

2012

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2012

Збірник наукових праць

Київ-Полтава
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2012

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46
С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 11 від 20 грудня 2012 р.), Плану роботи управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2011 р.*

Редколегія:

Івакін Г.Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;
Ковальова І.Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І.М.**; **Михайлина Л.П.**,
доктор історичних наук; **Моргунов Ю.Ю.**, доктор історичних наук; **Мурзін В.Ю.**,
доктор історичних наук, професор; **Нестуля О.О.**, доктор історичних наук, професор;
Обломський А.М., доктор історичних наук; **Пуголовок Ю.О.**; **Скорий С.А.**, доктор
історичних наук, професор; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник (*наук. і відп. ред.*); **Терпиловський Р.В.**, доктор історичних
наук, професор; **Титова О.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник; **Фасій Г.І.**, начальник управління культури Полтавської
облдержадміністрації.

Рецензенти:

Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор;
Моця О.П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

**С 77 Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012 = Antiquities of the Dnieper
Left Bank Regions – 2012** : збірник наукових праць / Центр пам'ятко-
знавства НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України;
ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О.Б.; редкол. : Івакін Г.Ю.,
Ковальова І.Ф., Кулатова І.М. та ін.]. – К.–Полтава : Центр пам'ятко-
знавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 200 с. + IV вкл.

ISBN 978-966-8999-50-5

Вміщені статті і публікації археологів та істориків України, Росії,
Угорщини – дослідників старожитностей Дніпровського Лівобережжя і
Подніпров'я, укладені за результатами роботи міжнародної наукової кон-
ференції «Перешепинський скарб та його епоха» (м. Комсомольськ, 14-15
серпня 2012 р.). Видання включає наукові праці з археології раннього і
розвинутого середньовіччя, археогенетики, роботи з розробки пам'ятко-
знавчих проблем.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв та
краєзнавців.

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-50-5

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012.
- © Інститут археології НАН України, 2012.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2012.
- © Автори статей, 2012.

«ПЕРЕЩЕПИНСЬКИЙ СКАРБ ТА ЙОГО ЕПОХА»:

Міжнародна наукова конференція у Комсомольську

Про міжнародну наукову конференцію до 100-річчя відкриття Малоперещепинського «скарбу» у м. Комсомольську Полтавської обл., яка відбулася 14-15 серпня 2012 р.

Сенсаційна знахідка неподалік від Полтави 29 травня (11 червня) 1912 р. великого комплексу дорогоцінних стародавніх речей є широко відомою в світі як Малоперещепинський (Перещепинський) «скарб». І не дивно, адже пересічній людині важко навіть осягнути не тільки історичну, а й матеріальну цінність цієї знахідки, у складі якої тільки предметів із дорогоцінних металів нараховувалося 70 кг (20 – золота, 50 – срібла). За Перещепинським комплексом в літературі закріпилася назва найбагатшого скарбу I тис. н.е. на території Європи, що засвідчено різномовними енциклопедичними виданнями та довідниками.

До вивчення Малоперещепинської знахідки неодноразово зверталися дослідники з різних країн: їй присвячені монографії, розкішно видані альбоми, каталоги виставок, буклети і календарі; окремі предмети комплексу потрапили на сторінки солідних мистецтвознавчих студій, ряду досліджень окремих етапів середньовічної історії Європи. Бібліографічний опис наукової літератури з питань вивчення скарбу займає не один десяток сторінок. Першими у цьому списку стоять імена пов'язаних долею і походженням із Полтавщиною українських археологів – І.А. Зарецького та М.О. Макаренка, які не тільки обстежили місце знахідки і зберегли «скарб», а й підготували праці з при-

воду сенсаційного відкриття, актуальність яких не згасає з часом [4; 6].

Колективом учених з Ермітажу у Санкт-Петербурзі, де зберігається основна частина комплексу, у складі В.М. Залеської, З.О. Львової, Б.І. Маршака, І.В. Соколової і Н.О. Фоянкової свого часу підготовлені до друку два великих дослідження – «Сокровища хана Кубрата» [3; 12], розділи яких часто використовуються у наукових часописах, збірках праць та інтернет-виданнях. В Україні цій проблемі та поховальним комплексам перещепинського типу присвятили найбільш ґрунтовні праці, через призму взаємовідносин слов'ян і кочівників, київські археологи – А.Т. Сміленко [11], О.М. Приходнюк [9] і О.В. Комар [5]. Завдяки дослідженням останнього в археологічній літературі остаточно утвердилося вживання спеціального терміну щодо цього типу старожитностей – пам'ятки перещепинської культури.

Розуміння Малоперещепинського «скарбу» сучасними вченими далеко не однозначне. З приводу його етнічної належності існують прихильники віднесення цієї знахідки до старожитностей хазар (М.І. Артамонов, О.І. Айбабін, Б.І. Маршак, О.І. Семенов, К.М. Скалон), хоча значна група дослідників відносить Малоперещепинський комплекс до числа болгарських старожитностей (Й. Вернер, З.О. Львова, Р.С. Орлов, І.О. Гавритухін, В.М. Залеська, А.М. Обломський та ін.). Відомий російський археолог А.К. Амброз рахував «скарб» царським або ханським поминальним комплексом [8, с. 3-5, 14-17].

Австрієць Йоганн Вернер, який довгий час вивчав середньовічні кочівницькі старожитності Європи і побував на місці знахідки в роки Другої світової війни, прийшов до висновку, що Малоперещепинський комплекс є похованням одного з ханів Великої Болгарії – засновника болгарської держави кагана Кубрата [1]. Ця гіпотеза стала пануючою в болгарській і татарській історичній літературі, науково-популярних виданнях, перейшла на сторінки підручників. Вона знаходить підтримку й серед окремих

учених в Україні. Та до остаточного вирішення проблеми, хто ж був похований у Малій Перещепині і кому належали поминальні дари, сховані товщами піску, ще необхідні додаткові дослідження і нові знахідки.

На жаль, досить часто окремі публікації супроводжуються домислами, коли замість достовірних фактів з'являються сенсаційні «відкриття», на кшталт нововиявлених ханів-кочівників – фундаторів Києва, гіпотези про «Балтавар–Полтаву» тощо. Неоднозначне трактування комплексу дослідниками викликає певні перестороги в прямолінійній атрибуції унікальної знахідки [8]. Зокрема, відомий український археолог, академік НАН України П.П. Толочко зауважив, що «Спроба пов'язати із [болгарами] ... Перещепинський скарб, ототожнюючи його з похованням хана Кубрата, ... не може бути визнана безумовною». На його думку, знахідок слідів дерева й уламків кількох кісток навряд-чи достатньо для твердження про поховання хана-кочівника, а поховальний ритуал (якщо це захо-ронення) не узгоджується з висновком дослідників про християнство Кубрата [15, с. 21-22].

100-річчю виявлення унікальної знахідки була присвячена міжнародна наукова конференція «Перещепинський скарб та його епоха», проведена у м. Комсомольську Полтавської обл. 14-15 серпня 2012 р. управлінням культури Полтавської обласної державної адміністрації, Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, за підтримки ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», у кінолекційній залі Музею історії ВАТ «Полтавський ГЗК» та Комсомольського історико-краєзнавчого музею. Вона зібрала більше 30 учених-археологів, істориків, пам'яткоохоронців та співробітників музеїв і заповідників України, Болгарії, Російської Федерації.

Проведені два пленарних засідання та науково-пізнавальна екскурсія учасників до с. Малої Перещепини, на місце знахідки «скарбу», організована за спонсорської

участі ВАТ «Полтавський ГЗК» та відділу культури і туризму Новосанжарської райдержадміністрації.

Конференцію з привітаннями до учасників відкрили перший заступник Комсомольського міського голови *Д.Г. Биков*, голова Правління ВАТ «Полтавський ГЗК» *В.В. Лотоус* (м. Комсомольськ, Україна) і начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації *Г.І. Фасій* (м. Полтава, Україна).

Наукова частина конференції розпочалася виступом доктора історичних наук, професора *С.А. Скорого* «Епоха Перещепинського «скарбу». Доповідь «З історії вивчення Малоперещепинського «скарбу». І.А. Зарецький (1857-1936) – перший дослідник унікального комплексу» виголосив провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України *О.Б. Супруненко* (м. Полтава, Україна). У доповіді «Перещепинський комплекс 100 років потому» старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології НАН України, кандидат історичних наук *О.В. Комар* (м. Київ, Україна) окреслив сучасний стан вивчення Малоперещепинського комплексу і результати пошуків досі невідомих предметів зі складу знахідки. Ще одна доповідь співробітника відділу археології Регіонального музею в Добричі *Бояна Тотєва* (м. Добрич, Болгарія) «Малоперещепинський «скарб» та елітарна культура Великої і Дунайської Болгарії» була присвячена аналізу поглядів сучасних болгарських дослідників на проблему атрибуції унікальної знахідки та ознайомила із деякими новими поховальними комплексами цієї епохи з території Балкан. Проблема Малоперещепинського «скарбу» в контексті українсько-російських культурних відносин (1917-1930 рр.) була темою оприлюдненого короткого викладу досліджень відомих істориків пам'яткоохоронництва – ректора Пол-

**Рис. 1. Учасники конференції на місці знахідки
Малоперещепинського «скарбу». 15 серпня 2012 р.**

Фото Миколи Радченка.

Зліва направо: В.В. Приймак, О.Б. Супруненко, О.В. Сидоренко, М.Г. Безсмольна, Я.В. Володарець-Урбанович, Н.Г. Кіракосян, В.С. Аксьонов, Є.Є. Пономаренко, Ю.О. Шилов, М.В. Єльніков, О.В. Дровосекова, І.С. Мельникова, Т.С. Онойко, В.В. Скирда, М.С. Сергеева, І.В. Кракало, В.М. Обломська, І.М. Кулатова, Р.М. Супруненко, А.М. Обломський, Боян Ботев.

тавського університету споживчої кооперації України, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України *О.О. Нестулі* та доцента цього ж вишу, кандидата історичних наук *С.І. Нестулі* (м. Полтава, Україна) [16; 17; 18]. У доповіді «Старожитності VI–VII ст. в Лісо-степовому Подонні» керівник групи Великого переселення народів Інституту археології РАН, доктор історичних наук *А.М. Обломський* (м. Москва, Російська Федерація) охарактеризував результати польових досліджень останніх років на території Липецької області в Росії.

Кілька стендових повідомлень пов'язали тематику конференції з діяльністю комсомольських музеїв. Зокре-

ма, завідувачий Музею історії ВАТ «Полтавський ГЗК» *М.П. Стахів* та директор Комсомольського історико-краєзнавчого музею *Т.А. Стахів* розповіли про старожитності доби Великого переселення народів у колекції Комсомольського музею, а науковий співробітник цього ж музею *Н.Г. Кіракосян* (м. Комсомольськ, Україна) представила присутнім реконструкцію вбрання дівчинки гунського часу з розкопок кургану у Лавриківці, створену за матеріалами нещодавно опублікованого поховального комплексу з науково-рятівних розкопок у Кременчуцькому районі [13, с. 168-174].

Етнокультурні зрушення на території Дніпровського Лівобережжя VII–VIII ст. у степовій та на півдні лісостепової смуг стали темою доповіді провідного наукового співробітника Історико-культурного заповідника «Більськ» *В.В. Приймака* (м. Суми, Україна), а загальний огляд сільського господарства населення українського лісостепу напередодні утворення Київської Русі – старшого наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян і новобудівних досліджень Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *С.А. Горбаненка* (м. Київ, Україна). Про добулгарську «Веду словена» болгар розповів завідувач кафедри українознавства Міжнародної академії управління персоналом, кандидат історичних наук, професор *Ю.О. Шилов* (м. Київ, Україна), а проблеми інтерпретації протоболгарських пам'яток Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я висвітлив доцент Запорізького національного університету, кандидат історичних наук *М.В. Єльніков* (м. Запоріжжя, Україна).

Викликала загальний інтерес доповідь наукового співробітника Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *М.С. Сергеевої* (м. Київ, Україна) «Про шляхи розповсюдження деяких гральних атрибутів з кістки у Східній Європі». Спробу вирішення проблеми витоків і подальшої долі канцерської гончарної традиції репрезентував у своїй доповіді аспірант відділу археології ранніх слов'ян і новобудівних досліджень Інституту

археології НАН України *Я.В. Володарець-Урбанович* (м. Київ, Україна).

Епоха Малоперещепинського «скарбу» знайшла висвітлення і в повідомленнях завідуючого відділом археології Харківського історичного музею, кандидата історичних наук *В.С. Аксьонова* (м. Харків, Україна) «Ямне поховання № 2 Першого Верхньо-Салтівського могильника», доцента Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, директора Музею археології та етнографії Слобідської України при університеті, кандидата історичних наук *В.В. Скирди* (м. Харків, Україна) «Нові надходження до Музею археології та етнографії Слобідської України», старшого наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *Ю.О. Пуголовка* (м. Полтава, Україна) «До витоків фортифікаційної традиції сіверян», завідуючого відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *В.В. Шерстюка* (м. Полтава, Україна) «Середньовічне поселення Глинське IV у Середньому Поворсклі», наукового співробітника Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, викладача Пирятинського ліцею *І.В. Головка* (м. Пирятин, Україна) «Знахідки VI–VII ст. в середній течії р. Удаю», співробітника Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О.В. Сидоренка* (м. Лубни, Україна) та аспіранта Інституту археології НАН України *Я.В. Володаря-Урбановича* (м. Київ, Україна) «Знахідки I тис. н.е. з околиць Засулля під Лубнами». Про комплекс спорядження коня гунського часу з пониззя Сули, виявлений мародерами, проінформувала головний хранитель Кременчуцького краєзнавчого музею *І.В. Кракало* (м. Кременчук, Україна).

На конференції були представлені і повідомлення з історіографії старожитностей перещепинського типу. Зокрема, директор ДП «Південьгідроархеологія» НДЦ «ОАСУ»

Інституту археології НАН України *О.В. Дровосєкова* (м. Запоріжжя, Україна) сповістила деякі відомості з історії відкриття широко відомого Вознесенського комплексу. Про знахідки і копії предметів Перещепинського «скарбу» у збірці Полтавського краєзнавчого музею повідомила старший науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею *І.С. Мельникова* (м. Полтава, Україна), а викладач Полтавської загальноосвітньої школи № 23 *Т.С. Однойко* (м. Полтава, Україна) запропонувала для перегляду телефільм, відзнятий в Ермітажі у червні 2012 р. під час ознайомлення з предметами Перещепинського «скарбу». Про заходи з увічнення місця знахідки у Малій Перещепині – спорудження меморіального комплексу, виконані за 2011-2012 рр., розповіла директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *І.М. Кулатова* (м. Полтава, Україна), яка презентувала календар на 2012 рік «Малоперещепинське диво» [7].

В ході роботи конференції пройшла і презентація нового наукового видання організаторів конференції – монографічного дослідження *О.Б. Супруненко* і *В.В. Шерстюка* «Кургани Нижнього Припсілля» [14], яке разом з авторами представляв ініціатор появи цієї книги в світ – генеральний директор ТОВ «Біланівський ГЗК», заслужений металург України *А.О. Рикус* (м. Комсомольськ, Україна).

Після підведення підсумків роботи, обговорення доповідей та повідомлень, на День археолога учасники конференції відвідали місце знахідки Малоперещепинського «скарбу» в Новосанжарському районі, ознайомились з результатами будівництва меморіального комплексу до чергового Всеукраїнського з'їзду болгар. Він зведений за проектом архітектора *Ю.А. Петрука*. Археологи також оглянули місцину, де наприкінці 1920-х р. був виявлений за випадкових обставин ще один комплекс перещепинської культури – Зачепилівський.

Отже, меморіальний науковий захід, проведений на Полтавщині, вкотре засвідчив постійний інтерес дослід-

ників до таких унікальних знахідок як Малоперещепинський «скарб», навіть через століття після його виявлення і стимулював учасників до підготовки чергових наукових праць щодо проблематики конференції. А в Полтавській області, що досить позитивно, з'явився перший пам'ятний знак-комплекс, присвячений увічненню місця унікальної археологічної знахідки.

Він розміщений на місці встановленого влітку 1989 р., із залученням учасників обстежень 1966-1967 рр., знаку-маркера [2, с. 9-12; 10, с. 205: рис.]. Це бетонований та огорожений майданчик на курганоподібній дюні, який завершує довгу пряму доріжку. Посеред нього розмішено стелу з чорного граніту, встановлену 18 серпня 2001 р., під час I Всеукраїнського з'їзду болгар. На ній висічена родова тамга роду Дуло, з якого походив хан Кубрат, та напис: «В єднанні сила. Великий Кубрат 6-7 століття Р.Х. От Бога поставлен Владетел на стара Велика Болгария. От Болгари Украинци 18 август 2001 г.». З часом комплекс буде доповнений бесідкою, дошкою-вказівником про час знахідки «скарбу» та зеленими насадженнями навкруги, а початок доріжки позначатиме виконана в тривких матеріалах арка.

Література

1. **Вернер Й.** Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат – хан на Българите / Вернер Йоахим; БАН. – София: Изд-во БАН, 1988. – 56 с., 32 табл.
2. **Витанов Д.** Открыване и идентификация на гроба на хан Кубрат край. Полтава / Д. Витанов, А. Супруненко, И. Кулатова; БАН // Списание на Българската Академия на науките. – София, 1991. – Т. 3. – С. 9-14.
3. **Залеская В.Н.** Сокровища хана Кубрата: Перещепинский клад / Залеская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоякова И.А.; ГЭ. – СПб.: Славия, 1997. – 336 с.
4. **Зарецкий И.А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии / И.А. Зарецкий // Тр. ПУАК. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 181-206, 1 табл.

5. **Комар А.В.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья / Ин-т археол. НАН Украины; Дон. НУ; [гл. ред. А.В. Евглевский]. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5: Хазарское время. – С. 7-244.
6. **Макаренко Н.** Перещепинский клад: (Предварительное сообщение) / Н. Макаренко // ИАК. – СПб., 1912. – Доп. к вып. 46. – С. 207-211.
7. Малоперещепинське диво: До 100-річчя відкриття Перещепинського «скарбу». 1912 – 2012: Настінний календар / Авт. тексту Супруненко О.Б., Приймак В.В.; УК ПОДА. – Полтава: АСМІ, 2011. – 16 с.
8. **Приймак В.В.** Малоперещепинський «скарб» / В.В. Приймак, О.Б. Супруненко; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА. – К.-Полтава: АСМІ, Археологія, 2005. – 24 с.
9. **Приходнюк О.М.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк; НАН України, ІА. – К.-Чернівці: Прут, 2001. – 285 с.
10. **Рутковская Л.М.** Археологические памятники пограничья Лесостепи и Степи / Л.М. Рутковская // Археологические исследования на Украине в 1967 г.: сб. н. ст. / АН УССР, ИА; [отв. ред. П.П. Толочко]. – К.: Наукова думка, 1968. – Вып. II. – С. 204-207.
11. **Сміленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А.Т. Сміленко; АН УРСР, ІА. – К.: Наукова думка, 1975. – 212 с.
12. Сокровища хана Кубрата: Альбом / Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Теляшев Р.Х. – СПб.: Славия, 1997. – 137 с.: ил.
13. **Супруненко О.Б.** Унікальний поховальний комплекс початку гунського часу в кургані в околицях Комсомольська / О.Б. Супруненко, В.В. Лямкін, О.В. Сидоренко // Археологія: від джерел до реконструкції: зб. н. пр. / НАН України, ІА; [ред. кол.: Отрошенко В.В., Башкатов Ю.Ю., Відейко М.Ю. та ін.]. – К., 2011. – С. 168-176: 6 рис. – (Сер.: Археологія і давня історія України, вип. 5).
14. **Супруненко О.Б.** Кургани Нижнього Прип'ялля / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк; ІА НАН України; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С.А. Скорий]. – К., 2011. – 472 с., 24 кол. вкл.
15. **Толочко П.П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 199 с. – С. 21-22.

16. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917-1918 / Упоряд.: С. Кот, О. Нестуля. – К.: Вид. дім «Соборна Україна», 1996. – 300 с.
17. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926-1930 / Упоряд.: О. Нестуля, С. Нестуля; ПУСКУ. – Полтава, 2002. – 333 с.
18. Українські культурні цінності в Росії: Спроба діалогу про повернення. 1930 р. / Упоряд.: О. Нестуля, С. Нестуля; ПУСКУ. – Полтава, 2006. – 331 с.

Ключові слова: болгари, доповіді, конференція, Кубрат, Малоперещепинський (Перещепинський) скарб, пам'ятний знак, Поворскля, повідомлення, хозари.

А.Б. Супруненко

«Перещепинский клад и его эпоха»

Международная научная конференция в Комсомольске

Резюме

100-летию виявлення унікальної находки у с. Малая Перещепина под Полтавой в 1912 г. была посвящена международная научная конференция «Перещепинский клад и его эпоха», проведенная в г. Комсомольске Полтавской обл. 14-15 августа 2012 г. Центром охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, Полтавской экспедицией ДП НДЦ «Охранной археологической службы Украины» Института археологии НАН Украины, при поддержке ОАО «Полтавский горно-обогатительный комбинат», в стенах Комсомольского историко-краеведческого музея. Она собрала более 30 ученых-археологов, историков, сотрудников музеев и заповедников Украины, Болгарии, Российской Федерации. Программа конференции включала также посещение сооруженного к юбилею мемориала на месте находки Перещепинского «клада».

Ключевые слова: болгары, доклады, конференция, Кубрат, Малоперещепинский (Перещепинский) клад, памятный знак, Поворсклье, сообщения, хазары.

Suprunenko A.B.

«Pereshchepina treasure and its epoch»

International scientific conference in Komsomolsk

Summary

August 14-15, 2012 Centre of Protection and Research Archeological Monuments of the Department of Culture Poltava's Regional State Administration, Poltava expedition of SERC «Archaeological Security Service of Ukraine» of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, with the support of «Poltava MPP» in Komsomolsk Historical museum was held international scientific conference «Pereshchepina treasure and his era». Conference devoted to the 100th anniversary of the discovery of a unique treasure in the village of Malaya Pereshchepina at Poltava in 1912. It brought together more than 30 scientists of archaeologists, historians, museum and nature reserves of Ukraine, Bulgaria, the Russian Federation. The conference program also included a visit to the anniversary memorial structures in place finds Pereshchepina «treasure».

Keywords: Bulgarian, conference, Khazars, Kubrat, Malopereschepinsky (Pereshchepina) treasure, memorable sign, messages, Povorskle, reports.

ПЕРЕЩЕПИНСКИЙ КЛАД **(Предварительное сообщение)**

Приводится текст наиболее известной и одной из первых публикаций о находке Малоперещепинского клада, подготовленной участником обследований 1912 г. и организатором сохранения комплекса, известным археологом — уроженцем Полтавской губернии, в то время — хранителем Императорского Эрмитажа Николаем Емельяновичем Макаренко (1877-1938).

Вблизи села Малой Перещепины, Константиноградского уезда Полтавской губ., 29-го мая 1912 года найден большой клад золотых и серебряных предметов, главным образом сосудов и блюд.

Село Малая Перещепина расположено на песчаной низменности по левой стороне реки Ворсклы, в 4-5 верстах от самого берега реки и в 4 верстах от железнодорожной станции, одноименной селу, по линии Кременчуг — Полтава. С северной и западной сторон села находится песчаный общественный выгон, покрытый во многих местах буграми переносного характера, зарослями кустарников лозы и других пород, небольшими лужами-озерами и даже лиственным лесом, не доходящим до самого села саженей на 250-300. Песчаная площадь между этим лесом и постройками села, по своему происхождению дюнного характера, отличается скудной травянистой растительностью. На этом выгоне, к северу от села (в 125 саж. от ближайшей хатки Андрея Карася и в 35 саж. от ближайшего озера), под одним из многочисленных сдутых ветром холмов и был найден совершенно случайно описываемый клад.

Один из сельских мальчиков, сын казака Федор Деркач, 12 лет, бегая по песчаным буграм, заметил на поверхности песка небольшую дырочку вглубь, в которую сыпался песок. По детской пытливости мальчик нагнулся, опустил туда палочку и, услышав стук от удара палочки о что-то твердое, начал отгребать руками песок. Вскоре он увидел что-то, по его словам, блестящее «як будто край глечика»; это был венчик самого большого сосуда. Предчувствуя необычность находки, он подозвал к себе тут же игравшего товарища Карпа Маджара, 14 лет, и они уже вдвоем начали откапывать песок и извлекать сосуд из земли за ручки. Золотая блестящая поверхность, тяжесть сосуда (около $\frac{1}{2}$ пуда) и две ручки, удобных для переноски вдвоем, подали мальчикам мысль, в результате которой сосуд был снесен к ближайшему озерцу и брошен в воду. На мой вопрос, почему они поступили так, а не как-нибудь иначе, мальчики отвечали, что если бы они понесли такую блестящую, большую и тяжелую вещь к родителям в село, то по пути наверное встретили бы своих односельчан-мальчишек или взрослых людей, которые заинтересовались бы такой необычной вещью, и все в селе узнали бы о находке, а им этого не хотелось; поэтому, скрыв в воде сосуд, они пошли в село и сказали матери Деркача о своей находке. Мать не замедлила отправиться с мальчиками на место находки. Был вынут из озера сосуд и показано место, где он был найден. Тут они втроем приступили к дальнейшему рытью песка. Не глубже $\frac{1}{4}$ аршина от поверхности, прежде всего, были обнажены золотые кубки, лежавшие один за другим «вряд». При виде сосудов, напоминающих церковные потиры, старуха испугалась и, подумав, что в земле зарыты ограбленные церковные сосуды, подняла крик: «Нехай Бог милує, це хтось церкву ограбив, а на нас буде напасть», и послала за стражниками. Вскоре, на место находки, кроме стражников, прибежали и охотники до всяких «происшествий», и началось самое бесцеремонное, судя по рассказам самих участвовавших, извлечение из земли предметов. Торопились наперерыв друг перед другом, тянули, рвали, ломали,

бросали в стороны и как попало; мелкие вещи разбирали по рукам «на память», золотые листики разрывали и бросали в собравшуюся толпу ребятишек, — их можно было потом находить у любого мальчишки; более крупные не ломающиеся предметы, напр., кувшины, ударами сгибали так, ради удовольствия, ради шутки, — выдержат-ли. Так рассказали мне при опросе участвовавшие в извлечении клада мать Деркача и три местных жителя. Когда достаточное количество предметов было извлечено из земли, урядник, случайно проходивший здесь, уложил их в «рядно», отнес «по начальству» — к становому приставу и сложил, по указанию пристава, в канцелярии, на полу у печки. Пристав, не обратив должного внимания на находку и не зная ценности древностям, не принял своевременно мер к сохранению их и сам, будто бы, уехал по делам, оставив вещи для «любопытства проходящих». Тем временем, пока урядник относил вещи к приставу, стражники и любители продолжали поиски и извлечение из песка предметов. По рассказам всех участвовавших в этом деле лиц, предметы попадались на пространстве около 2-х арш. в поперечнике, до 1 1/2 арш. глубины и от поверхности земли, как рассказывает мальчик, около 1/4 аршина.

Между предметами найдены сгнившие куски дерева (дуба, как выяснилось исследованием сохранившихся кусков) в форме дощатых брусьев, а также остатки сгнившей коричневой ткани, по-видимому, шелковой, судя по тем остаткам, которые мне удалось добыть у крестьян, протканной золотыми нитями, в форме ли орнамента или каких-либо полос, — трудно установить. Такие нити, уже совершенно искрошенные, не раз приносили мне в пригоршнях крестьяне для продажи.

Вещи лежали в земле (песке), судя по рассказам копавших, — если только возможно доверять их показаниям, иногда сбивчивым, — в таком порядке: сверху лежали золотые и серебряные кубки и тут же стеклянные сосуды (стаканы, по их выражению) из очень тонкого, слегка зеленоватого, стекла; судя по обломкам, это были кубки. Вся

стеклянная посуда, конечно, была уничтожена, и лишь незначительные обломки сохранились в составе клада. Ниже лежали блюда, вазочки и другие вещи; вазы, по наблюдению очевидцев, частью стояли, частью лежали в наклонном положении вокруг самого большого сосуда, извлеченного мальчиками. Большое серебряное чеканное блюдо с хризмой и надписью будто бы стояло на ребре, и когда нетерпеливые копатели, не дожидаясь, пока его совершенно освободят от песка, неоднократно пытались вытянуть его на поверхность, то эти попытки оканчивались тем, что борт все больше и больше обламывался; этим желанием возможно скорее извлечь блюдо из песка они и объясняют столь сильный излом борта.

Меч в золотых ножнах вынимали по частям, так как он сильно изоржавел; при этом мать Деркача утверждает, что она отлично помнит красивую золотую рукоять меча с камнями; по-видимому, это были стекла, так как ни на самом сохранившемся мече (за исключением рукоятки), ни на других предметах клада камни не встречаются, но в обилии имеются стекла. Дальнейший порядок, в каком лежали вещи, установить было затруднительно. Из ответов на расспросы видно было, что на это никто не обращал никакого внимания. Вынимали вещи толпой, и все участники в показаниях своих разногласят.

Как уже было упомянуто, становой пристав не позаботился принять какие-либо меры против расхищения клада; предметы клада не только не были взвешены, но даже не была составлена опись его до приезда и. д. Константиноградского исправника г. Федоровского, прибывшего уже спустя несколько дней, когда клад в достаточной мере был «осмотрен» любителями. Г. Федоровский, составив опись и взвесив предметы, препроводил клад в Константиноградское полицейское управление, а отсюда уже он был перевезен в Полтаву и оттуда в конце июня в С.-Петербург, в Государственный банк.

О количестве предметов, попавших в руки местных жителей как во время извлечения клада из земли, так и в то

Рис. 1. Перещепинский клад. Тушевая прорисовка по рисунку Н.Е. Макаренко (1912 г.) для издания: Третьяков П.Н. Восточнославянские племена / Изд. второе, перераб. и расширен. / П.Н. Третьяков; АН СССР, ИИМК; [отв. ред. А.Д. Удальцов]. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 312 с. (С. 183. – Рис. 42).

время, когда клад лежал в канцелярии станового пристава, сказать что-либо определенное не представляется возможным; но что действительно некоторые вещи клада разошлись по рукам, – неоспоримым доказательством могут служить те предметы из клада, которые отобраны у разных лиц г. Федоровским до моего приезда, а также предметы, частью приобретенные мною, частью отобранные от местных жителей во время моего пребывания в Перещепине. Несколько предметов приобретено также для Полтавского земского музея. Все это были мелкие вещи, – золотые перстни, монеты и различные обломки крупных вещей.

Из многократных разговоров с местными людьми удалось выяснить, что из клада брали на память явно все, кто только хотел, не считая это преступным, но всегда мелкие вещи, обломки и пр.; крупных предметов не брали, и если бы таковые где-нибудь оказались, то это значит, что они

были похищены. Таково мнение местных людей, принимавших близкое участие в судьбе клада.

В настоящем своем виде клад состоит из следующих вещей:

А. Предметы из золота: 1) высокий кувшин с узким горлышком, сильно выступающим носком, с ручкой и крышкой, прикрепленной с помощью большого кольца; вес 6 ф. 56 золотников.

2) Массивный кувшин с широким шарообразным туловищем, узким горлышком и прорезной расширяющейся книзу ножкой; ручка в виде ряда шариков прикреплена к стенке сосуда трехчастным листом; вес 3 ф. 20 зол.

3) Одиннадцать кубков с очень расширяющейся верхней частью, на тонкой ножке с шарообразным утолщением в середине её, в котором вложен кусок металла, производящий звон при движении пустого кубка; кубки одинаковой формы, но с различными орнаментами; один из них со стеклами и жемчужными нитями; вес 4 ф. 62 зол.¹

4) Массивное блюдо удлиненной формы с зубчатыми выступающими краями и ложчатыми углублениями-желобками, без орнаментов; вес 4 ф. 41 золотник.²

5) Круглое плоское блюдо, украшенное на внутренней поверхности рядом мелких волнистых бороздок, расходящихся от центра; вес 1 ф. 49 зол.

6) Рог гладкий, конический, изогнутый в нижней части почти под прямым углом; вес 39 зол.

7) Гладкая овальная чашечка с низкой ножкой; вес 56 зол.

8) Цилиндрический высокий трубчатый жезл (?), разломанный на три части; вес 1 ф. 9 зол.

9) Меч в обломках, в золотых ножнах, украшенных зерневым орнаментом и стеклами; вес 3 ф. 73 зол. (вместе с клинком).

1 Рисунок одного из кубков помещен в журнале «Огонек» 1912 г., № 30 (22 июля).

2 Рисунок блюда помещен там же.

10) 203 экз. бронзовых, обтянутых толстым золотым листом, блях различной формы (3-х типов), украшенных зернью и стеклами; вес 9 ф. 4 зол. Внутренняя бронзовая основа во многих экземплярах выкрошилась.

11) 255 пластинчатых кусков квадратной формы, с дырочками на углах; вес – 3 ф. 5 зол.

12) Тридцать пять византийских монет, входящих в состав ожерелья; вес монет 40 зол.

13) Массивная пряжка от пояса, украшенная орнаментом растительного характера; вес 38 зол.

14) Небольшая поясная пряжка с подобным же орнаментом; вес 7 зол.

15) Браслет овальной формы, из двух половинок, на шарнире, с утолщающимися концами, украшенными красными и зелеными стеклами; замыкается винтом с нарезкой влево; вес 55 зол.

16) Пластинчатый браслет с рядом круглых гнезд для стекол на лицевой поверхности и крупным зеленым стеклом на замке, окруженным каймой из круглых же стекол, почти совершенно вывалившихся; вес 25 зол. Второй подобный предыдущему, но без большого стекла; вес 17 золотников.

17) Браслет из толстого прута с расширяющимися концами и средней частью; вес 32 зол.

18) Ложка с пластинчатой ручкой, украшенной на конце тремя гнездами для стекол, ныне выпавших; таких же два гнезда при соединении ложки с ручкой; вес 29 золотников.

19) Листовая обкладка неопределенного предмета, быть может, луки седла.

Кроме этих предметов, имеется ряд мелких золотых пряжек, перстней и различных поломанных, неопределенных пока предметов.

Б. Предметы из серебра: 1) густо вызолоченный или покрытый толстым золотым листом кувшин с двумя ручками в форме дельфинов, украшенный тремя горизонтальными орнаментальными полосками, сверху – наподобие лесбийской кимы, в средней части – в виде спирально

извивающегося стебла аканфа и внизу — стоящими аканфовыми листьями; вес 19 ф. 7 золотников¹.

2) Чеканное блюдо с изображением хризмы в средней части и латинской надписью вокруг хризмы: «Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentiss(imum) episc(opum) nostrum. Amen». На ножке изнутри греческая пунктирная надпись о весе металлов в блюде; вес 15 ф. 19 зол.²

3) Вызолоченная чашка с ложчатыми и сердцевидными углублениями внутри и соответственными выпуклостями наружу; наружная поверхность украшена изображениями, в тонко обработанном рельефе, трех деревьев, птицы и двух человеческих фигур на выпуклостях и растений и животных на сердцевидных углублениях; кроме них, изображение воды с утками и рыбами; вес 1 ф. 15 зол.

4) Восьмигранный кувшин с узким горлышком, на широком и массивном основании; ручка с торчащим сверху аканфовым листом прикреплена к стенке сосуда утолщением с изображением маски в густых волосах с крыльшками, направляющимися от висков вверх; сверху по борту — орлиные головки; на доньшке византийские штемпеля; вес без ручки 2 ф. 48 зол.

5) Десять кубков, аналогичных по формам и орнаменту с вышеописанными золотыми.

6) Блюдо с рельефным чеканным вызолоченным изображением охотящегося на козликов царя, скачущего на лошади; в некоторых местах рельеф переходит в горельеф; в обломках; вес 1 ф. 52 зол.

7) Большое глубокое блюдо с ручкой, украшенное ложкообразными углублениями, расходящимися радиусами от центра; в центре — розетка; борт украшен рядом полуоваликов; на дне — византийские штемпеля; вес 3 ф. 10 зол.

8) Плоское блюдо с изображением венка вокруг креста в центре и византийскими клеймами на обратной стороне; вес 3 ф. 58 зол.

1 Рисунок кувшина см. там же.

2 Рисунок блюда в реставрированном виде см. там же.

9) Два широких гладких кувшина с узкими горлышками и расширяющимися венчиками; вес одного — 2 ф. 30 зол., другого — 2 ф. 16 зол.

10) Пара серебряных стремян из толстого четырехгранного прута, переходящего в пластинку с ребром снаружи в части, предназначенной для подошвы; петля для ремня длинная, пластинчатая; вес 2 ф. 18 зол.

11) Две серебряных пряжки от ремня; вес 28 зол.

Кроме перечисленных серебряных предметов, в кладе имеется значительное количество различного рода серебряных мелочей, обломков от сосудов и пр., о которых возможно будет говорить лишь тогда, когда клад будет приведен в должный порядок.

Из железных предметов в кладе имеются лишь обломки мечей и топор. От разбитых стеклянных сосудов имеются остатки какого-то предмета, по-видимому, кубка.

Предметы клада, по своему происхождению, на основании формы и стиля их, а также на основании многих других признаков, — надписей и проч., — могут быть разделены на две определенные группы — персидскую и византийскую¹.

По времени они могут быть отнесены к IV–VII вв., а в главных своих частях — к VI–VII-му. Основанием для такой датировки служат: портретное изображение сасанидского царя Сапора [Шапура] II-го, царствовавшего в 309–380 гг. (на блюде, описанном под № 6-м в отделе Б. Это древнейший предмет клада), а также золотые византийские монеты отличной сохранности, как бы не бывшие в употреблении, но входящие в состав ожерелья. Некоторые из них определены, — они принадлежат царствованию имп. Ираклия и двух его сыновей — Константина и Ираклеона (638–641 гг.). Стилистические особенности орнаментального борта блюда, описанного под № 2-м в отд. Б., указывают на VI век. О каком епископе Патерне идет речь

¹ О происхождении вещей ср. замечания F. v. Stryk'a в статье «Der Schatz aus dem Gouvernement Poltawa» в *St. Petersb. Zeitung* 1912, № 188, 8 (21) Juli.

в надписи, трудно сказать до более точных исследований. На нескольких серебряных сосудах имеется по 5 византийских клейм, обычно относимых к VI–VII векам; некоторые из этих сосудов украшены, в то же время, орнаментами явно эллинистического характера. В данном случае допустима возможность или переживание орнаментными формами нескольких веков, или же наложение штемпелей на предметы древние, попавшие византийским чиновникам, накладывавшим штемпеля.

По вопросу о времени, когда клад мог быть оставлен в земле, а равно и о народе, которым он скрыт, пока возможны лишь одни догадки. Конец VII-го и VIII век могли бы быть указаны, как время, в которое клад мог быть скрыт в земле народностями, занимавшими в то время юг России и в силу каких-то обстоятельств не смогшими воспользоваться потом скрытыми сокровищами¹.

Николай Макаренко

Публікується з використанням сучасного правопису, окремими незначними орфографічними виправленнями й уточненнями, за виданням: **Макаренко Николай**. Перещепинский кладъ: (Предварительное сообщеніе) / Николай Макаренко // ИАК. – СПб.: [б. и.], 1912. – Дополнение к вып. 46. – С. 207-211. – Отд. оттиск.

Підг. до друку О.Б. Супруненка

Ключевые слова: блюда, браслеты, византийские монеты, Деркач Фёдор, Ираклеон, Ираклий, Константин, Константиноградский уезд, кубки, кувшины, Малая Перещепина, мечи, находка, Перещепинский клад, Полтавская губерния, пряжки, стеклянные сосуды, стремена, 1912 г.

1 Из изложенных соображений явствует, что облетевшее многие газеты утверждение, будто клад содержал в себе дары, посланные византийским императором *Никифором Фокою* великому князю Святославу (причем некоторые газеты, преврав имена, писали об императоре *Фотии* и в. князе Ярославле), не имеют под собой ни малейшего основания.

М.О. Макаренко
Перещепинський скарб (Попереднє повідомлення)
Резюме

У публікації про Малоперещепинський «скарб», один з перших дослідників комплексу й організатор його збереження у 1912 р., відомий археолог – полтавець, на той час – хранитель Ермітажу М.О. Макаренко (1877-1938) описав умови виявлення переважно дорогоцінних речей, заходи з їх збереження та навіть перший опис складу знахідки. Текст публікації, фактично, був офіційним звітом про обстеження місця виявлення унікального комплексу, поданим ученим до Імператорської Археологічної комісії восени 1912 р.

Ключові слова: браслети, візантійські монети, глики, Деркач Федір, знахідка, Іраклеон, Іраклій, Константин, Костянтиноградський повіт, кубки, Мала Перещепина, мечі, Перещепинський скарб, Полтавська губернія, пряжки, скляні посудини, стремена, тарелі («блюда»), 1912 р.

М.О. Makarenko
Pereschepensky treasure (preliminary report)
Summary

The publication of Malopereschepynskyy «treasure», one of the first researchers of the complex and its conservation organizer in 1912, the famous archaeologist – poltavets at that time – the keeper of Hermitage M.О. Makarenko (1877-1938) described the conditions of detection mainly precious things, measures to preserve them and gave the first description of the findings. The text of the publication, in fact, was the official report on the survey of revealing unique complex, which scientist was submitted to the Imperial Archaeological Commission in autumn 1912.

Keywords: bracelets, buckles, Byzantine coins, Constantine, cups, Derkach Theodore, find, glass vessels, Heraclius, Irakleon, jugs, Kostyantynohradskyy County, Mala Pereschepino, Pereschepensky treasure, plates («dish»), Poltava province, stirrups, swords, 1912

УТРАЧЕННЫЕ ПРЕДМЕТЫ ПАМЯТНИКОВ ПЕРЕЩЕПИНСКОГО КРУГА

Заметка, сохранившаяся в Научном архиве Центра охраны и исследований памятников археологии в Полтаве, предназначенная для сборника тезисов научно-практического семинара 1989 г. и принадлежащая перу Александра Ильича Семёнова, представляет несомненный интерес для исследователей.

Недостаток сведений об обряде памятников Перещепинского круга увеличивает значение восстановленного состава комплексов. Обстоятельства их открытия таковы, что, исключая раскопанную археологами Вознесенку, проверки заслуживают данные и о полноте, и о чистоте состава находок. Существует предположение о том, что Перещепинский «клад» включает в себя инвентарь нескольких погребений одного могильника. Высказывалось мнение и о Макуховской находке, как о части перещепинского комплекса (А.Л. Мацулевич). Известны сомнения в принадлежности Келегейскому сокровищу включенных в его коллекцию монет (А.Н. Зограф, В.В. Кропоткин). В Императорской Археологической комиссии неоднократно ставился вопрос о достоверной принадлежности Перещепинской находке поступавших разрозненно предметов. Тем не менее, и в Комиссии, и в Эрмитаже Перещепинскому комплексу приписывались отдельные вещи, несомненно, ему не принадлежавшие (покупка Пешанского). Еще и теперь по эрмитажной описи коллекции из Малой Перещепины хранятся, наряду с керамикой нового времени, предметы крестьянского быта времени открытия клада.

Изучение состава комплексов Перещепинского круга затрудняют многочисленные утраты и перемещения вещей. Макуховская находка известна только по литературным и архивным данным, а также по некогда существовавших копиях отдельных предметов из собрания Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства. В годы Великой Отечественной войны и в 1952 г. практически утрачена хранившаяся в Полтавском музее часть коллекции из Перещепины (уцелел лишь солид Ираклия). Исчезли отдельные вещи из перещепинской коллекции Эрмитажа. Неясна судьба части предметов из Келегеев. Остатки Вознесенки рассредоточены, по крайней мере, по четырем музеям – Харьковова, Днепропетровска, Киева и Запорожья, причем, судя по дате переизданных наконечников стрел из Исторического музея в Киеве (Л.В. Строкова), их принадлежность сожжению из Вознесенки уже забыта. «Дублируемые в больших количествах» стремена и удила Вознесенки «из числа случайных археологических раскопочных материалов» исключены в 1958 г. из основного фонда Днепропетровского музея «в связи с необходимостью организации в районах области музейных комнат и школьных музейных уголков». Не найдена бульшая часть находки в Новых Санжарах (Зачепилровке), вывезенная из Полтавского музея в 1943 г. и переданная Историческому музею в Киеве в начале 1950-х гг.

Предлагаемые реконструкции состава комплексов Перещепинского круга основаны на двух источниках: часть предметов восстанавливается по их сохранившимся следам в составе самих коллекций, другие – по архивным данным.

Малая Перещепина. Главное внимание уделяется обычно предметам из драгоценных материалов. Возможность немаловажных заключений предлагают органические остатки. Пропитанные окислами бронзы ремни конской сбруи сохранили отпечатки бляшек, указывающие на их относительное расположение (попарно) и расстояния между ними.

К сожалению, не уцелели обломки дощатых брусьев, зафиксированных Н.Е. Макаренко и определенных им как дубовые. Все же в коллекции Эрмитажа представлены фрагменты древесины от нескольких предметов, достаточные для ксилотомических диагнозов и некоторых соображений. Куски стержня с поперечным сечением овальной формы (размеры по главным осям – 1,25 x 1,60 см) извлечены из золотых обкладок скипетра. Деревянная основа инсигнии изготовлена из взрослой стволовой древесины ясеня. Небольшое число диагностированных аналогий в археологическом материале – основы позднекочевнических скипетров или посохов – и этнографические параллели дают чаще других древесину семейства Розоцветных. В сопоставимом по социальному уровню захоронении из Таганчи отмечено древко серебряного скипетра из грушевого дерева (И.А. Хойновский).

В проушине железного топора сохранились пропитанные окислами железа древесные волокна рукояти, судя по признакам микроскопического строения, березовой.

На железном клинке палаша с кольцевидным навершием и внутри золотой бутероли с зернью, принадлежащей другому экземпляру оружия, определены волокна для ножен, вырезанных из древесины семейства Саликациевых. Применение этих пород (ива, тополь) в той же функции известно для разнокультурных памятников раннего средневековья: на аварском палаше с территории Венгрии (Д. Чаллань, Д. Ласло), на сабле из скального могильника аланского периода Эшкакон на Северном Кавказе, на одном из клинков Верхнего Салтова и на основе портупейной петли ножен клинка из Борового.

По описанию Я.И. Смирнова, сохранившемся в архиве Эрмитажа, восстанавливается устройство золотой прямоугольной бляшки, украшенной изумрудом (рис. 1: 8). Она была предложена для покупки через Б.И. Ханенко, но не приобретена Эрмитажем.

Макуховка. Фотография из архива А.И. Зарецкого, хранившаяся в Оренбургском музее (А.Б. Супруненко), суще-

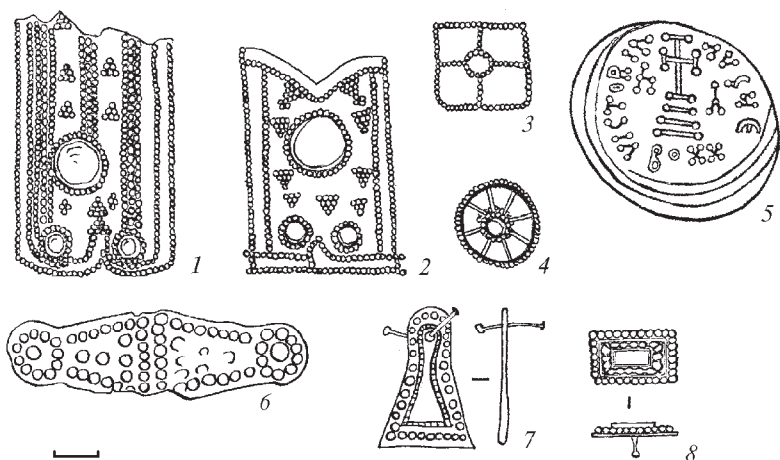

Рис. 1. Утраченные предметы из комплексов Перещепинского круга.

1-5 – Макуховка; 6 – Зачепиловка (Новые Санжары);

7 – Вознесенка; 8 – Малая Перещепина.

По архивным материалам: 1-5 – И.А. Зарецкого; 6 – А.К. Тахтая;

7 – А.Л. Мацулевича; 8 – Я.И. Смирнова (реконструкция).

ственно уточняет облик вещей (рис. 1: 1-5), известных прежде по приблизительной зарисовке с копий Полтавского музея, выполненной в 1930 г. Н.А. Крыжановской, и описанию А.И. Зарецкого. Различием тонов фотография проясняет вопрос о копиях, — очевидно, что копией на снимке является только оборот солида Ираклия, но точное воспроизведение деталей подтверждает предложенную раньше узкую дату (637/638 гг.) и дает надежду на опознание монеты в дальнейших поисках.

Новые Санжары (Зачепиловка). Вознесенка. Архивные материалы А.К. Тахтая и А.Л. Мацулевича позволяют сопоставить сходные предметы из двух комплексов (рис. 1: 6-7) и высказать предположение об их назначении. Обкладки являлись украшением венчиков деревянных сосудов или наконечниками ремней. Близкие по форме обкладки известны в княжеских погребениях гуннского

періода (Апахіда, Надьсекшош, Силодьшомлис), зустрічаються і в комплексах VII в. на Дніпрі (Келегеї, 1 екземпляр) і на Дону (Дорофеевський могильник, 3 шт.). Из Вознесенки походять п'ять обкладок.

З деякими скороченнями текст оприлюднений друком: **Семёнов А.И.** Утраченные предметы памятников Перещепинского круга / А.И. Семенов // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар: ТДС / ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК; [ред. кол.: Бондаревский П.К., Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. и др.]. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 60-64.

Нова публікація здійснена за копією авторського машинопису: НА ЦОДПА. – Ф. 3. – Спр. 924. – 8 арк.

Підг. до друку О.Б. Супруненка

Ключевые слова: Вознесенка, Днепропетровский исторический музей, Зачепиловка, Келегеи, ксилотомия, Макуховка, Малая Перещепина, Новые Санжары, памятники Перещепинского круга, Полтавский краеведческий музей.

О.І. Семенов

Втрачені предмети з пам'яток Перещепинського кола

Резюме

Невелика замітка дослідника пам'яток перещепинської культури, що збереглася в Науковому архіві Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, надає уявлення про деякі втрачені предмети зі складу комплексів з Малої Перещепини, Макухівки, Зачепилівки, Келегеїв та Вознесенки, а також наводить ксилотомічні визначення зразків деревини за слідами на окремих знахідках.

Ключові слова: Вознесенка, Дніпропетровський історичний музей, Зачепилівка, Келегеї, ксилотомія, Макухівка, Мала Перещепина, Нові Санжари, пам'ятки Перещепинського кола, Полтавський краєзнавчий музей.

O.I. Semenov
Lost objects from Pereschepensky circle sites

Summary

A small note of Pereschepensky culture sites investigator, which preserved in the archives of the Centre of Protection and Research Archeological Monuments of the Department of Culture Poltava's Regional State Administration, gives an idea about some of the lost items from the complexes near to Mala Pereshchepina, Makuhivka, Zachepilivka, Keleheyi and Voznesenka. Also author gives ksyotomical definitions for some finds.

Keywords: Dnipropetrovsk Historical Museum, Keleheyi, ksyotomiya, Makuhivka, Mala Pereshchepina, Novi Sanzhary, Pereschepensky circle sights, Poltava Museum, Voznesenka, Zachepilivka.

КОМПЛЕКСЫ ПРЕДСАЛТОВСКОГО И РАНЕСАЛТОВСКОГО ВРЕМЕНИ С ТЕРРИТОРИИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛ.

В работе рассматриваются элементы поясной гарнитуры и детали одежды (фибулы), свидетельствующие о проникновении в середине VIII века в южную часть лесостепного Подонцовья представителей кочевого населения. Выдвигается предположение об исходных районах проживания этого пришлого населения.

Несмотря на многолетнее изучение раннесредневековых древностей на территории современной Харьковской области, материалы, которые характеризовали бы предсалтовское и раннесалтовское время, все еще остаются малочисленными, и это несмотря на широко проводимые исследования харьковскими археологами. Поэтому каждый новый комплекс не может не вызывать интереса со стороны специалистов.

Несколько лет тому назад так называемыми «поисковиками» на территории Харьковской области был обнаружен интересный комплекс предсалтовского времени. Вещи из него, выполненные из серебра, были проданы в частную коллекцию за пределы Украины. К сожалению, нам удалось ознакомиться с частью комплекса только по фотографиям, но и этого было достаточно, чтобы понять далеко не рядовой характер находки. По полученной информации вещи происходят из неглубокого грунтового погребения, частично попавшего под забетонированную площадку в районе с. Гайдары Змиевского района Харьковской области (правый высокий берег р. Северский Донец). Данные о конструкции могильной ямы и погребальном обряде отсутству-

ют. При погребенном мужчине были найдены детали поясной гарнитуры и керамический сосуд, который для грабителей не представлял интереса и поэтому не сохранился. Сведений о присутствии в захоронении других предметов нет. Поэтому судить о комплексе можно только по набору изделий, относящихся к поясной гарнитуре геральдического типа. Так, были найдены следующие предметы:

- крупная серебряная шарнирная поясная пряжка с В-образной рамкой и щитком геральдического типа, украшенным прорезным орнаментом в виде двух запятых, с треугольной прорезью между ними и расположенными ниже «усами» (рис. 1: 1);

- десять псевдопряжек (рис. 1: 6) 5 типа (вариант по характеру прорези рамки – «в», вариант обойм – «Б» по И.О. Гавритухину) [14, с. 35, рис. 7: 5, 7];

- одна З-образная накладка, поле которой украшено орнаментом в виде трех окружностей (рис. 1: 8);

- одна Т-образная бляшка (рис. 1: 9), относящаяся к группе Б, тип 2б по классификации И.О. Гавритухина [17, с. 26, рис. 38: 3, 8], щиток которой украшен орнаментом в виде двух отверстий круглой формы и расположенных под ними усов;

- две цельные прямоугольные двупластинчатые накладки (рис. 1: 3) (тип 3б по классификации И.О. Гавритухина) [17, с. 24, рис. 35: 1-3], верхний щиток которых украшен орнаментом в виде креста и четырех запятых, а нижний – в виде двух запятых, по краю нижнего щитка проходит выступающий валик;

- одна цельнолитая накладка, состоящая из двух щитков прямоугольной формы разного размера (рис. 1: 4), в центре которых имеется по прорези арковидной формы, по краю нижнего щитка проходит выпуклый валик;

- две литые ассиметричные накладки с грифоноподобными мотивами (рис. 1: 2);

- одна вертикально ассиметричная накладка щитковой формы (рис. 1: 5) с прямыми боковыми сторонами, щитки орнаментированы попарно расположенными

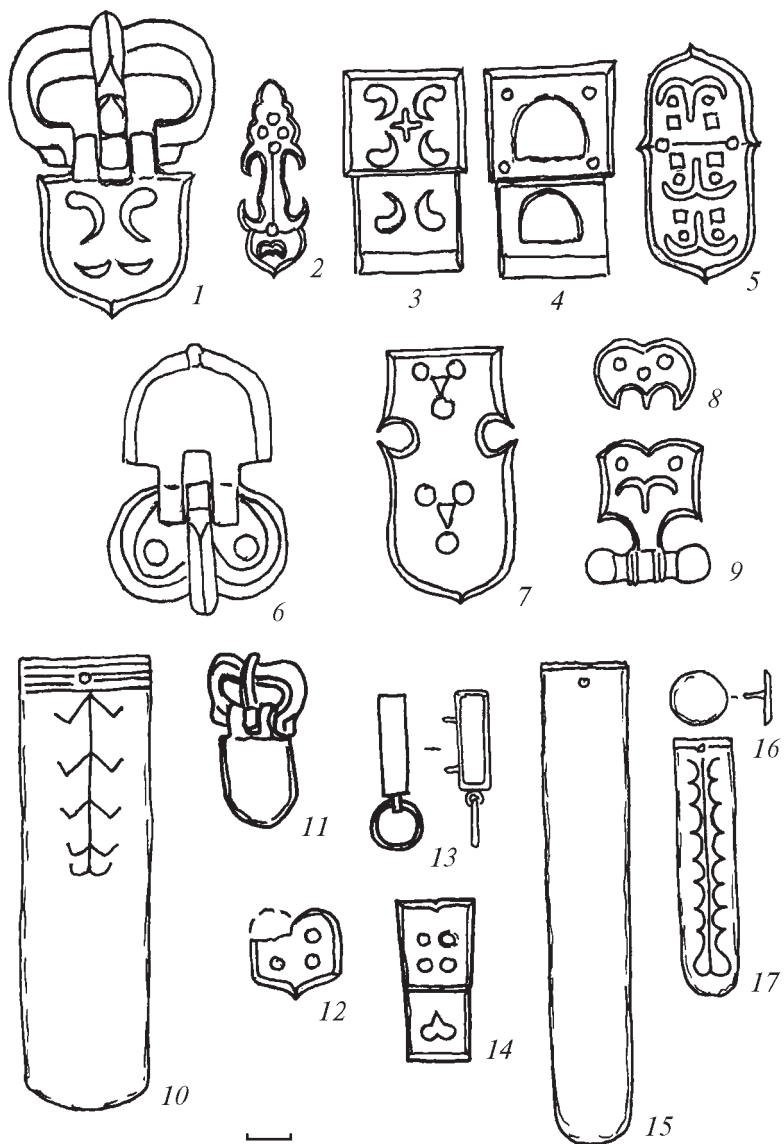

Рис.1. Находки из разрушенного погребения у с. Гайдары.

отверстиями круглой и прямоугольной формы и находящимися между ними «усами»;

— два небольших ременных наконечника (рис. 1: 7) с боковыми вырезами и прорезной орнаментацией по полю (вариант 2 по И.О. Гавритухину) [17, рис. 31; 43: 38–41];

— основной наконечник ремня коробчатого типа (рис. 1: 10), лицевая сторона которого вдоль центральной оси украшена гравированным орнаментом в виде стилизованного мирового дерева.

Все предметы, по-видимому, составляли один поясной набор. Присутствие в данном наборе псевдопряжек, позволяет отнести его хозяина к воинской верхушке общества (пояс типа IV по А.В. Комару), видя в нем представителя знатного рода, который командовал небольшим воинским отрядом [25, с. 178, 180].

Часть деталей поясной гарнитуры, по-видимому, относятся ко второму ремню меньшей ширины. Второй поясной набор, представлен следующими изделиями:

— небольшой шарнирной пряжкой с В-образной рамкой и щитком геральдического типа (рис. 1: 11);

— литой поясной обоймой (ременной скобой) прямоугольной форм с подвижным кольцом в нижней части (рис. 1: 12);

— тремя цельнолитыми прямоугольными двупластинчатыми накладками (рис. 1: 14) (тип 3а по классификации И.О. Гавритухина) [17, с. 24, рис. 35: 23, 24], верхний щиток которых украшен композицией из расположенных попарно четырех отверстий круглой формы; нижний — элементом узора из двух круглых отверстий с треугольной прорезью между ними, по нижнему краю щитка проходит выпуклый валик (рис. 1: 14);

— фрагментом щитовидной накладки (рис. 1: 13);

— наконечником ремня коробчатого типа, отличающимся от выше рассмотренного наконечника основного ремня отсутствием орнаментации, меньшей шириной и более удлиненными размерами (рис. 1: 15).

В найденном наборе вещей присутствуют детали, которые, вероятно, следует рассматривать как украшения ремней конской сбруи (оголовья-?), хотя информации о нахождении в захоронении железных деталей конской сбруи (удил стремян, сбруйных пряжек) или их фрагментов нет. К украшениям ремней конской сбруи, по-видимому, следует относить более десятка наконечников подвесных ремней коробчатого типа (рис. 1: 17), лицевая сторона которых покрыта гравированным орнаментом, идущим вдоль длинной оси, в виде сдвоенного ряда полуарок, и десять небольших штампованных бляшек круглой формы (рис. 1: 16). Еще некоторое количество круглых бляшек и наконечников ремней было представлено их фрагментами.

Рассмотренные вещи относятся к деталям поясной гарнитуры геральдического типа и имеют самые широкие аналогии в славянских и кочевнических древностях второй половины VI–VII вв. [30, табл. 13: 4; 19: 12-13, 20, 24-25; 21: 1, 5-9, 13-15, 17-21, 22-31; 55: 1-3, 9-11; 16, рис. 23: 18; 27; 28; 29: 6-7, 10-15; 30: 1; 35; 37; 38; 40; 43; 47; рис. 45: 8; 48: 56; 49: 10, 12, 13-16, 42]. Наибольшую схожесть детали поясной гарнитуры из Гайдар имеют с поясными украшениями из кладов I-й днепровской группы (Мартыновка, Гапоново, Трубчевск и др.). Все это позволяет отнести рассматриваемый комплекс ко времени проникновения кочевников в Днепровскую Левобережную Лесостепь и их здесь пребывания – вторая половина VII века (горизонт Сивашовка–Макуховка (643-669 гг.) и горизонт Уч-Тепе–Келегеи (669-698 гг.) [27, с. 126]. Обнаружение описанного комплекса в южной зоне лесостепного Подонцовья, по-видимому, следует рассматривать как факт проникновения элементов кочевой культуры в среду местного земледельческого населения.

Появление элементов материальной культуры кочевого населения в среде оседлого земледельческого населения лесостепной зоны Донецко-Донской лесостепи связывается с освоением кочевниками новых для себя районов в условиях аридизации степи. Этот процесс в середине VII в. характерен для Лесостепи всего Днепровского Левобере-

жья [27, с. 125, 126]. Вероятно, что появление кочевого населения в южных районах лесостепного Подонцовья сопровождалось уходом вглубь лесостепи немногочисленного¹ пеньковского населения, для ведения земледельческого хозяйства которого требовались более благоприятные условия. Отсутствие в среднем течении Северского Донца массива земледельческого населения, которое могло бы удовлетворять потребности кочевников в продуктах сельского хозяйства и ремесленного производства, по-видимому, и обусловило переселение сюда хазарами аланского населения при повторном освоении ими лесостепных районов в начале VIII века.

Несмотря на сравнительно неплохую изученность хазарских древностей бассейна Северского Донца, комплексы раннесалтовского времени представлены единичными находками. На сегодня наиболее признанным среди специалистов является мнение, что после серии тяжелых поражений от арабов на Северном Кавказе в конце VII в. и особенно после похода Мервана 737 г., хазары повторно начинают проникать в лесостепные районы Днепровского Левобережья и занимают бассейн Северского Донца. Наиболее ранние салтовские погребения региона представлены ингумациями с восточной ориентировкой покойников (Нетайловский грунтовой могильник) и кремационными захоронениями (Новая Покровка, Сухая Гомольша, Красная Горка, Тополи) [26, с. 213]. Первые поселения и могильники аланского населения, переселенного с Кавказа в Украинскую Лесостепь, появились в бассейне Северского Донца в 50-х – 60-х гг. VIII в. [36, с. 168-169]. Комплексы

¹ В настоящее время в бассейне Северского Донца в границах современной Харьковской области – Северскодонецкие группы VI А и VI Б – насчитывается 52 пеньковских поселения и местонахождения V – VII вв. (17 и 35, соответственно) [34, с. 148–151, табл. I]. Для сравнения, в границах той же территории известно 107 памятников (городищ, поселений, могильников) салтовской культуры [10, с. 168–176], хотя время существования салтовской и пеньковской культур вполне сопоставимо.

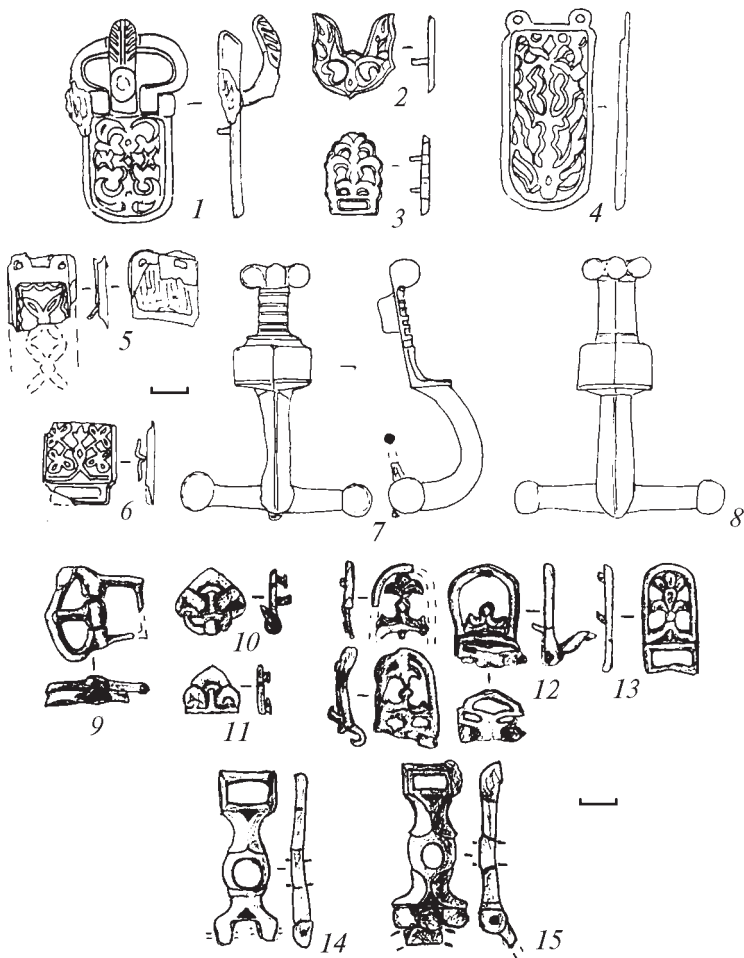

Рис.2. Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени Харьковской обл.

1-4 – детали поясной гарнитуры из погребения № 491 Нетайловского могильника; 5, 6 – детали поясной гарнитуры из катакомбы № 13 Верхне-Салтовского III могильника;

7 – фибула из катакомбы № 54 Верхне-Салтовского I могильника; 8 – фибула из катакомбы № 19 Верхне-Салтовского III могильника; 9-15 – вещи из разрушенных кремационных захоронений могильника у с. Кичевка.

начального этапа становления салтовской культуры в настоящее время выделяются исследователями в хронологический горизонт Столбище-Старокорсунская (740-780 гг.) [22, с. 123-129; 23, с. 42-66].

Памятником, на котором на сегодняшний день в наибольшем количестве обнаружены комплексы раннесалтовского времени, является Нетайловский могильник. Нетайловский некрополь расположен на краю первой надпойменной террасы левого берега р. Северский Донец (современного Печенежского водохранилища), в 500 м к востоку от берега водохранилища, напротив Верхне-Салтовского городища. Одним из недавно обнаруженных комплексов раннесалтовского времени на могильнике является погр. № 491, принадлежавшее воину-всаднику [4, с. 166-177]. В грунтовой яме были выявлены останки мужчины, уложенного в вытянутом положении на спине головой на ВСВ (азимут 75°), в сопровождении черепа лошади и конского снаряжения, размещенных в ногах человека. В районе пояса мужчины находились остатки поясного набора, состоящие из: шарнирной пряжки с овальной рамкой, язычком с выступом-ограничителем на заднем конце и щитком, украшенным ажурным растительным декором (рис. 2: 1); четырех литых бляшек подковообразной формы, лицевая сторона которых украшена растительным орнаментом (рис. 2: 2); пяти литых накладок с ажурным щитком, в нижней части которого расположена прямоугольная петля (рис. 2: 3); крупного литого ажурного наконечника пояса вытянутой U-образной формы с двумя петельками, расположенными параллельно плоскости наконечника (рис. 2: 4). Все элементы этого поясного набора находят самые широкие аналогии в хазарских комплексах хронологического горизонта Столбище-Старокорсунская [22, табл. 3: 37-38, 52-57, 102-105; 20, рис. 3: 6-7, 17-19; 17: 1, 5-6], и поэтому рассматриваемое захоронение может быть датировано рамками 740-775 гг. н. э. (этап Ia, Ib раннесалтовского горизонта) [4, с. 171]. Исследованное захоронение пополнило число погребальных комплексов

хронологического горизонта Столбище-Старокорсунская, открытых на Нетайловском некрополе в предыдущие годы (№ 132, 134, 139, 164 «Б», 215, 250, 267, 380, 413, 498).

Работа с материалами Верхне-Салтовского III катакомбного могильника (ВСМ-III) показала присутствие здесь отдельных погребальных комплексов, которые также относятся к горизонту Столбище-Старокорсунская. Так, в катакомбе № 13 (раскопки 1990 г.) были обнаружены детали поясного набора, которые датируются 740-780 гг. н. э. В продольной по отношению к дромосу погребальной камере были обнаружены костные останки мужчины, сопровождаемые кувшином, железным черешковым ножом, поясной бляшкой и наконечником пояса.

Бронзовая штампованная поясная бляшка имеет в плане форму прямоугольника (рис. 2: 6). В нижней части щитка имитирована горизонтальная петля для продевания дополнительного ремешка. Поле щитка поясной бляшки украшено симметричным по вертикали растительным орнаментом, состоящим из цветов с тремя лепестками каплевидной формы. По форме данная бляшка близка штампованным с прямоугольным декорированным щитком, происходящим из погребений № 35, 63 и разрушенных захоронений Старокорсунского могильника [21, рис. 1: 57; 4: 17; 10: 59], катакомбы № 7 Старосалтовского некрополя [1, рис. 1: 25]. Орнамент на обнаруженной в катакомбе № 13 бляшке является аналогичным, но более грубым, нанесенному на бляшке из погребения № 6 Песчанки [22, с. 124, 125, табл. 3: 15; 24, рис. 1: 35, 36].

Бронзовый штампованный наконечник пояса в данном захоронении представлен фрагментом размером 2,0 x 2,0 см (рис. 2: 5). Лицевая часть наконечника украшена орнаментом, который реконструируется как цепочка из косо поставленных четырех лепестковых цветков, окаймленных бордюром в виде зигзаговидной линии. Стилистически этот орнамент наиболее близок узору, представленному на серебряном литом поясном наконечнике из погребений № 142, 215 Нетайловского грунтового могильника

[22, табл. 3: 100], щитке поясной пряжки из склепов № 150, 760 Скалистинского могильника [13, рис. 9: 23; 118: 20]. Приведенные аналогии позволяют отнести наконечник из катакомбы № 13 к изделиям, характерным для горизонта Столбище-Старокорсунская (740-780 гг. н.э.) [24, с. 112, рис. 3: 19, 26, 58, 60]. Косвенным подтверждением такой датировки наконечника служит тот факт, что в комплексах салтовского хронологического горизонта I/II, датированного 780-800 гг. н.э., орнамент, представленный на данном наконечнике, трансформируется уже в геометрический узор [22, с. 132, табл. 4]. Именно в таком стиле он представлен на штампованных наконечниках поясов из катакомб № 3, 5, 55 Дмитриевского могильника [35, рис. 45: 4, 6, 11], из катакомбы № 76 Верхне-Салтовского IV могильника.

В погребальном инвентаре катакомб № 54 ВСМ-I и № 19 ВСМ-III были обнаружены бронзовые T-образные фибулы с тремя шаровидными выступами на конце ножки (рис. 2: 7-8). Фибулы такого типа для катакомбных захоронений бассейна Северского Донца не характерны, в то время как на раннесредневековых памятниках (VIII–IX вв.) Северного Кавказа (Осетии, Дагестана, Чечни, Ингушетии) подобные фибулы довольно распространены [8, с. 46, табл. 6: 9; 11, с. 143, рис. 6: 12-13; 12, рис. 3А: 7, 11; 4Б: 21; 5: 22; 7Б: 1; 8Г: 26]. И.О. Гавритухин выделяет подобные фибулы в отдельную серию Дай-Анач-кала, которую датирует VII – серединой VIII вв. [16, с. 415-417, рис. 5-6]. Этот тип фибул, по мнению исследователя, восходит к цельнолитым крестовидным фибулам с подвязным или приклепанным приемником, широко распространенных в Западном и Центральном Закавказье [16, с. 418, рис. 5: 7, 10, 12-13]. В салтовских древностях подобные T-образные фибулы были встречены только на Старокорсунском некрополе [21, рис. 10: 54], что позволяет видеть в них изделия, характерные для хронологического горизонта Столбище-Старокорсунская (740-780 гг. н.э.) [23, с. 52, рис. 4: 20].

Для характеристики раннесалтовских памятников в бассейне Северского Донца вызывает интерес могильник у с. Кицевка Печенежского района, исследования которого только началось. Кицевский могильник был открыт современными грабителями около 2007 г. И только весной 2010 г. сотрудником Научно-методического центра Охраны культурного наследия А.А. Лаптевым были выявлены грабительские шурфы, в отвалах которых зафиксированы обожженные сердоликовые бусы, кальцинированные человеческие кости, мелкие фрагменты керамики и железные вещи салтово-маяцкой культуры. Могильник расположен на высоком мысе у левого берега р. Большая Бабка, недалеко от впадения её в р. Северский Донец [33, с. 73-74]. Некрополь имеет размеры не менее 300 x 100 м. В 2011 г. на могильнике была исследована площадь 200 м² и выявлено 6 кремационных безурновых захоронений и остатки одной тризны.

Погребальный обряд исследованных захоронений сопоставим с обрядом салтовских кремационных захоронений, исследованных на таких могильниках региона, как Новая Покровка, Сухая Гомольша, Лысый Горб [3; 8; 32], а также на кремационных некрополях Северо-Западного Предкавказья типа Дюрсо [18]. Это же касается и инвентаря, обнаруженного в исследованных захоронениях Кицевского могильника. При этом особая схожесть проявляется в предметах вооружения (рамчатые наконечники стрел, бронебойные наконечники копий), в украшениях (золотые сережки «булавовидной» формы, бронзовые туалетные коробочки), в элементах одежды (фибулы).

Для определения времени существования могильника у с. Кицевка большое значение имеют элементы поясной гарнитуры, полученные у местных жителей. Так, серебряная поясная пряжка с рамчатым щитком (рис. 2: 9) по своей форме, а главное, по размерам, относится к ранней группе пряжек этого типа, датируемых серединой – второй половиной VIII [15, рис. 1, 121, 121а, 146, 155, 138; 22, табл. 2, 64, 65, 71-73, 80, 81] – началом IX в. (салтовский хронологический горизонт I/II) [22, табл. 4]. Аналогичные

поясные пряжки были обнаружены в погр. 2 кургана 1 Саловского могильника, которое по золотому солиду Льва III Исавра (чеканенного приблизительно в 737-741 гг.) датируется 40-50 годами VIII века [29, с. 132, рис. 7: 7-8]. Позднее (конец VIII – середина IX вв.) пряжки этого типа отличаются от выявленной меньшими размерами; к тому же, по ширине рамчатый щиток у них значительно меньше самой рамки [22, с. 132, табл. 4].

Три серебряные идентичные пряжки-накладки без язычка с ажурной подтреугольной рамкой и вытянутым ажурным щитком имеют следы пребывания в огне. Рамка со щитком соединены при помощи шарнирного соединения. Поле щитка украшено растительным орнаментом в крымско-византийском стиле (рис. 2: 12). Подобные пряжки встречаются в так называемых подкурганных захоронениях с «квадратными ровиками» второй половины VII – первой половины VIII вв. [20, рис. 3: 8-9; 29, рис. 17: 8, 10]. Пряжки этого типа выявлены и в отдельных захоронениях Нетайловского могильника [22, табл. 3: 125, 126, 141; 31, табл. XLV: 9-10]. Подобные пряжки являются характерными для комплексов раннесалтовского горизонта Столбище-Старокорсунская [15, рис. 1: 130, 141; 22, с. 126].

Еще одна бляшка-накладка, имеющая прямоугольную рамку в нижней части ажурного щитка, поле которого украшено орнаментом крымско-византийского стиля (рис. 2: 13), также находит прямые аналогии в комплексах горизонта Столбище-Старокорсунская. Подобные бляшки-накладки были найдены в погр. 1 кургана 1 могильника Романовский I [20, рис. 3: 20-21] вместе с золотым византийским солидом Льва III Исавра (717-741 гг.). Близкие по стилю бляшки встречены и в других погребальных комплексах этого же раннесалтовского хронологического горизонта [4, рис. 2: 13; 19, рис. 4, 10; 20, рис. 3: 6-7; 29, рис. 17: 5-6].

Выше рассмотренные элементы поясной гарнитуры позволяют определить время возникновения могильника – 40-80 гг. VIII в. Еще две серебряные бляшки (рис. 2: 10, 11)

свидетельствуют, что могильник продолжал существовать, по крайней мере, до середины IX века. Это поясные бляшки, поле которых украшено лотосовидным орнаментом, характерным для «классических» салтовских древностей [39, рис. 25: 12-13]. Растительный орнамент из цветков лотоса, который украшает бляшки, встречается на изделиях, характерных для III салтовского хронологического горизонта (начало – середина IX в.) [22, табл. 4].

Такой предварительной датировке Кицевского могильника не противоречит присутствие в двух исследованных захоронениях (№ 1 и № 5) кувшинов-ойнохой крымского производства, а в материалах некрополя – чумбурных блоков с шарнирным соединением рамки и подвижного кольца (рис. 2: 14, 15). По наблюдениям исследователей, подобные кувшины крымского производства на памятниках салтовской культуры бассейна Северского Донца встречаются только в комплексах второй половины VIII – начала IX вв. [5, с. 351-353, рис. 1-3; 6, с. 179-191]. Чумбурные блоки с шарнирным соединением рамки и кольца чаще происходят из комплексов 740-775 гг. н. э. [22, табл. 3: 75, 77-78; 28, табл. 1, 3; 29, рис. 7: 1], тогда как в «классических» салтовских древностях зачастую представлены чумбурные блоки с другим типом соединения щитка с подвижным кольцом [22, табл. 3: 79, 86].

Если элементы поясной гарнитуры, рассмотренные выше, позволяют выделить группу наиболее ранних салтовских погребений региона, то состав личных наборов украшений, происходящих из этих комплексов, указывает на первоначальный район проживания населения, принявшего участие в формировании салтовской археологической культуры. Так, в ряде погребений Нетайловского могильника (№ 143, 164 «Б», 340, 397, 398, 440, 460, 480) были обнаружены Т-образные бронзовые и серебряные фибулы, которые в ряде случаев сопровождались височными кольцами с 14-гранником (№ 164 «Б», 350, 397, 398) и массивными браслетами с незамкнутыми расширяющимися концами и утолщением в средней части (№ 164 «Б», 340, 397). Данный

набор личных женских украшений находит полные аналогии в комплексах VIII–IX вв., происходящих исключительно из памятников горной Чечни и Дагестана [9, с. 231–235; 11, с. 144]. Это позволяет предположить, что часть населения, оставившего Нетайловский могильник, была родственна народам, проживавшим в VII – первой половине VIII вв. на территории современной Чечни, Дагестана и Ингушетии. Поэтому Нетайловские погребения с указанными деталями одежды следует связывать с переселенцами (и их прямыми потомками) второй четверти VIII в. с указанных территорий Северо-Восточного Кавказа в бассейн Северского Донца [3, с. 71]. Т-образные фибулы из захоронений ВСМ-I и ВСМ-III, а также фибула типа Чинухой из катакомбы № 18 Старо-Салтовского некрополя [1, рис. 3: 31], указывает на связь этих погребальных комплексов с аланским населением, проживавшим также в Северо-Восточном Предкавказье, т.е. районах, расположенных в непосредственной близости от центра Хазарского каганата, который в конце VII – начале VIII вв. находился в равнинных районах современного Дагестана. На связь ранних кремационных салтовских захоронений региона с погребениями по обряду трупопожжения Кубано-Черноморского района (Северо-Западное Предкавказье) исследователи указывали уже неоднократно [37; 38].

Таким образом, в формировании салтово-маяцкой культуры бассейна Северского Донца принимали участие носители разных погребальных традиций (катакомбы, кремация, ингумация с восточной ориентировкой), пришедшие из двух регионов Северного Кавказа – Северо-Восточного (Чечня, Ингушетия, Дагестан) и Северо-Западного (Кубано-Черноморский район).

Література

1. **Аксенов В.С.** Старосалтовский катакомбный могильник / В.С. Аксенов // *Vita antiqua* / НУ ім. Т. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 1999. – № 2. – С. 137–149.

2. **Аксенов В.С.** Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце / В.С. Аксенов // Донская археология: сб. н. тр. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ГУ, 2001. – № 1-2. – С. 62-78.
3. **Аксенов В.С.** Личные украшения как показатель этнокультурных контактов салтовского населения бассейна Северского Донца (на материалах Нетайловского грунтового могильника) / В.С. Аксенов // Проблемы истории и археологии Украины: Мат-лы VI Междунар. научн. конф. (10-11 октября 2008 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2008. – С. 71.
4. **Аксенов В.С.** Новые раннесредневековые погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии / В.С. Аксенов // Древности – 2010: сб. н. тр. – Харьков: ООО «НТМТ», 2010. – С. 166-177.
5. **Аксенов В.С.** Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца / В.С. Аксенов, В.К. Михеев // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии): сб. н. тр. – Самара: СамВен, 1998. – С. 344 – 357.
6. **Аксенов В.С.** Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua / НУ ім. Т. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – № 5-6. – С. 179-191.
7. **Аксенов В.С.** Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. / Аксенов В.С., Михеев В.К. // Хазарский альманах: сб. н. тр. – К.-Харьков, 2006. – Т. 5. – 308 с.
8. **Амброз А.К.** Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы / А.К. Амброз // СА. – М.: Наука, 1971. – № 3. – С. 106-132.
9. **Атаев Д.М.** Нагорный Дагестан в раннем средневековье (по материалам археологических раскопок Аварии) / Д.М. Атаев. – Махачкала, 1963. – 256 с.
10. **Афанасьев Г.Е.** Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) / Г.Е. Афанасьев // Археологические открытия на новостройках: сб. н. тр. – М.: Наука, 1987. – Вып. 2. – 200 с.
11. **Багаев М.Х.** Из истории фибул Северо-Восточного Кавказа (Чечня и Дагестан) М.Х. Багаев // РА. – М., 2004. – № 2. – С. 136-147.
12. **Багаев М.Х.** Сельментаузенский раннесредневековый могильник в Чечне / М.Х. Багаев, Х.М. Мамаев // РА. – М., 2009. – № 1. – С. 125-139.

13. **Веймарн Е.В.** Скалистинский могильник / Е.В. Веймарн, А.И. Айбабин. – К.: Наукова думка, 1993. – 204 с.
14. **Гавритухин И.О.** Эволюция восточноевропейских псевдопряжек / И.О. Гавритухин // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма): сб. н. тр. – Самара: СамВен, 2001. – Т. 2. – С. 31-86.
15. **Гавритухин И.О.** Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы поясной гарнитуры) / И.О. Гавритухин // Хазары. – Иерусалим-М.: Мосты культуры, 2005. – С. 378-426.
16. **Гавритухин И.О.** Фибулы могильника Мамисондон в контексте кавказских находок / И.О. Гавритухин // Албегова З.Х., Верещинский-Байбалов Л.И. Раннесредневековый могильник Мамисондон: результаты археологических исследований 2007-2008 гг. в зоне строительства водохранилища Зарамагских ГЭС / Ин-т археологии РАН. – М.: ТАУС, 2010. – (Материалы охранных археологических исследований: Т. 11). – С. 410-428.
17. **Гавритухин И.О.** Гапоновский клад и его культурно-исторический аспект / И.О. Гавритухин, А.М. Обломский / Ин-т археологии РАН. – М.: Спецэлектрострой, 1996. – 296 с.
18. **Дмитриев А.В.** Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков / А.В. Дмитриев // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII вв.: сб. н. тр. – М.: Наука, 2003. – С. 200-206.
19. **Иванов А.А.** Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья / А.А. Иванов // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). – Самара: СамВен, 2001. – Т. 2. – С. 87-102.
20. **Иванов А.А.** Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала / А.А. Иванов, В.П. Копылов, С.А. Науменко // Донская археология: сб. н. тр. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ГУ, 2000. – № 1. – С. 81-90.
21. **Каминский В.Н.** Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани / В.Н. Каминский // СА. – М.: Наука, 1987. – № 4. – С. 187-205.
22. **Комар А.В.** Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А.В. Комар // *Vita antiqua* / Киев. НУ им. Т. Шевченка. – К., 1999. – № 2. – С. 111-136.
23. **Комар А.В.** Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые вопросы возникновения салтовской культуры / Александр Комар // *Finno-Ugrica*. – Казань: Панорама-Форум, 2000. – № 1. – С. 42-66.

24. **Комар А.В.** Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа / А.В. Комар // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма): сб. н. ст. – Самара: СамВен, 2001. – Т. 2. – С. 103-117.
25. **Комар А.В.** Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. / Комар А.В. // Сугдейский сборник: сб. н. тр. – Киев – Судак: Академперіодика, 2005. – Вып. II. – С. 160-188.
26. **Комар А.В.** Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным / А.В. Комар // Хазары. – Иерусалим – М.: Мосты культуры, 2005. – С. 207-218.
27. **Комар А.В.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. н. тр. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. – Т. 5: Хазарское время. – С. 7-244.
28. **Комар О.В.** Кургани хозарського часу на Луганщині / О.В. Комар, В.І. Піоро // *Vita antiqua* / Киев. НУ им. Т. Шевченка. – К., 1999. – № 2. – С. 150-159.
29. **Копылов В.П.** Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский / В.П. Копылов, А.А. Иванов // Средневековые древности Дона: сб. н. тр. – М. – Иерусалим: Мосты культуры, 2007. – С. 119-153.
30. **Корзухина Г.Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ: сб. н. тр. – Симферополь: Таврия, 1996. – Т. 5. – С. 352-435.
31. **Крыганов А.В.** Административно-торговый центр Хазарии на ее северо-западной окраине // V Міжнар. археологічна конф. студентів та молодих вчених. Київ, 22-24 квітня 1997 р.: Наукові матеріали. – К., 1997. – С. 230-232.
32. **Кухаренко Ю.В.** О некоторых археологических находках на Харьковщине / Ю.В. Кухаренко // КСИИМК. – М.-Л., 1951. – Вып. ХLI. – С. 99-108.
33. **Лаптев А.А.** Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. / Лаптев А.А. // Проблемы истории и археологии Украины: Мат-лы VII Междунар. научн. конф. (28-29 октября 2010 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2010. – С. 73.
34. **Любичев М.В.** Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. ... канд. іст. наук / Михайло Васильович Любичев. – Харків, 1994. – 259 с.

35. **Плетнева С.А.** От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура / С.А. Плетнева // МИА. – М.: Наука, 1967. – № 146. – 196 с.
36. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1989. – 286 с.
37. **Пьянков А.В.** Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство / Пьянков А.В., Тарабанов В.А. // Древности Кубани: сб. н. ст. – Краснодар, 1998. – Вып. 13. – С. 18-32.
38. **Пьянков А.В.** Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления / А.В. Пьянков, В.А. Тарабанов // Древности Юга России: сб. н. тр. / Ин-т археологии РАН. – М.: ТАУС, 2008. – С. 275-295.
39. **Фонякова Н.А.** Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки / Н.А. Фонякова (Чувило); Ин-т истории АН Респ. Татарстан. – Казань, 2010. – 168 с.

Ключевые слова: поясная гарнитура геральдического типа, псевдопряжки, салтовская культура, Т-образные фибулы, Подонцовье.

Аксёнов В.С.

Комплекси передсалтівського та ранньосалтівського часу з території Харківської обл.

Резюме

Комплекс передсалтівського часу походить з с. Гайдари (Зміївський район Харківської обл.). Він складається з елементів поясної гарнітури, котрі знаходять широкі аналогії серед речей першої дніпровської групи скарбів (Мартинове, Гапонове, Трубчевськ), що дозволяє датувати знахідку другою половиною VII ст. Відкриття цього комплексу на півдні лісостепового Подоння, вірогідно, слід розглядати як факт проникнення елементів культури кочовиків у середовище місцевого землеробського населення. Більш численними є знахідки, що пов'язані з початковим етапом виникнення лісостепового варіанту салтово-маяцької археологічної культури. Ці матеріали представлені елементами поясної гарнітури, фібулами, що відносяться до хронологічного горизонту Столбіще–Старокорсунська (740-780 рр. н.е.). Матеріали цього часу представлені в похованнях Нетайлівського ґрунтового могильника (№ 143, 164 «Б», 340, 397, 398, 440, 460, 480, 491), кремаційного могильника біля с. Кіцевка, в катакомбах Старо-Салтівського та Верхньо-Салтівського (№ 13, 19 ВСМ-III, № 54 ВСМ-I) некрополів. Аналогії речам

з цих ранніх салтівських пам'яток вказують на регіони, звідки прийшло населення, яке взяло участь у формуванні салтово-маяцької культури лісостепового Подонців'я. Так, носії кремаційного обряду прийшли до басейну Сіверського Дінця з Кубано-Чорноморського регіону, тоді як носії катакомбного та інгумаційного обрядів з орієнтацією небіжчиків головою у східному секторі – з території сучасної Чечні, Інгушетії і Дагестану.

Ключові слова: поясна гарнітура геральдичного типу, псевдопряжки, салтівська культура, Т-подібні фібули, Подонців'я.

Aksyonov V.S.

PreSaltov and Early Saltov Complexes on Kharkiv area

Summary

PreSaltov Complex was discovered accidentally in a village Gaidary (Zmiiv District of Kharkiv Region). It consists of belt suite elements which have wide analogues among units of the first Dnieper treasures group (Martynovka, Gaponovo, Trubchevsk) which give an opportunity to define an agetate of the complex in a village Gaidary; agetate is the second half of the VII century. A discovering of this complex in south zone of forest-steppe Don Region should, probably, be considered as a fact of entering of nomadic material culture elements to the sphere of local agricultural population. More numerous are the discoverings which are connected with the first period of foreststeppe variant of SaltovoMayatskaya archeological culture appearance. These materials are presented as belt suite elements, fibulae, which are typical characteristic for chronological horizon complexes of StolbischeStarokorsunskaya (740780 years Anno Domini). Materials of this time are presented in Neitalovskyi interment ground burial (No. 143, 164 «Б», 640, 397, 398, 440, 460, 480, 491), cremation interment necropolis near village Kytsevka, Staro Saltovskyi (Old Saltovskyi) catacombs and VerchneSaltovskyi (Upper Saltovskyi) burials (No. 13, 19 ВСМІІІ, No. 54 ВСМІ). Analogues to the units form this early Saltov complexes point regions where the population came from and which population took part in SaltovoMayatskaya culture of foreststeppe Don Region. In such a way, cremation ceremony carriers came to Seversky Donets river basin from KubanChernomorskyi Region, at the same time carriers of catacomb ceremony and ingumational ceremony with Eastern orientation of deceased came from the area of modern Chechnya, Ingushetia and Dagestan.

Keywords: Headset heraldic type belts, Podontsiv'ya, pseudobuckles, Saltovskaya culture, T-shaped fibulae.

МАТЕРИАЛЫ VI–VII вв. В ЛЕСОСТЕПНОМ ПОДОНЬЕ

(некоторые итоги раскопок поселения Кривец-4)

Публикация¹ знакомит с некоторыми итогами археологических исследований поселения VI–VII вв. н.э. Кривец-4 в лесостепном Подонье (2011 г.).

Реконструкция этнокультурных процессов в любом историко-географическом регионе невозможна без построения общей колонки древностей. Для лесостепного Подонья I тыс. н. э. – эта работа пока не завершена. В регионе известны сарматские и синхронные им позднескифские памятники I–III вв. Их сменяет культурная группа типа Каширки-Седелок сер. III – нач. (1-й пол.) IV в., связанная по происхождению с черняховской археологической общностью. В гуннское время (кон. IV – V вв.) в регионе распространены памятники типа Чертовицкого-Замятино и синхронные им могильники круга Животинного, оставленные полиэтничным населением, в котором выделяются раннеславянский, финно-угорский, германский, позднеантичный и степной компоненты. В сер. VIII в. в южной части региона появляются древности салтовомаяцкой культуры северной окраины Хазарского каганата, а в кон. VIII или IX в. в северной части Верхнего Подонья – боршевской раннеславянской культуры.

Древности VI–VII вв. практически не изучены. До недавнего времени для этого периода в Верхнем Подонье

¹ Публикация подготовлена при финансовой поддержке программы фундаментальных исследований Секции истории РАН «Нации и государство в мировой истории».

были известны лишь единичные находки различной этнокультурной принадлежности. К ним относятся жилище колочинской культуры на многослойном поселении у с. Ярлуково на р. Матыре, опубликованное К.И. Комаровым, случайные находки в ряде пунктов в верховьях р. Воронеж, изданные С.И. Андреевым, яркое кочевническое погребение VII в. у с. Арцыбашево к востоку от верховьев Дона, опубликованное А.Л. Монгайтом. Во время раскопок Лавского археологического комплекса (г. Елец) Н.А. Тропиным были исследованы несколько ям и погребение, с которыми оказались кавказская крестовидная фибула V–IX вв. и лепная керамика с шероховатой и лощеной поверхностями, не имеющая точных аналогий.

В раннем средневековье территория Верхнего Подонья находилась между юго-восточной границей колочинской культуры, северо-восточной – пеньковской, южной зоной ареала распространения рязано-окских могильников и западной – древнемордовских. Отдельные памятники VI–VII вв. в последнее время открыты в ареале мощинской культуры в Верхнем Поочье. Большинство из перечисленных выше пунктов с находками раннесредневековых материалов в лесостепном Подонье концентрируются в бассейне верхнего течения р. Воронеж, а наиболее восточный памятник – Коровий Брод – расположен на р. Цне – ниже г. Тамбова. В верховьях р. Воронеж находится поселение Кривец-4 Добровского р-на Липецкой обл., где в 2011 г. были проведены стационарные раскопки.

Размеры поселения – 220 x 40–60 м. Оно занимает низкий останец первой надпойменной террасы на высоте 2,0–3,5 м от уровня поймы. Всего в 2011 г. на памятнике вскрыто 586 кв. м. Перед началом работ поверхность была пройдена металлоискателем, составлен общий план находок, в который потом были вписаны раскопы. К раннему средневековью на поселении относятся ритуальный комплекс, два жилища и несколько хозяйственных ям.

Ритуальный комплекс состоит из небольшого прямоугольного сооружения размерами ок. 2,4 x 2,0 м с ямами от

9-ти столбов по периметру и 4-х — в центре, окруженного 4-мя неглубокими ямками, в трех из которых исследованы кострища с кальцинированными костями. В поле эти объекты получили название «погребений». В пределах сооружения обнаружено скопление кремированных костей (кальцинированных, обожженных) с отдельными несожженными косточками, перемешанными с углем, имевшее размеры 0,3 x 0,6 м. С востока к нему примыкало пятно прокала материкового грунта размерами 1,00 x 0,74 м. В пределах этого пятна была выкопана ямка размерами 0,57 x 0,40 м глубиной до 0,16 м, в которую также были помещены уголь и кремированные кости. Рядом зафиксирована еще одна овальная ямка размерами 1,6 x 1,2 м, также заполненная кремированными костями (включая отдельные несожженные) и углем, но она, по отношению к сооружению, была более ранней, т.к. ее перекрывали три столбовых ямы его конструкции.

Аналогии подобным сооружениям известны на могильнике колочинской культуры Картамышево-2. Здесь исследована серия прямоугольных оградок с одной-двумя линзами кальцинированных костей в их пределах. Иногда внутри оградок имелись дополнительные столбы. Часть захоронений-кремаций устроена не в оградках, а рядом с ними — в небольших ямках.

Ритуальные объекты из Кривца-4 очень похожи на погребения колочинской культуры, но по определению антрополога М.В. Добровольской, человеческих костей в них не было, а найдены только кости животных разных видов, преимущественно, домашних.

Оба жилища — полуземлянки. В плане они прямоугольные. Размеры одного — 4,25 x 4,70-3,70 м, второго — 4,20-4,98 x 3,90-4,02 м, глубина котлованов обоих — ок. 0,50 м. По периметру котлована первой постройки заметны следы от нерегулярно стоявших столбов, на полу — остатки открытого очага в виде линзы угля размерами 1,5 x 1,0-0,7 м. Около него находилось скопление керамики.

Во втором жилище остатки столбов зафиксированы по периметру и внутри помещения, имелась яма от центрального опорного столба кровли. Очаг также представлял собой линзу угля размерами 1,2 x 0,5-0,6 м. Рядом с ним также зафиксировано скопление керамики. Обе постройки погибли в пожаре, следы которого в виде углистых пятен отчетливо читались в заполнении и на полах.

Подобные полуземлянки широко распространены на памятниках колочинской культуры по всей ее территории. Наиболее близки к постройкам из Кривца по планировке жилища 2 и 4 Смольяни, 17 Роища, 3 Нисимковичей-1, 1 Ярлуково, 1 Стрелицы, 1 Колодезного Бугра, 1 Носовичей, 1 Заярья.

Набор изделий из металла представлен орудиями труда и предметами быта (ножами с прямыми спинками, резцами для работы по дереву, скобелем, серпом, пробойниками, зубилом, рыболовными крючками). Из предметов вооружения найдены кольчужные кольца (рис. 1: 14), обломки копья и сулицы (рис. 1: 12-13). Изделия из глины, кроме лепной керамики, представлены биконическими пряслицами, преимущественно, средней высоты, с широкими отверстиями (рис. 1: 17-20).

Поясная гарнитура представлена серией пряжек: вертикально-овальной с хоботовидным язычком, подпрямоугольной и гитаровидными (рис. 1: 1-8). Последние появляются в гуннский период (Беляусский могильник), но широко распространены в эпоху раннего средневековья. Прямые аналогии бляшке геральдического стиля (рис. 1: 15) известны в Суджанском кладе.

Из украшений наиболее интересны 2 фрагмента днепровских пальчатых фибул (одна из них найдена в 2011 г., вторая – в 2005 г., во время обследования памятника С.И. Андреевым) (рис. 1: 10), малая пальчатая фибула (рис. 1: 11), колокольчик, монетовидная привеска (рис. 1: 16), 2 фрагмента браслетов (с расширенным концом, с расплюснутым окончанием, орнаментированным квадратными вдавлениями) (рис. 1: 9).

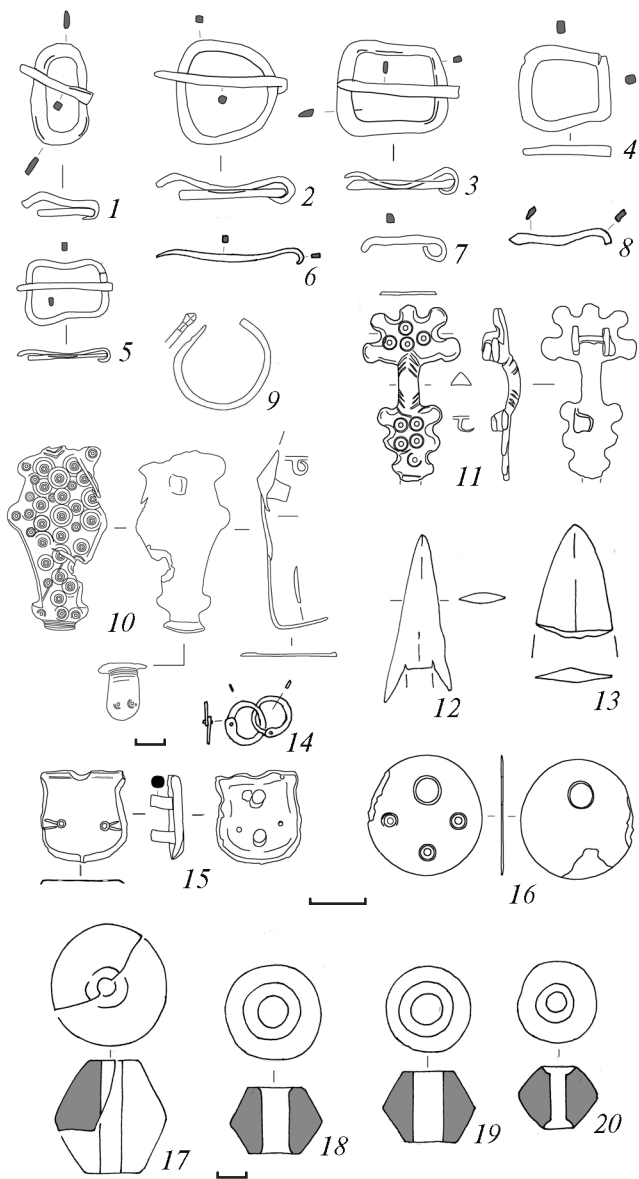

Рис. 1. Поселение Кривец-4. Находки.
 1-4, 6-8, 12-14 – железо; 5, 9-11, 15, 16 – бронза; 17-20 – глина.

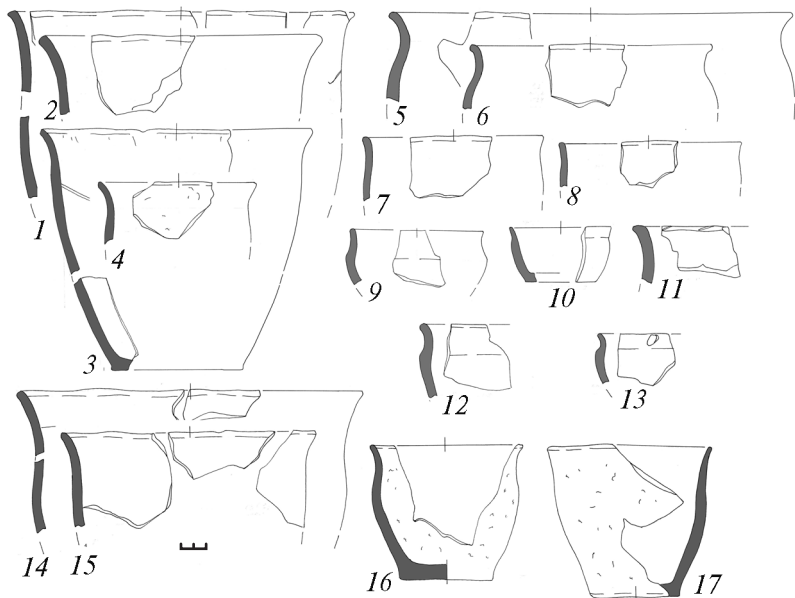

Рис. 2. Поселение Кривец-4. Груболепная керамика раннеславянской традиции.

- 1, 3, 16 – раскоп 3, постройка 1; 2, 6-8, 10-13 – культурный слой;
 4 – раскоп 3, скопление 7; 5 – раскоп 3, скопление 6;
 9 – раскоп 3, яма 12; 14 – раскоп 1, скопление 7;
 15, 17 – раскоп 1, постройка 2.

Аналогия малой пальчатой фибуле известна на поселении Сурская Забора пеньковской культуры на Днепровских порогах. Прочие вещи (днепровские фибулы, браслеты, геральдическая поясная накладка) находят параллели в днепровских кладах типа Мартыновского и составляют наиболее позднюю группу вещей в колочинской и пеньковской культурах. Время сокрытия кладов, по нашему с И.О. Гавритухиным мнению, относится ко 2-й пол. – кон. VII в. Этим же периодом датируется финал колочинской и пеньковской культур. По всей видимости, поселение Кривец-4 было сожжено приблизительно в то же время.

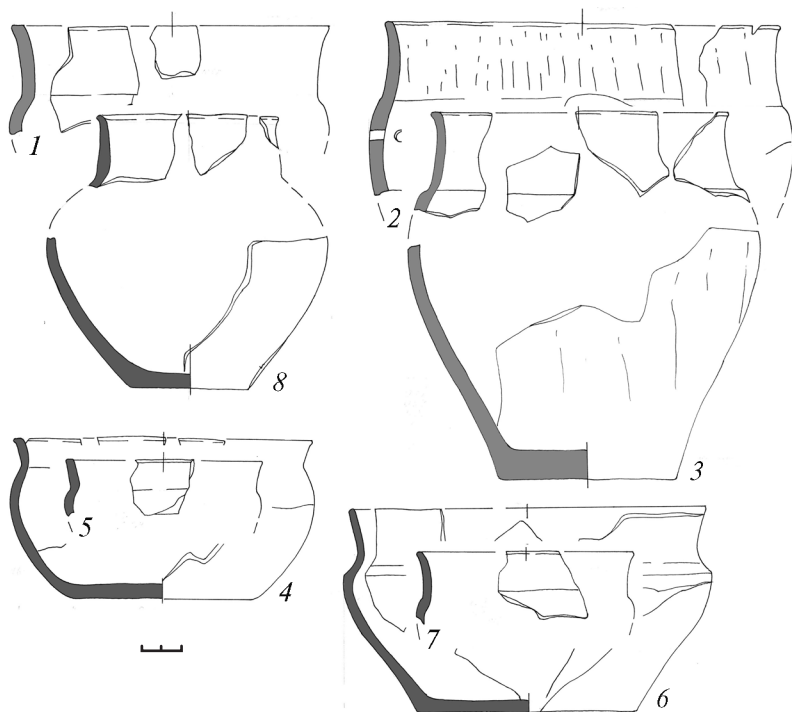

Рис. 3. Поселение Кривец-4. Лепная керамика финской традиции.

1-3 – с шероховатой поверхностью; 4-8 – с лощеной поверхностью; 1 – раскоп 3, скопление 2; 2 – раскоп 3, скопл. 4;

3 – раскоп 3, я. 62; 4 – раскоп 1, «погр.» 1;

5, 7, 8 – культурн. слой; 6 – раскоп 1, постр. 1.

Набор лепной посуды из раннесредневековых комплексов памятника своеобразен. Закрытые слабопрофилированные округлобокие и открытые тюльпановидные горшки (рис. 2: 1-8, 14-17) имеют прямые аналогии на памятниках колочинской культуры. Наряду с ними, в одних и тех же комплексах найдена керамика иного происхождения: груболепные округлобокие горшки с уступом под венчиком (рис. 3: 1-3) и лощеные широкодонные округлобокие, ребристые миски с резким переломом на шейке (рис 3: 4-7).

В VI–VII вв. подобные горшки и миски встречены в слое пожара Тереховского городища рязано-окской культуры, который датируется VII в., и в погребениях могильников Среднего и Нижнего Поочья (Шартрищи, Старый Кадом, Ундрих, Малышево).

Таким образом, по данным раскопок у с. Кривец культура населения региона в VII в. была близка к колочинской лесостепного и лесного Поднепровья (по конструкции и планировке построек, керамическому комплексу, находкам днепровских пальчатых фибул, браслетам и геральдической поясной накладке). Тем не менее, по сравнению с классическими колочинскими, материалы Кривца обладают спецификой, заключающейся в нахождении в комплексах, наряду со славянской керамикой, лепной посуды финно-угорского круга. По всей видимости, в верхнем течении Воронежа в раннем средневековье присутствовало население двух этнокультурных массивов: раннеславянское колочинское и восточное финское. Можно предположить, что на этой территории в результате синтеза их традиций сформировалась новая археологическая культура. С предшествующими памятниками кон. IV – V вв. Верхнего Подонья (поселения типа Чертовицкого – Замятино, могильники круга Животинного), которые известны также и на р. Воронеж (Подгорное в окрестностях г. Липецка), верхневоронежская раннесредневековая группа никак не связана. В регионе не позднее VII в. происходит смена населения.

Ключевые слова: VI–VII вв. н.э., верхневоронежская раннесредневековая группа, древности, жилища-полуземлянки, колочинская культура, Кривец-4, Лесостепное Подонье, Липецкая обл., могильники круга Животинного, памятники типа Чертовицкое-Замятино, поселение, ритуальный комплекс, финно-угры.

А.М. Обломський
Матеріали VI–VII ст. у лесостеповому Подонні
(деякі результати розкопок поселення Кривець-4)
Резюме

Публікація знайомить з деякими результатами археологічних досліджень поселення VI–VII ст. Кривець-4 у лесостеповому Подонні 2011 р. Матеріальна культура населення регіону цього часу близька до колочинської лісостепоного і лісового Подніпров'я. Хоча, у порівнянні з класичними колочинськими, матеріали Кривця відрізняються наявністю в комплексах, поряд із слов'янським, ліпного посуду фінно-угорського кола.

Ключові слова: VI–VII ст. н.е., верхньоворонежка ранньосередньовічна група, старожитності, житла-напівземлянки, колочинська культура, Кривець-4, Лісостепове Подоння, Липецька обл., могильники кола Животинне, пам'ятки типу Чертовицьке-Зам'ятине, поселення, ритуальний комплекс, фіно-угри.

А.М. Oblomsky
Materials of VI–VII centuries in the foreststeppe Don Region
(some results of excavations on settlement Kryvets-4)
Summary

Publication introduces with some of the results of archaeological research on VI–VII centuries settlement Kryvets-4 in the forest steppe Don Region in 2011. Material culture of the region's population still close to kolochynskaya steppe and forest steppe Dnieper Region. However, compared with the classical kolochynsky antiquities, materials from Kryvets-4 distinguished by the presence in the complexes, along with Slavic, Finno-Hungarian hand made pottery.

Keywords: VI–VII centuries BC, Chertovytske-Zamyatynne type antiquities, dwellings, Finno-Hungarians, forest steppe Don Region, kolochynska culture, Kryvets-4, Lipetsk region, ritual complex, settlements, verhnovoronezka Medieval group antiquities, Zhyvotyne range burials.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ СДВИГ НА ТЕРРИТОРИИ ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ VII–VIII вв. (СТЕПЬ И ЮЖНАЯ ПОЛОСА ЛЕСОСТЕПИ)

В статье, являющейся продолжением цикла работ автора по данной проблематике, рассматривается появление на территории Левобережья, в ареале пеньковской и колочинской культур, элементов материальной культуры степных кочевников, а также славянских, происходящих с территории Правобережья Днепра.

Опираясь на выводы и наблюдения Г.А. Корзухиной и М.И. Артамонова, сделанные в 50-х гг. XX в., Е.А. Горюнов пришел к выводу об этнокультурном сдвиге на территории Левобережья, который произошел в начале VIII в. Основанием для этого послужили материалы, полученные в ходе авторских полевых работ 1970-х гг., обработки полевой документации и коллекций других исследователей. Масштабные стационарные работы на поселениях Хитцы и Вовки (материалы последнего остались почти не опубликованными) [20, л. 1-19; 21, л. 1-17] дополнялись разведками. В ходе этих исследований были выделены до этого неизвестные типы памятников, заложены новые подходы в изучении антских кладов. Наименее изученными остаются открытые на Полтавщине Е.А. Горюновым памятники типа Белокопи – Лаврики – Чередники. Именно с этими древностями связываются находки канцерской керамики, производившейся, кроме этого центра [18, с. 32-45], также и в Мачухах у Полтавы. Некоторые идеи и наблюдения исследователя стали понятны другим специ-

алистам спустя много лет, получив доказательства в материалах раскопок коллег Е.А. Горюнова. Одним из таких положений была гипотеза об этнокультурном сдвиге на территории Днепровского Левобережья [24, с. 6].

Этнокультурный сдвиг Е.А. Горюнов понимал как вторжение степных алано-болгарских племен в Лесостепь и отход пеньковского населения на север. После уточнения О.А. Щегловой датировки кладов группы I серединой – третьей четвертью VII в. возникла необходимость в корректировании даты начала этнокультурного сдвига. О.А. Щегловой были проанализированы, а вслед за ней и другими исследователями дополнены, состав и датировка кладов, позволяющие увидеть детали этнокультурного сдвига и уточнить его хронологию.

Между кочевническими погребениями гуннского времени и серединой – третьей четвертью VII в. в ареале лесостепных славянских памятников Днепровского Левобережья элементов культуры кочевников, кроме отдельных находок, не отмечается. Археологические реалии более южной, степной зоны, в период этнокультурного сдвига появившиеся в Лесостепи и бытовали длительное время – в VI–VIII вв. Это неоднородные погребения кочевников, юртообразные постройки, канцерская посуда и мастерские по их производству, а также оружие, снаряжение всадника и его коня, украшения и пр. Эти элементы культуры кочевников, замеченные в славянских древностях исследователями (А.Н. Кирпичников, С.А. Плетнева, В.Б. Ковалевская, А.В. Крыганов), самим Е.А. Горюновым, В.А. Горюновой, его учениками О.А. Щегловой, М.М. Казанским, проявились как в чистом виде в ареале распространения раннеславянских древностей, так и в форме взаимовлияний (жилища-полуземлянки с отдельными неславянскими чертами, ингумации с пальчатými и антропозооморфными фибулами разных типов). Как и в гуннскую эпоху, в период этнокультурного сдвига VII–VIII вв. прослеживается глубокое проникновение кочевников

в Лесостепь Днепровского Левобережья [27, с. 192-203; 34, с. 60-61; 51, с. 15-24; 57, с. 98-110].

Этнокультурные сдвиги имели место и в другое время, и на других территориях. Например, в бассейне Дона и его притока Воронежа это прослеживается в среде памятников боршевской культуры и Древней Руси, а затем древнерусского и золотоордынского времени. В ареале Днепровского лесостепного Левобережья таких сдвигов было меньше, чем в названном регионе Подонья. Протяженность во времени и пространства, на которых произошел этнокультурный сдвиг второй половины VII – VIII вв., на Левобережье сопоставимы с проникновением в славянскую среду кочевников золотоордынского периода. С целью обозначения проникновения в Лесостепь кочевников золотоордынского времени Е.Л. Егоровым было введено понятие контактной зоны. Вероятно, целесообразно употребление данного понятия и при характеристике событий более раннего времени. С учетом довольно недвусмысленной характеристики отношений автохтонного древнерусского населения и кочевников-ордынцев в письменных источниках (да и более раннего времени, например, относительно авар и болгар в период появления на Дунае), вероятно, следует воздержаться от выводов о мирном сосуществовании двух разных по ряду существенных моментов (язык, хозяйство, материальная культура) групп населения в составе раннегосударственных и предгосударственных (потестарных) образований второй половины I тыс. н.э.

Лепная керамика типа Сахновки и сопутствующее последней домостроительство – полуземлянки с глиняными, реже – каменными или сооруженными с применением камня глиняными печами, пастырская гончарная посуда, элементы культур пражского типа и ранней Луки-Райковецкой взаимодействуют на Левобережье Днепра с автохтонными древностями типов Пеньковки и Колочина. Соотношение инокультурных для Левобережья элементов, привнесенных с территории Правобережья, с местными в каждом из регионов отмеченной территории нужда-

ется в конкретизации. К этому еще следует добавить взаимодействие предсалтовских и ранних салтовских древностей с отмеченными славянскими, получивших наиболее полное развитие в древностях волынцевского типа. Различные аспекты данной проблемы нашли отражение в работах И.И. Ляпушкина, О.В. Сухобокова, С.П. Юренко, В.К. Михеева, А.В. Комара и др., дискуссия по данному кругу вопросов проанализирована в нескольких работах автора [49, с. 118-119, 125-127; 51, с. 15-24].

В древностях волынцевского типа выделяются три фации – колочинско-пеньковская (местная, левобережная), сахновская (пришлая, правобережная) и битицкая (также пришлая, степная). Сложение волынцевских древностей стало прямым результатом этнокультурного сдвига, это – верхний хронологический репер указанного процесса. Нивелирование особенностей каждой из фаций волынцевских памятников произошло в ходе их взаимодействия и завершилось сложением юго-восточного варианта роменской культуры [48, с. 45-56].

1. Домостроительство на памятниках степной и лесостепной зон Днепровского Левобережья

1.1. Юртообразные постройки

Специалистами были учтены и проанализированы, в контексте изучения других археологических данных, юртообразные постройки с памятников Среднего Поднепровья, в том числе и Левобережья – Осиповки, Чернетчины, Богатого. Их хронология укладывается в рамки этнокультурного сдвига [37, с. 87-100; 52, с. 75-108; 76, с. 33-36, 88, рис. 21: 1, 7].

В.С. Флеров разработал классификацию юртообразных построек Северного и Западного Причерноморья конца I – начала II тыс. н.э., очертил основные районы их распространения. Им выделяются три группы юртообразных построек. Группа 1 отвечает трем признакам: круглый или овальный план; открытый очаг с расположением преиму-

щественно в центре; наземный характер постройки. Группа 2: углубленный характер постройки, лунки каркаса; использование глины, отдельных камней. Судя по контексту работы исследователя, имеются в виду круглые или овальные постройки, с очагами и без них. Группа 3: заимствованные у славянских полуземлянок (или других жилищ аборигенов) черты – приближение очертаний жилища к прямоугольным; столбовые опоры, каменные кладки [76, с. 50]. Последняя деталь, как показано в обобщающей работе В.М. Зубаря, характерна для кочевников прибрежной полосы Крыма (Херсонес, Илурат). Скорее всего, она связана с античным наследием. Как это следует из работ Л.Г. Нечаевой, С.А. Плетневой, В.С. Флерова, камень использовался практически везде там, где он был легко доступен [42, с. 7-49].

В.М. Зубарь проанализировал открытые за последние десятилетия на размежеванной территории хоры Херсонеса, расположенной на Гераклейском полуострове, постройки, остатки которых представлены в виде каменных кругов, учел и исследованные до этого подобные помещения. На основании немногочисленных находок, в их числе амфор и монет, хронологию которых он тщательно рассмотрел, учтя при этом хождение монет начала эры в значительно более поздний период, была показана раннесредневековая датировка этих помещений [28, с. 232-261]. Анализ нумизматических и археологических данных привел специалиста к выводу о датировке построек периодом между второй половиной V – концом VI или первой четвертью VII вв. При этом он согласился с исследователями, которые на основании сведений письменных источников интерпретировавших кочевнические древности Херсонеса как принадлежавшие гуннскому племени акациров [28, с. 258-261].

Всего в округе Херсонеса на 15 участках зафиксировано около 20 таких построек, еще около 15 известно в окрестностях Илурата. Таким образом, Северное Причерноморье стало по количеству вторым, после бассейна Дона и Северского Донца, регионом распространения юртообразных

построек. Однако херсонесские юрты более ранние, чем в Подонье и Подонцовье.

В основную группу В.М. Зубарь, на основании размеров (чаще всего внешний диаметр ок. 6 м, внутренний — ок. 4-5 м), наличия входов с южной стороны, с соответствующими отклонениями в одну и другую стороны света, близкой техники кладки (двухлицевая, трехслойная, с забутовкой) включил 16 построек. В некоторых помещениях (четыре случая) фиксировалось пятно очага. Наличие кладки ученый объяснял близостью скальной породы к современной поверхности, что делало невозможным углубление основания юртообразных помещений. Три помещения были возведены над углублениями в скале, два — перегородены изнутри стенками. В двух случаях зафиксировано примыкание круглых построек к прямоугольным, предназначавшимся, по мнению В.М. Зубаря, для содержания скота.

Постройки больших диаметров (помещение 4 на земельном участке № 227, диаметром до 30 м, помещение на участке № 342, с перегородкой, диаметром 9 м, с двумя входами) исследователь также был склонен рассматривать как хозяйственные — загоны для овец или лошадей [28, с. 249-254]. Однако нельзя исключать, что в данном случае были обнаружены большие юртообразные помещения типа постройки № 2 Плиски, интерпретируемой рядом исследователей как ханская юрта [76, с. 46, рис. 26, 27]. Все юртообразные постройки округа Херсонеса объединяются в одну группу 4, а указанные нюансы могут служить основанием для выделения подгрупп. В Болгарии каменная кладка встречается на поселении Дуранкулак, датирующемся второй половиной IX — концом X в., но округлые постройки здесь наиболее ранние — около середины IX в. Как и у Херсонеса, все юртообразные постройки, аналогично с другими на этом поселении периода начала оседлости кочевников-болгар, имеют каменную обкладку. Всего на памятнике 14 юртообразных построек из 222, большинство из них — полуземлянки [76, с. 42, 43, 47, 90,

рис. 23: 7-8]. В Болгарии на памятниках ранних болгар представлены юртообразные постройки и трех других групп (по В.С. Флерову).

Складывается впечатление, что процесс седентаризации кочевников в Восточной Европе начался примерно на столетие раньше, чем в Подунайской Болгарии. Здесь начало оседлости болгар, по мнению В.С. Флерова, опиравшегося на материалы раскопок С.А. Плетневой в Плиске, датируется не ранее середины VIII в. [76, с. 47].

На городище Опошня присутствует, помимо полужемлянок (в некоторых имеются дополнительные очажки, что считается салтовской чертой в славянском домостроительстве), и круглоплановая постройка № 12 (из раскопок О.В. Сухобокова и С.П. Юренко). Очертания постройки овальные, что позволяет определить ее как юртообразную группы 3 (по В.С. Флерову); в ней не было отопительного сооружения. Помещение обнаружено на уровне материка в виде круглого темного пятна диаметром 3,5 м, оказалось углублено на 0,45 м в материк. В расчищенном виде в плане оно было овальным, за счет скругленных углов и трех дуговидных стенок, одна стенка — прямой. Размеры 2,8 x 2,4 м. Длинной осью постройка вытянута по оси юго-запад — северо-восток. В плотном ровном полу расчищено 10 столбовых ямок диаметром 0,15-0,20 м, располагавшихся группами по 2 и 3. В северо-западном и юго-восточном углах было по 3 ямки, в двух остальных — по 2. Их глубина от уровня пола 0,10-0,15 м. В заполнении постройки обнаружены невыразительные керамические материалы, а также две бусины синего цвета: непрозрачная (пастовая) яйцевидной формы и бипирамидальная [66, с. 17, 32, 35, рис. 8: 17].

Подобные юртообразные постройки, как с очагами, так и без них (№ 23), известны по раскопкам Маяцкого археологического комплекса [12, с. 96-97, рис.1: 3]. Типология керамики Опошнянского городища базируется на материалах исследований 70-х гг. XX в. [63, с. 87-95]. Однако в коллекции И.И. Ляпушкина из Опошни есть обломок

глиняного котла с внутренним ушком, характерного для салтовской культуры [36, с. 49-51, рис. 2]. Наличие такой посуды на памятниках, где присутствуют юртообразные сооружения, для В.С. Флерова является одним из важных дополнительных аргументов достоверности наличия таких помещений.

Домостроительство поселений балки Канцерки не было предметом анализа, хотя сравнение их с жилищами аланского варианта салтовской культуры Подонья напрашивалось, хотя бы потому, что между этими памятниками прослеживается сходство по керамическому материалу. За последовавшие после исследований мастерских балки Канцерки годы сомнений в аланском их происхождении не появилось, как и оснований для их датирования более поздним, чем VI – начало VIII вв., то есть, практически доволынецским временем.

Постройка № 1 из раскопок В.А. Гринченко в балке Канцерка была углубленной на 0,20-0,28 м, имела неправильные округлые очертания, размеры 3,8 x 3,0 м. Жилище сгорело. У стенки располагалась печь, которая были сложена из 7 поставленных на ребро плоских плит, такими же плитами печь перекрыта сверху. Размеры печи 0,80 x 0,75 м [59, с. 122-123]. Именно конструкция печи не позволяет однозначно отнести эту постройку к числу характерных для кочевников юрт.

На широко исследованных поселениях Болгарии юртообразных построек около 5% (Гарван – 7 построек из ок. 120) [76, с. 43-44]. Применив этот показатель к памятникам Днепровского лесостепного Левобережья (Чернетчина, Осиповка, Опошня), получим сходные данные. Относительно Битицы ситуация другая. Скорее, уместно сравнение Битицы с Правобережным Цимлянским городищем.

Округлые постройки представлены 6 частично или наполовину раскопанными типичными юртообразными помещениями [67, с. 26-27, рис. 4].

Квадратные (близкие к квадрату) полуземлянки, только с очагами в центре (всего не менее 4: одна – с приочаж-

ной ямой, одна – с двумя очагами). Не менее 5 квадратных жилищ были с печами в нишах – своего рода каминами. Одно из объяснений сооружения выступающих за пределы жилища отопительных сооружений – желание избавиться от избытка тепла [76, с. 42]. Присутствие каминов в салтовском домостроительстве имеет и другое объяснение: северокавказские традиции [2, с. 60-62].

Дополнительные очажки в центре или перед печью были в не менее 5, помимо печей в углу, по центру стены или нишах [39, с. 67-77, рис. 7: 9; 67, с. 26, рис. 3]. Таким образом, не менее 25-30 % жилищ Битицы имели явные черты неславянского домостроительства (с учетом постройки, исследованной на Битицком городище в 1984 г., с чего, собственно, начались большие работы на этом памятнике). Они имеют черты кочевнических или построек, характерных для земледельцев и скотоводов – алан, вошедших в состав населения северо-запада Хазарии. Поскольку речь идет о периоде начала формирования северо-восточной окраины Хазарского каганата или существования Великой Болгарии и даже предшествующих образований в степной полосе, степные по происхождению элементы именуются салтоидными, по уже сложившейся в литературе второй половины XX в. традиции.

1.2. Подпрямоугольные и подквадратные постройки с салтоидными элементами

Материалы Битицкого городища дают основания считать, что наряду с округлыми, кочевниками использовались и подквадратные постройки. Это не единственный случай определения подквадратных построек как кочевнических. О.М. Приходнюк отнес к юртообразным постройку из Будищ, вероятно, на основании находок (из жилища происходит развал гончарного кувшина канцерского типа). В.С. Флеров оспорил такое определение жилища, указав на его аналогичность пеньковским полуземлянкам [52, с. 87-88, 100, 102, 108, рис. 4: 1; 7; 13: 3, 10, 13, 23; 76, с. 36]. Однако овальный очаг в центре постройки № 3 из

Будищ был не глиняным, что является типично пеньковской чертой, а каменным. Последняя черта на славянских памятниках встречается изредка, это же относится и к находкам кувшинов канцерского типа. Вероятно, можно согласиться, как с уместным и в данном случае, замечанием исследователя о заимствовании кочевниками типов жилищ, использовавшихся аборигенным населением Северного Кавказа [76, с. 32].

Постройки группы 1 в плане прямоугольные и подквадратные. Они являлись завершающим звеном в процессе изменения жилища оседающими кочевниками: от юртообразных к характерным для земледельцев, сохраняющим отдельные черты домостроительства номадов. Распространены со второй половины VII в., наиболее характерны для волынцевских памятников (Битица), известны и на роменских – в Опошне, Новотроицком, Полтаве. Отопительные сооружения весьма разнообразны: очаги в углу жилища (Опошня, жилища №№ 1 и 9), очаги в центре, печи-камины в нишах (Битица, Опошня, жилище № 11 из раскопок И.И. Ляпушкина) или глиняные, выступающие за пределы жилища (Токари), печи в углу и дополнительные очажки, преимущественно в центре жилища-полуземлянки (Новотроицкое, 9 жилищ из 15 с двумя отопительными сооружениями, подквадратная наземная постройка 1 с очагом у стенки; а также жилища №№ 11, 13, позднероменское жилище № 17 Полтавы). Выступающий за пределы полуземлянки очаг имелся в жилище Токарей, что встречается в аланском домостроительстве [46, с. 33, 59, рис. 7].

Постройка № 9 была открыта в раскопе № 5 селища Вовки. Она представляла собой полуземлянку, ориентированную углами по сторонам света. Размеры 3,4 x 3,1 м, глубина от уровня материка – 0,4-0,5 м. Перекрыта 4-мя хозяйственными ямами в центральной и южной частях, еще 4 ямы примыкают к жилищу извне, – с севера и востока (рис. 1). В заполнении жилища обнаружена посуда с «мажущейся» поверхностью [21, с. 11, 19-20, рис. 35]. Полу-

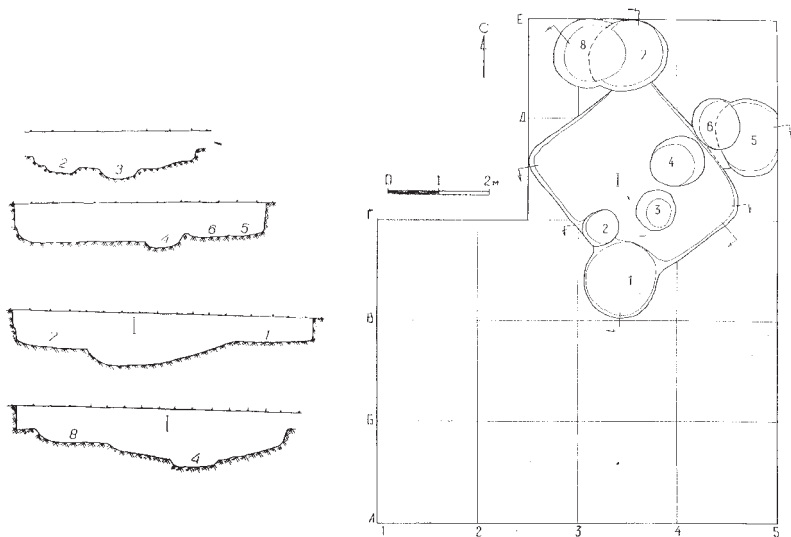

Рис. 1. **Вовки.** Жилище № 9. План. *Раскопки Е.А. Горюнова.*

ченные материалы дают основания утверждать об использовании такого типа сооружений кочевниками уже в начальный период этнокультурного сдвига, еще до появления волынцевских древностей.

Постройки группы 2 – двухкамерные, подобные салтовским, происходят из Новотроицкого (постройка «Р») и Горналя (постройка 1) [48, с. 81-82].

Слабо углубленные или наземные прямоугольные – относятся к группе 3. Таковой является постройка, исследованная на Битицком городище в 1984 г. Помещение имело размеры 3,6 x 5,2 м. Хорошо прослеживалась только расположенная на площадке городища стенка с одним из углов, остальные края жилища, находящиеся на склоне, практически не были углублены в материк, фиксировались по наблюдениям за составом почвы и находкам. В центре обнаружено скопление камней, фиксировавшее место очага [62-а, с. 93-94, рис. 1: Б].

Жилище Майорки с каменной обкладкой и однозначно пеньковским инвентарем по удлиненным пропорциям также укладывается в рамки аланского [53, с. 228, рис. 89: 5].

Основные черты домостроительства, характерного для салтовской культуры лесостепного Подонья, выделены Г.Е. Афанасьевым. Прямоугольные постройки достаточно редкие, отнесены к типу 8, составляют ок. 6 % среди учтенных исследователем (всего 10 типов, из них типы 1-7 – квадратные, 9 – круглые, 10 – двухкамерные). Все они считаются принадлежащими к аланской историко-культурной общности, с оговорками относительно степного влияния на группу 9 [2, с. 66-67, 74-75, рис. 44].

Ступенчатые, также характерные для алан, постройки составляют группу 4. Это «хозяйственная» постройка мастерской № 10 балки Канцирки [59, с. 128, 135-136, рис. 48: 6]. Её размеры (6,8 x 4,6 м) и ступенчатость сходны с постройками №№ 21 и 45 Маяцкого селища (6,34 x 8,30 м и 7,5 x 5,0 м соответственно) и меньше – помещением № 3 Опошни (4,3 x 3,4 м) [66, с. 28, 31, рис. 15]. По мнению исследователей указанных построек Маяцкого селища, святилища, построенные по принципу квадрат в квадрате – болгарские, указывающие на попытку болгар приобщить алан к своему мировоззрению [13, с. 140]. Таким образом, и в балке Канцирке, и в Опошне соседствуют жилища и культовые сооружения с аланскими и (или) болгарскими чертами. Материалы жилища № 9 Вовков дают основания предполагать начало проникновения кочевников на поселения славян еще в период появления кладов групп I и II (по О.А. Щегловой).

2. Пастырские материалы на Левобережье Днепра и в Подонье

Е.А. Горюнов одним из первых стал выделять пастырские находки на пеньковских памятниках Днепровского Левобережья (Хитцы). Очевидно, это было сделано им с учетом присутствия пастырской керамики на отдельных

памятниках Правобережья Днепра (поселения Луг в устье Тясмина) и Побужья (Семенки). На последнем памятнике, в хозяйственной постройке № 8, было обнаружено 10 фрагментов пастырско-канцерской керамики и датирующиеся предметы – эсовидная подвеска и обломок ножки фибулы [77, с. 197, 207, 209, рис. 11: 1, 2; 15]. Помимо этих находок, с территории Южного Побужья происходят пастырские подвески (Семенки, Гайворон). Близкая к последним и харьевским желудевидным или шарообразным подвеска происходит из Задонецкого [52-а, с. 57-58, 134, 139, рис. 63: 8, 70: 5, 6, 10].

С каждым годом находок вещей пастырского круга на территории Днепроовского лесостепного Левобережья становится все больше [17, с. 34-45, рис. 2]. В последнее время встречены предметы, имеющие прямые аналогии на Пастырском городище (рис. 2: 1-6). Некоторые из них, после тщательного изучения, как оказалось, относятся к значительно более позднему времени. Так, аналогичный пастырскому ременной распределитель из Лутища, на основании аналогии из Волжской Болгарии, как и другие схожие изделия, датируются, скорее всего, золотоордынским или началом литовско-польского времени [50, с. 77-78, 94, рис. 1: 9].

Кроме обломков гончарной пастырской посуды из Хитцов и развала такого же горшка из Засулья (рис. 2: 7), примерно в 30 км к югу от первого (бассейн р. Сулы), целый горшок происходит из ямы № 510 поселения Александровка под Черниговом. Фрагменты таких же пастырских горшков известны из постройки № 31 того же поселения и одного из жилищ Роища [70, с. 40-41, 98, 100, рис. 52: 8, 54: 4]. В составе комплексов, открытых в Александровке в 1996–2003 гг., такая керамика также присутствует. Характерная находка происходит из жилища № 44 [71, с. 232-236, рис. 11: 11]. Они, безусловно, связаны, как показывает состав комплексов, с лепной посудой типа Сахновки – орнаментированной по венчику, как правило, пальцевыми защипами либо насечками, или не имеют орнамента.

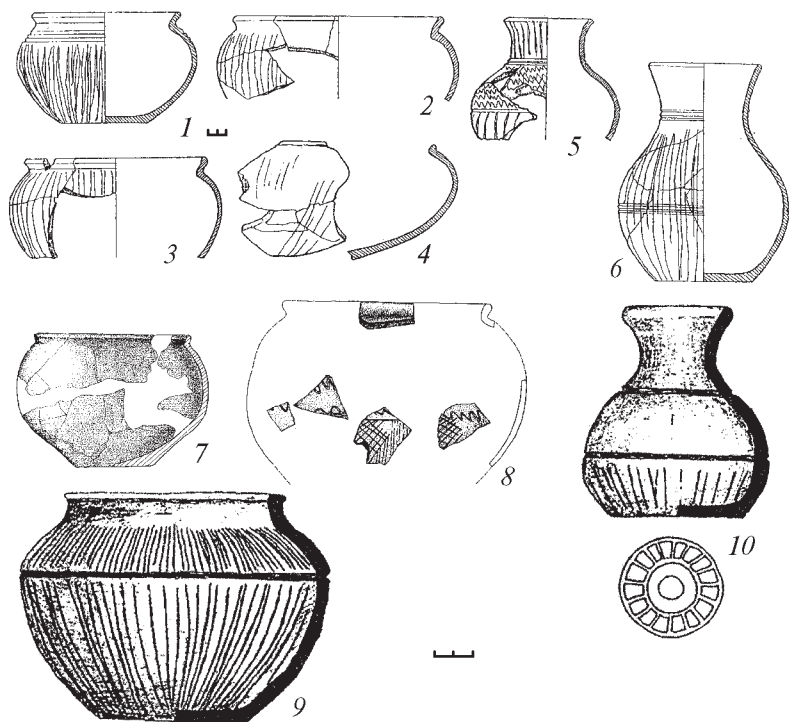

Рис. 2. Пастырские формы посуды.

1-6 – Пастырское (раскопки О.М. Приходнюка), 7 – фрагменты пастырской посуды из Засулья (находки А.В. Сидоренко), 8 – миска из Глинского-4 (раскопки В.В. Шерстюка и Ю.А. Пуголовка), 9-10 – миска и кувшин из Мандровского могильника (раскопки А.З. Винникова, В.А. Сарапулкина).

Один из комплексов с такой керамикой исследован О.Н. Енуковой на поселении Студеновский-3 вблизи Липинского археологического комплекса. Обломок гончарного сосуда определен как салтовский [26, с. 113-117, рис. 1: 3], хотя он имеет сходство и с волынцевской, и с пастырской керамикой, где, как и в первой, нередко сочетаются многорядная линия и волна [54, с. 192-193, рис. 89-90]. Следует отметить, что многие из этих сосудов

характеризуются индивидуально выраженными чертами. Например, упомянутый выше горшок из Александровки имеет каждый из элементов, характерных для пастырских гончарных горшков, но все же не совпадающих полностью ни на одном из сосудов, опубликованных О.М. Приходнюком.

На поселении Глинское-4, расположенном в округе Бельского городища, открыто несколько объектов, поврежденных карьером. Жилище № 3 (объект 15) подпрямоугольной формы, ориентировано по странам света стенками, размеры 2,6 м х свыше 2,2 м (вероятно, около 3 м). Углублено в материк на 0,15-0,2 м. В полу жилища прослеживались ямки: в центре северной стенки диаметром ок. 0,3 м, глубиной 0,4 м от пола, в северо-западном углу — две рядом 8-образно расположенные, диаметром до 0,15 м, глубиной 0,13 м. Вдоль западной стенки, на расстоянии ок. 1 м от последних, ямки имели диаметр 0,15-0,22 м, а глубину 0,1 м. Печь располагалась в северо-восточном углу по оси запад-восток, обращена устьем к центру жилища, с небольшим смещением. Размеры 1,05 х 0,65 м, стены глиняные, без применения камней, сооружена прямо на полу постройки, на подсыпке из кварцита и песка. Под, вероятно, также состоял из песка и битого кварцита, свод был сложен из глиняных вальков (так называемых конусов) и кварцитового боя.

Керамический комплекс: конический горшок со слабо отогнутым венчиком, напоминающий горшки типа 1 Опошнянского городища [66, с. 56, рис. 23], найденный у печи жилища фрагментированным. Одна из форм из печи жилища № 3 Глинска-4 имеет профилировку тулова и венчика, позволяющие определить ее как подражание пастырской гончарной миске (рис. 2: 8). Миска была подлощенной сверху, судя по оранжево-красному цвету, пережженной. Знак на дне сосуда аналогичен одному из двух элементов орнамента на стенке лепного округлоболого сосуда из этого же жилища и таким же знакам на дне сосудов из Пастырского городища [78, с. 27-28, рис. 8: 4; 54, с. 62, 187,

197, рис. 84, 94: 2-5]. Остальная керамика из жилища № 3 Глинского-4 представлена двумя округлобोकими формами, характерными для пеньковской культуры, а также фрагментом биконического горшка со слабо намеченным венчиком и валиком под ним. Один из таких реконструированных округлобюких горшков происходит из жилища № 8 селища Вовки [85, с.45, рис. 2: 11]. В карьере на Глинском-4, между жилищами №№ 1 и 3, А.В. Гейко подобрал биконический горшок, хранящийся в фондах НМЗУГ (Опошня) [50, с. 80, 96, рис. 3].

На поселении, расположенном на северном выступе Восточного укрепления Бельского городища, в раскопе № 28 [80, с. 74-79; 81, с. 26, рис. 3], помимо округлобюкой и биконической пеньковской посуды, встречалась также и орнаментированная пальцевыми защипами, т.е. явно сахновская, керамика. Обломок фибулы с каймой из птичьих головок из этого же памятника также относится к группе кладов финала пеньковских древностей. Поэтому и были высказаны замечания по поводу отнесения М.В. Любичевым комплексов Бельска ко второму (среднему) этапу пеньковской культуры [19, с. 120]. Вероятно, это памятник с ярко выраженными сахновскими и пеньковскими чертами, как и Глинское-4. По-видимому, таким же было и частично исследованное автором жилище у с. Верхняя Пожня в бассейне Ворсклы [47, с. 282-287, рис. 2: а].

Жилище № 8 многослойного поселения Вовки частично перекрыло жилище № 7. Размеры постройки, исходя из чертежей, 3,5 x 3,0 м, она углублена на 0,7 м. Печь расположена в углу, вырезана в материковом глиняном останце, имеет внешние размеры 1,5 x 1,1 м, высота — ок. 0,8 м. Под печи располагался на уровне пола жилища, имеет размеры 0,8 x 0,6 м [22, с. 314; 23, с. 88, 108]. В полу жилища прослежены столбовые ямки, расположенные по короткой оси по центру стен постройки, напротив одна другой, до 0,5 м диаметром, менее мощные основания столбов находились по углам. Керамический комплекс постройки № 8 Вовки представлен туловом амфоры, а также гончарной лощеной

волынцевской керамикой с вертикальным венчиком (2 формы), обломками двух характерных для волынцевских древностей лепных горшков, орнаментированных по краю венчика, фрагментом сковородки, а также миской, судя по профилировке, скифской эпохи. Следует отметить, что подобные формы мисок известны на памятниках пражской культуры, в том числе в жилищах хронологической группы Б – первой половины VIII в. [6, с. 9, 134, рис. 46: 11]. Помимо мисок с подобной профилировкой, в роменской культуре известны и тарелки, в том числе на посаде Заречного [45, с. 84-85, рис. 4]. Однако очертания края венчика мисок из славянских комплексов менее загнуты внутрь и не заострены, как у скифских. В жилище также обнаружены фрагменты 3 округлобоких пеньковских горшков, обломок сосуда с цилиндрической верхней частью и фрагмент диска, 3 глиняных пряслица и железное острие.

Состав керамического комплекса жилища № 8 Вовков близок к наборам из жилищ №№ 6 и 19 из раскопок Д.Т. Березовца в Волынцевом (ур. Стан) [83, с. 18, рис. 2]. Устройство печей частично связывает данную постройку с комплексами Глинского-4, с одной стороны, и практически полностью – Опошнянского городища, с другой. Сочетание керамики частично дает совпадения с глиняными формами лепной керамики (пеньковского типа) и опошнянскими (сахновского типа). Здесь присутствует также волынцевская гончарная посуда. Близкая к глиняным жилищам печь была исследована и в окрестностях Опошны, на расстоянии 6 км от известного городища [87].

Необходимо обратить внимание на присутствие характерных для Пастырского городища форм беспаспортных амфор в Курском краеведческом музее. Аналогичные амфоры происходят из курганов кочевников Поволжья, в том числе с квадратными в плане ровиками [3, с.13-18, рис. 2: 3, 6]. В материалах раскопок О.В. Сухобокова и С.П. Юренко на Битицком городище украшения представлены вещами типов, известных по Харьевскому и

Фативижскому кладам. Следует вспомнить, в связи с этим, сделанный исследователями более 50 лет назад вывод о взаимосвязи украшений вещевых комплексов: Харьковского клада и находок из Пастырского городища [10, с. 23-28]. Новые комплексы не дали принципиально новых материалов, расширив при этом доказательную базу отмеченного положения. Помимо находок на Левобережье Днепра, подобные пастырским горшкам происходит из Подонья. Обычно их определяют как салтовские или волынцевские [14, рис. 40: 8, 12, 13], хотя и отмечается, что для салтовской культуры такие формы не характерны.

В Мандровском могильнике салтовской культуры (бассейн р. Оскол) обнаружено два погребения – №№ 1 и 47 – с посудой типов «... не характерных для салтово-маяцкой керамики» [16, с. 26, 33, 44, 95, 102, рис. 36: 1, 2, 43: 2,6]. Оба сосуда из погребения № 47 – горшок и кувшин – имеют аналогии в керамическом комплексе Пастырского городища (рис. 2: 9-10) [54, с. 198, рис. 94: 2, 4, 95: 2, 4]. Само погребение, датируемое исследователями первой половиной IX в., не выделяется по обряду из состава могильника. Близких к пастырским форм горшков в Подонье уже несколько, встречаются там и сосуды, подобные канцерским (тризна X Маяцкого могильника) [75, с. 196, рис. 26].

Исследователи отмечали близость обоих гончарных центров – канцерского и маяцкого, поставив под сомнение даже датировку первого [44, с. 119-121]. Однако имеющиеся отличия в хронологии (наличие канцерской посуды в Вознесенке, Будищах) и конструкции печей (отсутствие подпорок под перегородкой между топочными камерами в маяцких мастерских) указывают, скорее, на общие корни обоих центров, нежели на непосредственную связь между ними. Таким образом, вкрапления пастырских материалов имеются как в лесостепных славянских, так и в лесостепных кочевнических древностях. Поскольку такая посуда происходит из боршевских могильников на р. Воронеж, салтовских Маяцкого и Мандровского могильников, возникает необходимость в определении места этих пред-

метов среди древностей Лесостепи и Степи. В данной ситуации мы имеем дело либо с явно более ранними вещевыми комплексами, датирующимися не позже середины VIII в., или с керамическим производством какого-то центра, подобного открытому на Маяцком комплексе, который унаследовал традиции Пастырского, Канцерки и Мачух и функционировал в более позднее время. Объяснить случайностью такое количество находок пастырской посуды на разных памятниках бассейна Дона невозможно.

В связи с этим следует заново рассмотреть гипотезу А.З. Винникова о переселении донских славян с территории Правобережья Днепра. В свое время в упрек этому исследователю ставился вывод о переселении славян из этого региона в Подонье как не аргументированный материалом. Отмечалось, что А.З. Винников не доказал переселение славян в Подонье через территорию лесостепи Днепровского Левобережья [64, с. 145]. Теперь же, после открытия такого количества новых материалов, появились основания для того, чтобы утверждать о продвижении славян на Дон через нижнее течение Десны и Сейм, где все чаще встречаются пастырские и пражско-корчакские находки. Пастырская посуда на славянских памятниках от нижнего течения Десны до окрестностей Воронежа, возможно, маркирует путь славян в Подонье. Они впоследствии стали одной из слагающих формирующейся боршевской культуры. Вторым компонентом формирования боршевской культуры, вероятно, было население бассейнов рр. Оскол и Северский Донец. Открытие памятников колочинского типа в бассейне р. Воронеж свидетельствует, по мнению А.М. Обломского, о не прекращающемся проникновении в данный район населения с территории Днепровского Левобережья, что уже отмечалось специалистами, в частности последних работах по материалам финноугорских могильников Д.Т. Березовца. Памятники типа Сахновки с лепной керамикой, пастырская и канцерская гончарная посуда, ювелирные украшения и элементы культуры пражского типа и ранней Луки-Райковецкой

(керамика) взаимодействуют на Левобережье Днепра, как и в более позднее время, но также по-разному в разных регионах. Соотношение названных, инокультурных для Левобережья, элементов с древностями типа Сахновки, нуждается в исследовании. Однако, нет оснований сомневаться, что здесь, как и на правобережных славянских памятниках, канцерская керамика является также привнесенным извне и редким явлением.

Наличие подкурганых погребений по обряду кремации со сгоревшими деревянными конструкциями в ареале пражских и лука-райковецких древностей, подобных боршевским [40, с. 56, 58, 71-73, рис. 31; 32], а также формы керамики Правобережья, имеющие аналогии в Подонье, указывают на связь этих регионов. Обращает внимание, например, сходство пражского погребения из с. Звиняч в Поднестровье [4, с. 166-167, рис. 46] с таким же грунтовым погребением, перекрытым полый кургана № 4 Лысогорского могильника, определенным исследователем как более раннее [11, с. 49-51, рис. 16: 1,2]. Формы посуды в обоих погребениях укладываются в тип Сахновки.

В последнее время было высказано предположение о совместном переселении славян и болгар в Нижнее Подонье из Подунавья или Поднестровья [56, с.63]. Приводимые археологические аргументы достаточно убедительны: помимо керамики, это каменные печи в жилищах-полуземлянках, идентичные многим постройкам Поднестровья [6, с. 109-123, рис. 21-35]. В данном случае важно совпадение модели сосуществования кочевников и славян в низовьях Ворсклы (Полузорье), на Орели (Чернетчина, Богатое, Осиповка) [43, с. 3-12] и на Нижнем Дону (Полное) [55, с. 40-58]. В рамках этой модели находят объяснение и славянские погребения на Дмитриевском могильнике, и появление печей в салтовских жилищах в бассейне Северского Донца. Большинство материалов названных археологических памятников относится к периоду между концом VII – серединой VIII в. Это время появления на Левобережье Днепра разнородных, но правобережных по

происхождению, памятников, получивших наименование сахновских. Их существование все более подтверждается новыми материалами. Вероятно, вряд ли стоит менять бытующие уже длительное время определение «тип Сахновки», «фация Сахновки» применительно к памятникам Днепроовского лесостепного Левобережья на какое-то другое, хотя бы по смыслу и более точное (ранневолынцевский горизонт, пастырский тип и т.п.). Приемлемым является разве что их применение как близких или тождественных по смыслу. Важен сам факт признания существования этих памятников разными исследователями.

Правый приток Ворсклы – Ворсклица – с ее правым притоком Пожней являлись «мостом» между бассейнами Псла, Сейма и Поворскльем, а также бассейном Северского Донца, на что указывает различный облик памятников как первой, так и второй половины I тыс. н.э., включая наличие кочевнических погребений. Сахновские памятники (Занки, Тимченки и Харьковское поселение, исследовавшееся И.Б. Шрамко, славянские поселения Дмитриевского могильника) на Северском Донце, возможно, появились вследствие проникновения в этот район через рр. Пожня и Ворсклица, выходящие истоками к верховьям левых притоков Псла (Рыбица). Последняя стыкуется устьем с правым притоком Псла – Суджей, а та выходит к истокам правых притоков Сейма.

Волынцевская гончарная посуда, в отличие от памятников бассейна Псла, на ворсклинских памятниках единична. Тем более заслуживает внимания горшок со следами погребального костра, на что указывает его повторное пребывание в огне. Вследствие обожженности на поверхности образовались раковины, одна из которых – сквозная. Горшок, судя по уцелевшим от воздействия огня участкам поверхности, имел лощение по всей поверхности, оно сохранилось лишь в отдельных местах. Его размеры: высота и диаметр по плечикам достигали 27 см, диаметр венчика 19-20 см вследствие деформации, диаметр дна 12,5 см. На последнем сохранились отпечатки

гончарного круга. Горшок (рис. 3) был обнаружен еще в довоенные годы у с. Заречное, вблизи впадения р. Боромли в Ворсклу. Он хранится в фондах Ахтырского краеведческого музея (КП № 139, Др № 630). Скорее всего, этот находившийся в экспозиции музея горшок, был локализован ошибочно у с. Хухра [62, с. 53].

Как и на правобережных славянских памятниках, канцерская керамика на Левобережье является привнесенным извне и весьма редким явлением. Этого не скажешь о волынцевской гончарной посуде. Она встречается в жилищах с керамическим комплексом, сочетающим колочинско-пеньковские и сахновские формы посуды. Уже хотя бы это обстоятельство должно было бы насторожить авторов публикации, посвященной гончарной керамике VII–VIII вв. Однако они почему-то отнесли начало бытования волынцевской гончарной посуды к рубежу VIII–IX вв. [17, с. 43]. На самом деле, начало распространения волынцевской гончарной керамики О.А. Щегловой точно привязано к периоду «...сокрытия Харьевского клада и распространения украшений, распространенных в Фативижском комплексе», т.е. узко датировано ею не ранее второй четверти VIII в. Началом IX в. исследовательницей датируется прекращение существования волынцевских древностей и производства гончарной керамики [84, с. 13; 19, с. 136]. Достаточно давно автором предлагалось удревнить дату начала производства гончар-

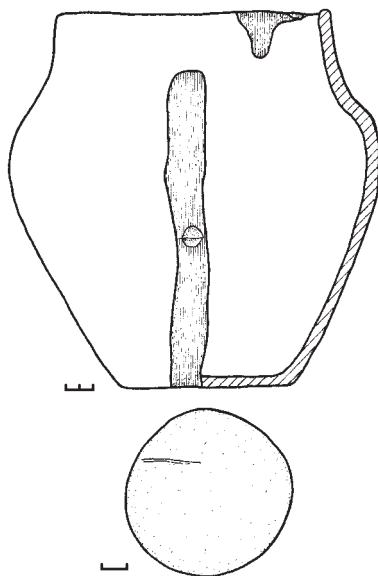

Рис. 3. Гончарный обожженный горшок из Ахтырского музея.

ной волынцевской керамики ранее середины VIII в. [46, с. 11]. Что касается сочетания в жилище № 2 Целикового Бугра керамики пастырского и волынцевского типов, то речь идет о фрагментах, а не целых формах, к тому же, не всегда удается точно определить тип посуды по обломкам. В целом же пастырская и волынцевская гончарная керамика имеют разное происхождение. Синхронное существование канцерской и пастырской гончарной посуды вроде бы ни у кого из исследователей не вызывает сомнений. Поэтому не исключено, что некоторые общие орнаментальные мотивы волынцевской и пастырской гончарной керамики имеют общую северокавказскую подоснову, обусловленную аланским канцерским керамическим производством и соответствующей одной из составляющих салтовского гончарства.

Сложно согласиться со мнением о печном производстве гончарной волынцевской керамики. Лощеная салтовская посуда, технологически не имеющая отличий от волынцевской, производилась в гончарных горнах, что убедительно документировано исследованиями гончарного хутора на Маяцком археологическом комплексе и открытиями на других памятниках горнами и остатками мастерских.

3. Памятники типа Белокопи – Лаврики – Чередники

Памятники типа Белокопи – Лаврики – Чередники, располагающиеся вблизи Полтавы, были выявлены Е.А. Горюновым. На юг от Полтавы около столетия назад была открыта гончарная мастерская у с. Мачухи, продукция которой – канцерские кувшины – встречалась и на указанных памятниках (рис. 4). Материалы типа Мачух и Белокопи – Лаврики – Чередники происходят также с поселения Вовки [24, с. 3-7].

Памятники этого типа стационарно почти не изучены, скорее всего, они принадлежат поселениям выделяемой рядом исследователей (М.И. Артамонов, А.И. Айбабин,

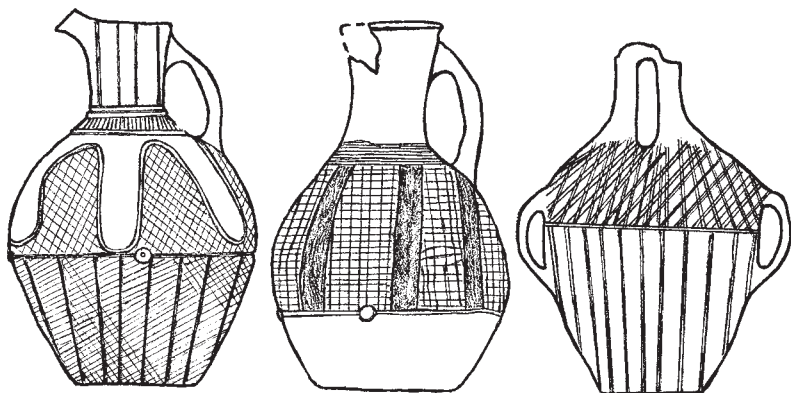

Рис. 4. Кувшины из Мачух. Раскопки Н.Е. Макаренко.
Прорисовка по фотографиям Н.Е. Макаренко.

А.В. Комар) перещепинской культуры [47, с. 282-287; 48, с. 48-49].

До сих пор единственным достоверным объектом с памятников типа Белокони – Лаврики – Чередники остается полуземлянка в раскопе № 5 (в публикации – постройка № 9) селища Вовки. Постройка была перекрыта серией волынцевских хозяйственных ям, т.е. на основании стратиграфических данных она надежно датируется более ранним временем. В заполнении постройки находились мелкие фрагменты мажущейся керамики, на основании которой она была отнесена Е.А. Горюновым к типу памятников Белокони – Лаврики – Чередники, для которых характерно присутствие канцерской и пастырской посуды. Памятники полтавского типа (Белокони – Лаврики – Чередники и Мачухи) являются, как уже отмечалось, поселенческим вариантом перещепинской культуры, представленной в основном погребениями и случайными находками. Ранее О.М. Приходнюком и др. исследователями уже выделялись степные элементы в пеньковской культуре Поорелья и бассейна Ворсклы. Особое место в наборе признаков имеют округлые юртообразные жилища, грунтовые погребения в долине р. Ворсклицы (Рябовка, Березов-

ка). Как было замечено еще А.А. Спицыным, с чем согласились И.И. Ляпушкин и Г.Т. Ковпаненко, автор исследований В.Е. Данилевич определил как курганы у с. Буды и хут. Березовка насыпи зольников. А на карте памятников скифского времени Г.Т. Ковпаненко указанные объеты обозначены как поселения [32, с. 14-15, 76-77, рис. 1: 17]. Соотношение этих погребений, как и описанного выше погребения Мандровского могильника, с памятниками перещепинского круга нуждается в дальнейшем изучении. Предварительно возможно их отнесение к памятникам полтавского типа (Белокони – Лаврики – Чередники – Мачехи), которые необходимо наконец начать исследовать.

* * *

Сложное взаимодействие разных культурных групп, происходившее на Левобережье Днепра в период этнокультурного сдвига, началось со второй половины – третьей четверти VII в., что отразилось в появлении кочевнических погребений в Лесостепи, кладов группы I (по О.А. Щегловой) с вещами, распространенными в пеньковской и колочинской культурах, а также проникновении пеньковских древностей в ареал колочинских. Завершился этнокультурный сдвиг сложением волынцевских древностей, в которых в определенной мере произошла нивелировка культуры, хотя реликты предшествующих древностей выявляются и в роменской культуре. Юго-восточный локальный вариант роменской культуры (бассейны Псла, Сулы, Ворсклы, Сейма) имел подосновой именно волынцевские памятники, что установлено в основном многолетними полевыми работами на последних Д.Т. Березовца, О.В. Сухобокова и С.П. Юренко. В совокупности они представлены более 100 только жилищ. Если к этому добавить около 50 построек Новотроицкого, исследованных И.И. Ляпушкиным, получится удручающая картина, ведь введены в оборот не более 5 % керамических наборов каждого из названных поселений. Памятники других регионов, связанных общими чертами культуры с юго-восточ-

ным вариантом роменской культуры, имели свою специфику. Последнее относится к древностям Киевского Поднепровья, в которых сложно переплелись элементы роменской и райковецкой культур. В боршевской культуре также отчетливо выделяются сходные черты с роменской и окской культурами, практически пока еще неизвестной. Ситуация с роменской культурой Подесенья и Курского Посеймья, где преимущественно известны комплексы позднего этапа культуры, тоже остается неясной. Более ранние наборы керамики представлены единицами. Наиболее уместными этой ситуации являются слова Е.А. Горюнова: «Это далеко не та основа, на которой можно что-то бесповоротно решить» [23, с. 90].

Источники и литература

1. **Афанасьев Г.Е.** Маяцкое городище / Г.Е. Афанасьев // Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. — М.: Наука, 1984. — С. 26-56.
2. **Афанасьев Г.Е.** Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII — X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) / Г.Е. Афанасьев. — М.: Наука, 1987. — 200 с.
3. **Багаутдинов Р.** Новые материалы о погребальном обряде ранних болгар на Волге / Р. Багаутдинов, А. Набоков // Новое в средневековой археологии Евразии: сб. н. тр. — Самара: Артефакт, 1993. — С. 13-18. — Рис. 2-6.
4. **Баран В.Д.** Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В.Д. Баран. — К.: Наукова думка, 1972. — 244 с.
5. **Баран В.Д.** Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В.Д. Баран. — К.: Наукова думка, 1988. — 160 с.
6. **Баран Я.В.** Слов'янська община / Я.В. Баран. — К. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 192 с.
7. **Баранов И.А.** Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов. — К.: Наукова думка, 1990. — 168 с.
8. **Березовец Д.Т.** Новые раскопки в с. Волынцево / Д.Т. Березовец // АИУ в 1965-1966 гг. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 166-169.
9. **Бубенок О.Б.** Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.) / О.Б. Бубенок. — К.: Логос, 1997. — 222 с.

10. **Брайчевский М.Ю.** К истории древнеславянского ювелирного ремесла / М.Ю. Брайчевский, Д.Т. Березовец // КСИА АН СССР. – Л., 1954. – Вып. 53. – С. 23-28.
11. **Винников А.З.** Славянские курганы лесостепного Дона / А.З. Винников. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1984. – 192 с.
12. **Винников А.З.** Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века) / А.З. Винников. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. – 166 с. + 43 илл.
13. **Винников А.З.** Жилые и хозяйственные постройки Маяцкого селища / А.З. Винников // Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. – М.: Наука, 1984. – С. 95-135.
14. **Винников А.З.** Культурные комплексы Маяцкого селища (Материалы раскопок советско – болгаро – венгерской экспедиции) / А.З. Винников, Г.Е. Афанасьев. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 192 с.
15. **Винников А.З.** На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение / А.З. Винников, С.А. Плетнева. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. – 216 с.
16. **Винников А.З.** Болгары в Поосколье (Мандровский могильник) / А.З. Винников, В.А. Сарапулкин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2008. – 108 с.
17. **Володарець-Урбанович Я.В.** Гончарний посуд VII–VIII ст. на півдні Східної Європи / Я.В. Володарець-Урбанович, А.В. Скиба // Археологія. – К.: Академперіодика, 2011. – № 2. – С. 34-45.
18. **Володарець-Урбанович Я.В.** Гончарні горни балки Канцерка / Я.В. Володарець-Урбанович // Археологія. – К.: Академперіодика, 2011. – № 4. – С. 32-45.
19. **Гавритухин И.О.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И.О. Гавритухин, А.М. Обломский / Ин-т археол. РАН. – М., 1996. – 296 с.
20. **Горюнов Е.А.** Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1975 г. / Е.А. Горюнов // НА ІА НАН України. – 1975/71. – Ф.е. – № 7681. – 19 арк.
21. **Горюнов Е.А.** Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1977 г. / Е.А. Горюнов // НА ІА НАН України. – 1977/55. – Ф.е. – № 8489. – 17 арк.
22. **Горюнов Е.А.** Исследование памятников I тысячелетия н.э. на Полтавщине / Е.А. Горюнов, М.Н. Казанский // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 314.
23. **Горюнов Е.А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е.А. Горюнов. – Л.: «Наука», Лен. отд-е, 1981. – 135 с.

24. **Горюнов Е.А.** Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье / Е.А. Горюнов // КСИА. – М.: Наука, 1987. – Вып. 190. – С. 3-7.
25. **Дьяченко А.Г.** Комплексы I тыс. н.э. из селища Занки (по раскопкам 1976 года) / А.Г. Дьяченко, О.М. Приходнюк, Е.Н. Петренко // Археология славянского Юго-Востока: сб. н. тр. / Воронеж. ГПИ. – Воронеж, 1991. – С. 26-43.
26. **Енуков В.В.** Славяне до Рюриковичей / В.В. Енуков. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с.
27. **Зорин А.В.** Очерки истории Курского края / А.В. Зорин, Г.Ю. Стародубцев, А.Г. Шпилев, О.А. Щеглова / Курск. гос. обл. муз. археол. – Курск, 2008. – 622 с.
28. **Зубарь В.М.** Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове: История раскопок и некоторые итоги изучения / В.М. Зубарь. – К.: ИД «Стилос», 2007. – 318 с.
29. **Казанский М.М.** Поселение пеньковской культуры Полузорье-1 на Полтавщине / М.М. Казанский М.М., Д.В. Серета // АЛЛУ. – Полтава: Археология, 2001. – № 1 (9). – С. 19-25.
30. **Кирпичников А.Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А.Н. Кирпичников // САИ. – Л.: Наука, Лен. отд-е, 1973. – Вып. Е 1-36. – 140 с.
31. **Ковалевская В.Б.** Северокавказские древности / В.Б. Ковалевская // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – С. 93-97.
32. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
33. **Крыганов А.В.** Вооружение и войско салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) / А.В. Крыганов // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. н. тр. – Днепропетровск: Изд-во Дн. ГУ, 1989. – С. 98-114.
34. **Кириленко В.М.** Східне Полісся (лінгвістичний та історико-археологічний аспекти) / В.М. Кириленко, В.В. Приймак / Глухів. ДПУ. – Полтава–Глухів: Техсервіс, 2007. – 76 с.
35. **Липкинг Ю.А.** Могильники третьей четверти I тыс. н.э. в Курском Посемье / Ю.А. Липкинг // Раннесредневековые восточнославянские древности: сб. н. тр. – Л.: Наука, Лен. отд-е, 1974. – С. 136-152.
36. **Лугова Л.М.** Матеріали роменської культури у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Л.М. Лугова, І.С. Мельникова // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1 (9). – С. 49-51.
37. **Любичев М.В.** Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в конце VII – начале

- VIII вв. / М.В. Любичев // Древности – 1994: сб. н. тр. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 87-100.
38. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – № 74. – 328 с.
 39. **Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа: Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами / И.И. Ляпушкин // МИА. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 383 с.
 40. **Михайлина Л.П.** Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина / Ін-т археол. НАН України. – К., 2007. – 300 с.
 41. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. – Харьков: Изд-во «Вища школа», 1985. – 148 с.
 42. **Нечаева Л.Г.** О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н.э. – первая половина II тыс. н.э.) / Л.Г. Нечаева // Древнее жилище народов Восточной Европы: сб. н. тр. – М.: Наука, 1975. – С. 7-49.
 43. **Обломский А.М.** Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н.э. / А.М. Обломский // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 3-12.
 44. **Плетнева С.А.** Гончарные мастерские Маяцкого комплекса / С.А. Плетнева, К.И. Красильников // Маяцкий археологический комплекс. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. – М.: Наука, 1990. – С. 92-139.
 45. **Приймак В.В.** Охранные исследования памятников VIII–X вв. в Верхнем Поворсклье / В.В. Приймак // Археологические исследования на Полтавщине: сб. н. тр. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 76-86.
 46. **Приймак В.В.** Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. / В.В. Приймак; Сум. філія Археол. центру Лівобережжя. – Суми, 1994. – 76 с.
 47. **Приймак В.В.** Идеи Е.А.Горюнова в свете изучения систем расселения Днепровского Левобережья I тыс. н.э. / В.В. Приймак // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: сб. н. тр. – СПб.: Петербург. востоковедение, 2004. – С. 282-287.
 48. **Приймак В.В.** Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В.В. Приймак. – Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК, 2007. – 180 с.
 49. **Приймак В.В.** Проблемы изучения древностей Днепровского Левобережья VIII – XI вв. / В.В. Приймак // Славяно-русские

- древности Днепроовского Левобережья: сб. н. ст. / Курск. гос. обл. муз. археол. – Курск, 2008. – С. 118-129.
50. **Приймак В.В.** Проблеми вивчення старожитностей I тис. н.е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О. Горюнова) / В.В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.). – К.–Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2010. – С. 74-97.
51. **Приймак В.В.** Элементы салтовского погребального обряда в волынцевских древностях // Рыльск и рыляне в отечественной и зарубежной истории и культуре / РАТК – филиал МГТУГА. – Рыльск, 2012. – С. 15-24.
52. **Приходнюк О.М.** Новые данные о пеньковской культуре в Среднем Поднепровье / О.М. Приходнюк // Раннеславянский мир: сб. н. тр. / Ин-т археол. РАН. – М., 1990. – С. 75-108.
- 52-а. **Приходнюк О.М.** Пеньковская культура: Культурно-хронологический аспект исследования / О.М. Приходнюк. – Воронеж: Воронеж. ун-т, 1998. – 170 с.
53. **Приходнюк О.М.** Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк. – К.–Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 285 с.
54. **Приходнюк О.М.** Пастирське городище / О.М. Приходнюк. – К.–Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с.
55. **Прокофьев Р.В.** Славянское поселение «Полное» на нижнем Дону: Вопросы планировки / Р.В. Прокофьев // Археологические записки / Дон. археол. общ-во. – Ростов-на-Дону, 2007. – Вып. 5. – С. 40-58.
56. **Рогудеев В.В.** Находки ранней западнославянской керамики в Подонье / В.В. Рогудеев / Дон. археол. общ-во. – Ростов-на-Дону, 2007. – Вып. 5. – С. 59-64.
57. **Синиця Є.В.** Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пеньківської культури / Є.В. Синиця // Vita antiqua / Киев. НУ им. Т. Шевченко. – К., 1999. – № 2. – С. 98-110.
58. **Скорый С.А.** Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента) / С.А. Скорый; Ин-т археол. НАН Украины – К., 2003. – 161 с. + 34 илл.
59. **Сміленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А.Т. Сміленко. – К.: Наукова думка, 1975. – 211 с.
60. **Супруненко О.Б.** Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) / О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова, В.В. Приймак // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1 (9). – С. 52-76.

61. **Супруненко О.Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, К.М. Мироненко. – К. – Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.
62. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О.В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1975. – 167 с.
- 62-а. **Сухобоков О.В.** Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища / О.В. Сухобоков, Г.И. Вознесенская, В.В. Приймак // Древние славяне и Киевская Русь: сб. н. тр. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 92–105.
63. **Сухобоков О.В.** Керамический комплекс Опошнянского городища (вт. пол. VIII в. н.э.) / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко // Археологические исследования на Полтавщине: зб. н. пр. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 87-95.
64. **Сухобоков О.В.** Рец.: Винников А.З. Славянские курганы лесостепного Дона. – Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984. (192 с., 39 илл.) / О.В. Сухобоков, В.В. Приймак // Археологія. – К.: Наукова думка, 1990. – № 2. – С. 143-146.
65. **Сухобоков О.В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) / О.В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.
66. **Сухобоков О.В.** Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.) / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко; Ин-т археол. НАН Украины, ЦОДПА. – Полтава, 1995. – Препринт. – 72 с.
67. **Сухобоков О.В.** До вивчення волинцевських пам'яток / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тис.): зб. н. пр. / Ін-т археол. НАН України; Глухів. ДПУ. – Суми, 2003. – С. 22-48.
68. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – 305 с.
69. **Терпиловский Р.В.** Поселение I тысячелетия н.э. у с. Роище на Черниговщине / Р.В. Терпиловский // Раннеславянский мир: Материалы и исследования: сб. н. тр. / Ин-т археол. АН СССР. – М., 1990. – С. 45-74.
70. **Терпиловський Р.В.** Олександрівка 1 – багаточислове ранньослов'янське поселення біля Чернігова / Р.В. Терпиловський, О.В. Шекун. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 128 с.
71. **Терпиловський Р.В.** Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1 / Р.В. Терпиловський, О.В. Шекун // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали / Ін-т археол. НАН України. – К., 2004. – С. 215-238.

72. **Тихомиров Н.А.** Могильник Лебяжье 3 под Курском / Н.А. Тихомиров // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: сб. н. тр. / Курск. ГУ. – Курск, 2008. – С. 164-175.
73. **Третьяков П.М.** Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскла / П.М. Третьяков // Археологія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 123-140.
74. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1987. – 512 с.
75. **Флеров В.С.** Маяцкий могильник / В.С. Флеров // Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. – М.: Наука, 1984. – С. 142-199.
76. **Флеров В.С.** Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы / В.С.Флеров; Ин-т археол. РАН. – М., 1996. – 101 с.
77. **Хавлюк П.И.** Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П.И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности: сб. н. тр. – Л.: Наука, Лен. отд-е, 1974. – С. 181-215.
78. **Шерстюк В.В.** Дослідження різночасового поселення Глинське-4 у Середньому Поворсклі / В.В. Шерстюк // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 13-31.
79. **Шинаков Е.А.** От пращи до скрамасака: на пути к державе Рюриковичей / Е.А. Шинаков; Брян. ГПУ. – Брянск – СПб., 1995. – 275 с.
80. **Шрамко Б.А.** Ранньосередньовічне поселення в Більську / Б.А. Шрамко // Археологія. – К.: Наукова думка, 1980. – № 35. – С. 74-79.
81. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко; Ин-т археол. АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.
82. **Шрамко Б.А.** Биритуальный курган у с. Дуванка / Б.А. Шрамко // Древности – 1995: сб. н. тр. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1995. – С. 172-173.
83. **Щеглова О.А.** Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа / О.А. Щеглова // КСИА. – М.: Наука, 1986. – № 187. – С. 15-23.
84. **Щеглова О.А.** Проблемы формирования славянской культуры VIII–X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII – первой половины VIII вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / О.А. Щеглова. – Л., 1987. – 15 с.
85. **Щеглова О.А.** Волынцевский горизонт поселения Вовки / О.А. Щеглова // КСИА. – М.: Наука, 1987. – № 190. – С. 43-48.

86. Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье / О.А. Щеглова // МИА Днепропетровского Левобережья: сб. н. тр. / Курск. ОКМ – Курск, 1990. – С. 162-204.
87. Повідомлення зав. відділом палеогончарства Інституту керамології НАН України в Опішні, канд. іст. наук А.Л. Щербаня.

Ключевые слова: Белокони, Горюнов Е.А., Днепропетровское Левобережье, домостроительство, древности вольтынецкого типа, канцерская посуда, колочинская культура, кочевники, Лаврики, Лука-Райковецкая, Пастырское городище, пеньковская культура, перещепинская культура, роменская культура, салтовская культура, Сахновка, Чередники, этнокультурный сдвиг, юртообразные постройки.

Приймак В.В.

Етнокультурний зсув на території Дніпровського Лівобережжя VII–VIII ст. (Степи і південна смуга Лісостепу)

Резюме

Етнокультурний зсув на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя датується періодом між серединою – третьою чвертю VII і другою чвертю – серединою VIII ст., тобто, між часом стабільного існування колочинської і пеньківської культур та появою волинцевських старожитностей. Він породжений складними процесами взаємодії різних культурних груп. Такі явища характерні для початкових та завершальних стадій існування культур. Спільні моменти простежуються у взаємодії землеробів і номадів у ранньому залізному віці на Правобережжі (С.А. Скорий), рубежі ер, а також у ранньому (А.М. Обломський, Р.В. Терпиловський, О.М. Приходнюк) і розвинутому середньовіччі (П.П. Толочко, О.П. Моця) на Лівобережжі Дніпра. Усунувши, в результаті тривалих дискусій, протиріччя щодо трактування ряду питань, які стосуються періоду етнокультурного зсуву, дослідники підійшли до вирішення питання про міграції слов'янського населення за межі Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, зокрема, у Подоння (А.М. Обломський).

Ключові слова: Білоконі, Горюнов Е.О., Дніпровське Лівобережжя, домобудівництво, етнокультурний зсув, канцерський посуд, колочинська культура, кочівники, Лаврики, Лука-Райковецька, Пастырське городище, пеньківська культура, перещепинська культура, роменська культура, салтівська культура, Сахнівка,

старожитності волинцевського типу, Чередники, юртоподібні споруди.

Priymak V.V.

**Ethnic and cultural shift on the Dnieper Left Bank in the VII–VIII centuries
(Steppe and southern strip of ForestSteppe)**

Summary

Ethnic and cultural shift in the Dnieper foreststeppe Left Bank dates from the period between mid - third quarter of VII and the second quarter - mid of VIII centuries, i.e. between stable existence of kolochynska and penkivska cultures and the advent of volyntsevskiyh antiquities. It is generated by complex processes of interaction between different cultural groups. Such phenomena are characteristic of the initial and final stages of the existence of cultures. Common features observed in the interaction between farmers and nomads in the early Iron Age on the Right Bank (S.A. Skoriy), the turn of the eras, as well as early (A.M. Oblomskyy, R.V. Terpylovskyy, O.M. Pryhodnyuk) and developed Middle Ages (P.P. Tolochko, A.P. Motsya) on the Left Bank of the Dnieper. After a long discussion, it was resolved the contradictions in the interpretation of a number of issues that relate to the period of ethnic and cultural bias, the researchers came to the issue of migration of Slavic populations beyond the Dnieper foreststeppe Left Bank, particularly in the Don region (A.M. Oblomskyy).

Keywords: Bilokoni, Cheredniky, ethno-cultural shift, Goryunov E.O., Dnieper Left Bank, House Building, Kantserskyy vessels, Kolochynska culture, Lavriky, Luka-Raykovetska, nomads, Pastyrske hillfort, Penkivska culture, Pereschepensky culture, Romenska culture, Saltovska culture, Sahnivka, Volyntsevo type antiquities, yurtshaped buildings.

АРХЕОГЕНЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ САЛТОВСКОЙ И ДРЕВНЕВЕНГЕРСКОЙ КУЛЬТУР

(предварительное сообщение)

Представлены результаты изучения образцов мтДНК шести индивидов, относящихся ко времени существования салтовской культуры. Полученные результаты сравнены с базой данных по пришедшим в X ст. в Карпатскую котловину венгров.

Введение

В исследованиях венгерского этногенеза невозможно обойтись без изучения системы восточных связей венгров. Исследователи определяют место расположения союза венгерских племен перед приходом в Подунавье в степном или лесостепном поясе на территории нынешней Украины и России, то есть, в регионе, определяющей археологической культурой которого для VIII–IX вв. была салтовская культура. В течение долгого времени в венгерской исторической и археологической науке считалось, что союз венгерских племен со второй половины VIII в. обитал или кочевал на территории, входящей в ареал салтовской культуры. Однако в настоящее время в венгерских, а также украинских и российских археологических исследованиях конкретная связь между археологическими материалами с территории салтовской культуры и ранними венгерскими находками не считается достаточно доказанной. Новые научные аргументы по этому вопросу могут предоставить

генетические исследования. Серия таких работ может показать, насколько генетически однородно было гомогенное, с точки зрения изучения археологических материалов, но более гетерогенное по характеру захоронений, население салтовского археологического ареала. Эти исследования также предоставят определенную базу данных для составления генетической карты Восточной и Центральной Европы эпохи раннего средневековья.

С помощью коллег – Виктора Аксенова, Валерия Скирды, Алексея Комара и Александра Супруненко – для наших исследований были отобраны материалы из нескольких могил IX в., происходящих из раскопок у Верхнего Салтова, Красной Горки, Нетайловки Харьковской и Дмитровки Полтавской обл. на Украине. Ниже представим первые результаты анализа 6 проб мтДНК, взятых из верхнесалтовских захоронений.

Молекулярно-генетические исследования

Наследуемый материал в клетке находится в двух местах: 99% в клеточном ядре и 1% в митохондриях. Этот 1% наследуемого материала составляет митохондриальная ДНК, сокращенно – мтДНК, которая широко используется в качестве генетического маркера как в судебной медицине, так и в археологии. Для исследований мтДНК имеет множество полезных свойств, в числе прочих – большое количество копий, высокую скорость накопления мутаций, материнское наследование [4], в результате которого профиль мутаций ребенка совпадает с материнским, отсутствие рекомбинаций [5]. Характерное географическое распространение митотипов позволяет проследить линии происхождения по материнской линии.

Наш анализ основывается на исследовании отрезка в 360 базисных пар гипервариабельного региона I (HVS I) мтДНК, а также других, необходимых для определения гаплогруппы позиций мтДНК. Полученные из образцов последовательности ДНК во всех случаях мы сопоставля-

ли с Кембриджской стандартной последовательностью [1], и, на основании выявленных мутаций, относили их к той или иной гаплогруппе. Каждая гаплогруппа определяется характерными для неё мутациями. Эти митохондриальные группы (пучки или кластеры) образовались тысячи лет назад и отражают характерное географическое распределение [9]. С течением времени, благодаря накоплению мутаций, эти группы далее дифференцировались и появлялось все большее количество подгрупп и вариантов подгрупп. Если две пробы относятся к одной гаплогруппе, но их позиции мутаций не дают полного совпадения, они представляют разные гаплотипы в одной группе. Чем меньше расхождения между митохондриальными образцами с двух объектов раскопок, тем в более близком родстве они состоят по материнской линии [6].

Митохондриальные анализы сами по себе не пригодны для исследования кровного родства, так как даже при полном совпадении образцов нельзя утверждать, что исследуемые люди состояли в непосредственном родстве. Если профили мтДНК двух образцов полностью совпадают, это значит, что люди имели общего предка по материнской линии, но это общая «праматерь» может находиться во времени очень далеко от исторической эпохи исследуемых образцов. Образование и распространение гаплогрупп может быть связано с определенными географическими территориями, поэтому наши исследования дают возможность в известной степени проследить передвижение и смешение народов и этнических групп.

Для получения полностью достоверных результатов мы прилагали большие усилия для того, чтобы исключить загрязнение образцов неэндогенной ДНК. Чистота наших методов во всех случаях подтверждается с помощью включенного в рабочий процесс негативного контроля.

В нашей лаборатории исследования, направленные на выяснение и описание генетического фона венгерского этногенеза, ведутся с 2004 г. [11]. В нашей работе особое место занимают исследования, связанные с приходом

венгров в бассейн Карпат в X в., а также исследования по неолиту и аварскому периоду.

До настоящего времени проведена генетическая классификация около 90 архаических захоронений X в., происходящих и полностью покрывающих территорию Карпат [3]. Важным шагом наших дальнейших исследований может стать генетический анализ народов за пределами этого региона, которые имеют археологические параллели с венграми X в.

Результаты

Анализ взятых до сих пор для исследования 6-ти образцов был результативен. 4 из них представляют ветви супергаплогруппы U (U*, U2, U5, K). Из двух остальных – один относится к пучку H, а другой – к пучку D. С точки зрения как образования, так и проявления гаплогруппы D, это типичный азиатский кластер. Для образования гаплогрупп H и U характерны западно-евразийские черты [9].

Полученные из 6-ти образцов митотипы мы сравнили с исследованными ранее венгерскими образцами X в. Всего в одном образце из 55-ой могилы Верхнесалтовского могильника мы обнаружили полное совпадение с архаичными венграми [3; 8]. Этот профиль митохондриальной ДНК из ныне живущих групп народов встречается в индоевропейской.

Мои́ла №г.	Образец №г.	Гаплогруппа	Полное совпадение с венгерскими образцами X века	Данный гаплотип в современной украинской популяции
7 в. 8	384В	U*	-	не встречается
51	385Т	U2	-	не встречается
53	386В	H	-	не встречается
55	387В	K	Кишкундорожда - Хоссухат (Kiskundorozsma-Hosszúhát) могила 720	встречается
56	388В	D	-	не встречается
59	389В	U5	-	не встречается

Полученные последовательности мы сравнили с базой данных из 297 образцов, которая описывает современное население Украины. В результате получилось, что представленная в 6-ти образцах гаплогруппа встречается и в ныне живущей на Украине популяции, правда, гаплогруппа D была представлена только в одном случае из 297-ми. Всего в одном образце, также из могилы 55, мы нашли митотип, полностью совпадающий с митотипами современного украинского населения.

Мы также сопоставили результаты 6-ти образцов с базой данных архаичных мтДНК, составленной по имеющимся публикациям. Для одного образца (384В) мы нашли полное соответствие с Внутренней Азией, а для другого (387В) – параллели в Северной Европе. Из-за проблематичности работы с архаичными образцами, база данных не дает полного покрытия ни с географической, ни с исторической точки зрения, таким образом, полученные совпадения не означают конкретных параллелей, пригодных для исторической интерпретации.

Выводы

Для одного из 6-ти исследованных образцов были найдены профили митохондриальной ДНК идентичные как с венгерскими захоронениями, так и современным населением Украины. Однако, это не обязательно должно означать преемственность или происхождение по прямой линии между образцом VI, IX вв. и современными. Среди остальных образцов четыре относятся к классической гаплогруппе, характеризующейся нахождением в Европе, а один – к часто встречающейся в Азии. Количество до сих пор исследованных образцов недостаточно для того, чтобы сделать на основании полученных результатов далеко идущие выводы. Возможность для оценки археологических и исторических, а также основанных на генетических исследованиях связей между популяциями появится только

после получения результатов на основании большого количества образцов.

Для продолжения наших исследований мы планируем исследовать могилы следующих захоронений: Красная Горка, мог. 134, 139, 219; Орджоникидзе, курган 32, погр. 1, 2; Нетайловка, мог. 14; Большие Тиганы, мог. 51, 141; Дмитриевка, курган 1, погр. 2.

Проведя оценку археологически полученных артефактов из погребений с помощью полученного для определения времени временного горизонта C^{14} , а также с учетом результатов генетических исследований, мы получим возможность произвести намного более комплексную оценку захоронений, чем до сих пор.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Andrews R.M., Kubacka I., Chinnery P.F., Lightowlers R.N., Turnbull D.M., Howell N.** Reanalysis and revision of the Cambridge reference sequence for human mitochondrial DNA // *Nat. Genet.* - 1999. - 23. - P. 147.
2. **Csőszy A., Mende B., Tömöry Gy., Kiss D., Köhler K., Langó P.** Molecular genetic analysis of the 10th century from the Carpathian basin // *Ancient DNA: from mitochondrial to nuclear DNA, from the evolution of populations to the selection of characters - 25 years of palaeogenetics.* - Paris, 2009. - P. 29.
3. **Csőszy A., Mende B.** Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskun-dorozsma, Hosszúhát lelőhely 10. századi népességén // *Stud Arch* 12. - 2011. - P. 505-509.
4. **Giles R., Blanc H., Cann H., Wallace D.** Maternal inheritance of human mitochondrial DNA // *Proc Natl Acad Sci* 77. -1980. - P. 6715-6719.
5. **Howell N.** MtDNA Recombination: What do in vitro data mean? // *Am J Hum Gen.* - 1997. - 61. - P. 19-22.
6. **Kivisild T., Villems R., Jorde L.B., Bamshad M., Kumar S., Hedrick P., Dowling T., Stoneking M., Parsons T.J., Irwin J.A.** Questioning evidence for recombination in human mitochondrial DNA // *Science.* - 2000. - 288:1931a.
7. **Lalueza-Fox C., Sampietro M.L., Gilbert M.T., Castri L., Facchini F., Pettener D., Bertranpetit J.** Untravelling migrations in the steppe: mitochondrial DNA sequences from ancient central Asians // *Proc Biol Sci.* - 2004. - May. - 7; 271(1542). - 941-7.

8. **Lőrinczy G.; Türk A.** 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna-Tisza közti oldalának 10.századi településtörténetéhez. (Gräberfeld des 10. Jh. In Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung // Stud Arch. – 2011. – 12. – S. 419-479.
9. **Richards M., Macaulay V., Hickey E., Vega E., Sykes B., Guida V., Rengo C., Sellitto D., Cruciani F., Kivisild T., Villems R., Thomas M., Rychkov S., Rychkov O., Rychkov Y., Golge M., Dimitrov D., Hill E., Bradley D., Romano V., Cali F., Vona G., Demaine A., Papiha S., Triantaphyllidis C., Stefanescu G., Hatina J., Belledi M., Di Rienzo A., Novelletto A., Oppenheim A., Norby S., Al Zaheri N., Santachiara-Benerecetti S., Scozari R., Torroni A., Bandelt H.J.** Tracing European founder lineages in the Near Eastern mtDNA pool // Am J Hum Genet. – 2000. – 67. – P. 1251-1276.
10. **Richards M., Macaulay V.** The mitochondrial gene tree comes of age // Am J Hum Genet. – 2001. – 68. – P. 1475-1484.
11. **Tömöry G., Csányi B., Bogácsi-Szabó E., Kalmár T., Czibula A., Csósz A., Priskin K., Mende B., Langó P., Downes C., Raskó I.** Comparison of material lineage and biogeographic analyses of ancient and modern Hungarian populations // Am J Phys Anthropol. – 2007. – 134. – P. 354-368.
12. **Zhang F., Xu Z., Tan J., Sun Y., Xu B., Li S., Zhao X., Zhou H., Gong G., Zhang J., Jin L.** Prehistorical East-West admixture of maternal lineages in a 2,500-year-old population in Xinjiang // Am J Phys Anthropol. – 2010. – Jun. – 142 (2). – P. 314-320.

Ключевые слова: археогенетика, гаплотип, древние венгры, митохондриальная ДНК, салтовская культура.

А. Чьос, П. Ланго, Б.Г. Менде
Археогенетичні дослідження матеріалів салтовської та давньоугорської культур (попереднє повідомлення)
 Резюме

Отримані з давніх останків людей зразки мтДНК дають можливість дослідити системи зв'язків популяцій за материнською лінією. Нами досліджені археогенетичними методами матеріали з кісток 6-ти індивідів, які належали часу існування салтівської археологічної культури. Отримані результати порівняні з базою даних давніх маляр, які прийшли у X ст. до Карпатської котловини. В одному випадку отримане повне співпадіння на рівні гаплотипу, що зустрі-

чається серед сучасного населення України. Після дослідження більшої кількості зразків VIII–IX ст. можемо провести більш детальний аналіз матеріалів з поховань, що можуть бути пов'язані з територією перебування давніх угорців.

Ключові слова: археогенетика, гаплотип, стародавні угри, мітохондріальна ДНК, салтівська культура.

A. Csősz, P. Langó, B. G. Mende

Arheogenetic researches of saltovska and ancient Hungarian culture

(Previous post)

Summary

Obtained from ancient human remains DNA samples provide an opportunity to explore connections of populations by mother line. We investigated by arheogenetic methods bone materials from 6 individuals belonging to Saltov archaeological culture. The results are compared with a database of old Hungarian who came in the X century. to the Carpathian Basin. In one case, a complete match at the haplotype that is found among modern populations of Ukraine. After researching more samples of VIII–IX centuries we can conduct a more detailed analysis of materials from burials, which can be related with the ancient Hungarians residence territory.

Keywords: ancient Hungarians, arheogenetic, haplotype, mitochondrial DNA, Saltovskaya culture.

ЗНАХІДКИ VI–VII ст. В СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ УДАЮ

*У публікації наводиться огляд знахідок металопластики
ранньослов'янського часу на території Пириятинського та
Чорнухинського районів Полтавської області, а також
висвітлена історія виявлення археологічних комплексів
пеньківської культури мікрорегіону.*

Перші знахідки фрагментів ліпного посуду третьої чверті I тисячоліття н. е. в середній течії р. Удаю були, вочевидь, виявлені ще наприкінці 1870-х рр. поміщиком і колекціонером Г.С. Кир'яковим, а саме, «на пісках» у східній частині села Гінці сучасного Лубенського району [13, с. 209]. А вже 1895 р., під час проведення розкопок курганного могильника скіфського часу на лівому березі річки, поблизу села Постав-Муки Вороньківської волості Лохвицького повіту (наразі – Чорнухинського району), в одному із пошкоджених насипів, Миколою Петровичем Авенаріусом було відкрите інвентарне жіноче поховання цього періоду. Поряд із кістяком знаходилися глиняне пряслице та зооантропоморфна двоголова фібула зі втраченою голкою: майже пласка, з ледь піднятою дужкою (рис. 2: 1). Поховання було впущене до кургану раннього залізного віку, центральна частина якого не збереглася. На це, зокрема, вказують і виявлені там же бронзовий тригранний наконечник стріли та цвяхоподібна шпилька [1, с. 178-185].

У подальшому речі VI–VII ст. з мікрорегіону до поля зору спеціалістів не потрапляли. Як не дивно, але, навіть, поселень пеньківської культури тут довгий час виявлено

не було, незважаючи на те, що басейн Удаю входить до ареалу її поширення.

Ситуація змінилася на краще лише після проведення восени 1994 р. археологічних розвідок у межиріччі рр. Сули та Удаю, здійснених В.В. Приймаком. У результаті робіт було відкрито та картографовано цілий ряд поселень з матеріалами меровінгського часу в нижній течії р. Удаю, а також два – в середній течії: поблизу сіл Писків та Постав-Муки Чорнухинського району [10, с. 118-121].

У червні 2002 р. працівниками Полтавського краєзнавчого музею (завідуючою відділом археології Л.М. Луговою, ст. науковим співробітником І.С. Мельниковою, мол. науковим співробітником цього ж відділу Р.С. Луговим, завідуючим сектором відділу фондів О.М. Ткаченком, кандидатом історичних наук, завідуючим відділом І.М. Гавриленком та ст. науковим співробітником відділу історії XIV – початку ХХ ст. О.В. Коваленко, за сприяння колишньої вчительки Березоворудської школи – краєзнавця – В.І. Горбатенко, проведені археологічні розвідки в околицях сс. Березова Рудка і Вечірки Пирятинського району, одним із наслідків яких стало виявлення кількох пунктів концентрації фрагментів посуду пенківської культури на берегах побудованого між селами на початку 1980-х рр. водосховища [9, с. 14-33].

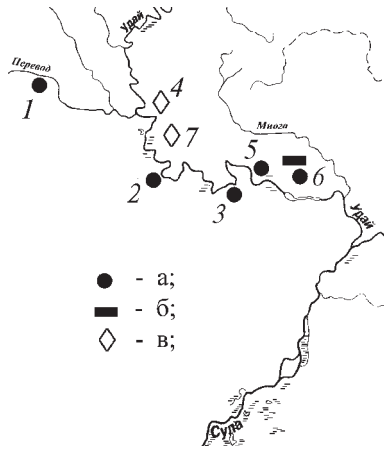

Рис.1. Карта місцезнаходжень ранньослов'янського часу в середній течії р. Удаю:
 1 – Березова Рудка, 2 – Велика Круча 3 – Гінці,
 4 – Каплинці, 5 – Піски, 6 – Постав-Мука, 7 – Харківці;
a – селища пенківської культури, *b* – поховання, *v* – окремі знахідки.

Друге з відомих на сьогодні поселень пеньківської культури, до яких, зрештою, і тяжіють знахідки ювелірних виробів, в Пирятинському районі (рис. 1) виявлене навесні 2008 р. Пирятинським загоном археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (начальник – кандидат історичних наук О.Б. Супруненко) під час розвідок на правому березі р. Удаю, поблизу с. Велика Круча [6, с. 98-100]. Найцікавіші із відомих нам знахідок походять саме з нього.

Аварський бронзовий ремінний наконечник (рис. 2: 5). Знайдений під час нагляду за гідротехнічними роботами з очищення русла річки в с. Великій Кручі восени 2009 р. [7, с. 15]. Зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею. Має бантоподібну форму з розширенням (1,3 см) у верхній та нижній частинах; нижній край – із заокругленим виступом. Виконаний у техніці лиття, з використанням матриць для отримання орнаментативної композиції. Композиційно сторони ремінного наконечника розбиті на дві частини кожна, у співвідношенні 1 (верх) до 2 (низ). Нижні частини обох боків прикрашені рослинним дзеркальним декором у вигляді напівпальмети з трьома завитками. Верхні – відокремлені від нижніх перемичкою – різняться: на одній зі сторін це, розташована перпендикулярно нижній, S-подібна напівпальмета з двома завитками; на другій – рослинний орнамент, стилізований під тризуб. Довжина виробу – 3,6 см. Верхня його частина (0,3 см) значно ширша за пласку нижню та має кишеню для кріплення ременю за допомогою бронзової заклепки, що також збереглася.

Близькі за формою, розмірами й орнаментативністю наконечники доволі часто зустрічаються серед поясных наборів з чоловічих військових поховань аварських могильників Угорщини, де вони датуються останньою четвертю VII ст.: Алатьян [14, с. 1-65; 15, с. 110; 16, с. 65-90], Озора-Тотіпуста, Дюнапентеле, Іванча й ін. [5, с. 46].

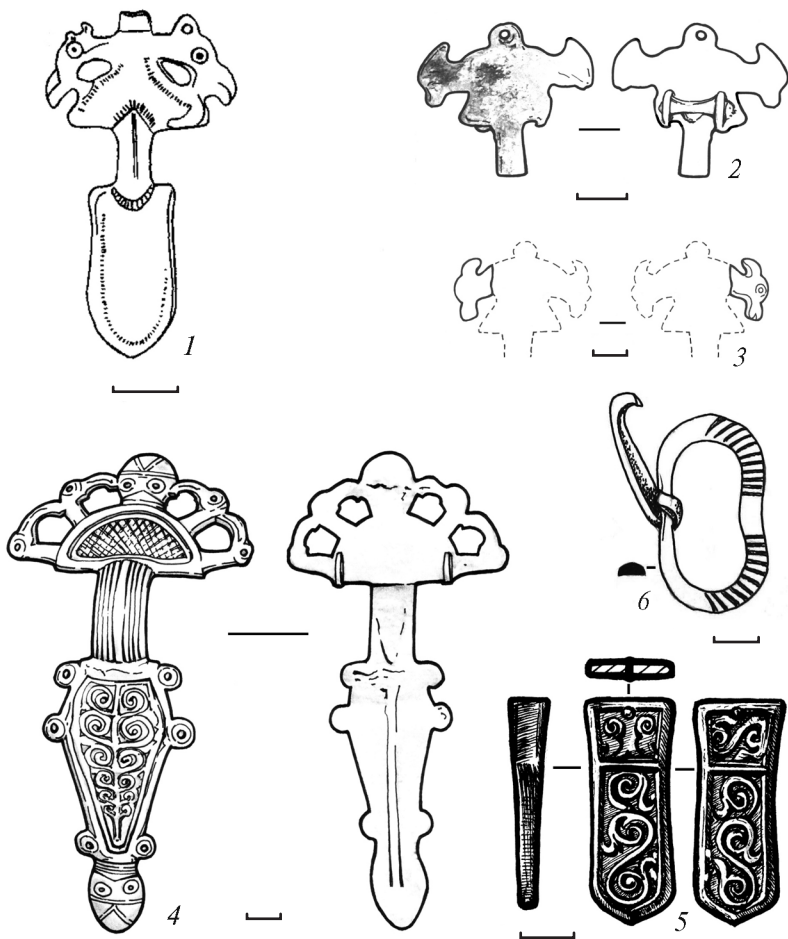

Рис.2. Знахідки металопластики VI – VII ст.
з Пирятинського району: 1– Постав-Мука (за І.О. Гаєритухінім та А.М. Обломським); 2-5 – Велика Круча; 6 – Харківці.

Заготовка бронзової пальчастої фібули (рис. 2: 4; 3). Відноситься до підгрупи виробів з ажурною каймою на голівці, дніпровської групи «слов'янського» («постсхіднонімецького») кола, типу II D («дужкових» – «Bügel») пальчастих фібул VII ст., за Й. Вернером [17, s. 150-172]. Виявлена

на південній околиці Великої Кручі жителем м. Пириятина В. Берцем влітку 2008 р. Перебуває у приватній збірці. Загальна довжина – 13,45 см. Головний щиток має форму сегменту: довжина – 4,0 см, висота – 2 см. Поле щитка, яке оконтурює рельєфний валик, має сітчастий орнамент (різновид 1 Е, за Й. Вернером). Щиток прикрашений каймою з чотирьох пташиних голів на високих шиях та розташованою між ними головою тварини (варіант В, за Й. Вернером). Очі позначені циркульними колами. Головний щиток та ніжку поєднано опуклою дужкою, довжиною 3 см та шириною 1,5 см. Вона має ребристу поверхню: по 4 повздовжніх, розділених канавками ребра, розташованих обабіч від найширшого – центрального. Ніжка, в свою чергу, складається зі щитка, шість кутів якого прикрашені округлими виступами з циркульним орнаментом, та стилізованої голівки тварини. Поле щитка, також обмежене рельєфним валиком, прикрашає, включена до рамки композиція на тему дерева життя. Крона дерева утворена із розташованих симетрично стовбуру завитків. Голівка ніжки протиставлена центральній голівці кайми.

Вушка для кріплення голки із внутрішнього боку виробу не просвердлені. Вочевидь, це може свідчити на користь існування на поселенні власного центру виробництва подібних фібул, або ж можливості імпорту заготовок пальчастих фібул із центрів виробництва провінційними майстрами для подальшого їх доведення.

Побутування подібних фібул І.О. Гавритухін та А.М. Обломський, спираючись на датування комплексів, де зустрічалися схожі артефакти, обмежують другою та третьою четвертями VII ст. [4, с. 63-69, 89-95].

Фрагмент бронзової *зоантропоморфної фібули* (рис. 2: 2). Виявлений влітку 2008 р. на південно-східній околиці с. Великої Кручі Д. Пасічним. Перебуває у приватній колекції. Зберігся дещо пошкоджений головний щиток та частина дужки. Довжина щитка – 3,5 см, висота – 2 см. За основу щитка взято трикутник. Його оздоблено двома, розвернутими у протилежні боки зооморфними голівками

на коротких шиях. Вершину щитка оформлено у вигляді округлого виступу з отвором. На зворотному боці щитка розташований дуже окислений механізм утримання голки: вушка та протягнута між ними вісь пружинного механізму голки. Довжина збереженої частини дужки – 1,1 см. Фрагмент належить фібулі, подібній поставмуцькій. Датується VII ст. [11, с. 15].

Фрагмент бронзової *зоантропоморфної фібули* VII ст. (рис. 2: 3). Знайдений влітку 2008 р. на південній околиці Великої Кручі тим же Д. Пасічним. Перебуває в тій же колекції. Зберігся фрагмент головного щитка з зооморфною голівкою. Розміри: 1,5 x 1 см. На голівці розпізнається контур ока.

Особливий інтерес для нас представляє *бронзова орнаментована пряжка* із залізним язичком (рис. 2: 6), випадково виявлена під час розвідок Пирятинським загonom археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології восени 2007 р. на городищі раннього залізного віку в ур. Смикова Левада, на острові, поблизу села Харківці Пирятинського району [8, с. 71]. Вона може маркірувати місцезнаходження чергового комплексу пеньківського часу. Зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею.

Пряжка лита, масивна. Рамка овальної, дещо прогнутої спереду форми. Оздоблена рифленням. Внутрішній бік рамки виконаний у формі гладкого стрижня. Висота пряжки – 4 см, ширина – 2,5. Довжина язичка – 3 см. Переріз рамки має форму сегменту. Язичок окислений, загнутий на кінці. Відноситься до типу Притцір-Полибіно, або групи V, за класифікацією І. Бажана та С. Каргапольцева [2, с. 28-35]. Найближча аналогія походить з поховання 4 пеньківського могильника Велика Андрусівка 3 на лівому березі р. Тясмина, чотири кремації якого розкопано на початку 60-х рр. XX ст. Д. Т. Березовцем [3, с. 68-69]. Й. Вернер наполягав на середньоєвропейському походженні подібних пряжок [18, с. 700]. Перші пряжки прогнутої форми з рифленням з'являються в Середній Європі

між 350 та 450 рр. У першій половині V ст. вони набувають широкого розповсюдження і побутують аж до початку VII ст., коли мода на рифлення зникає і замінюється гравіюванням та насічками. Знаходять їх навіть у псковських довгих курганах [12, с. 298-300].

На жаль, значний масив цікавих знахідок епохи Меро-вінгів, виявлених за останнє десятиліття (як-то пальчаста бронзова фібула, знайдена одним із мешканців міста Пирятин поблизу села Каплинці) в мікрорегіоні майже недосяжний для дослідників, оскільки є власністю колекціонерів. Проте, залишається стійка перспектива відкриття нових пам'яток у басейні р. Удаю, на користь чого свідчать знахідки наведених вище речей.

Джерела та література

1. **Авенариус Н.П.** Поставмукские курганы / Н.П. Авенариус // ЗРАО. – СПб., 1896. – Т. VIII. – С. 179-184.
2. **Бажан И.А.** В-образные рифлёные пряжки как хронологический индикатор синхронизации / И.А. Бажан, С.Ю. Каргапольцев // КСИА. – М.: Наука, 1989. – Вып. 198. – С. 28-35.
3. **Березовець Д.Т.** Могильники уличів у долині р. Тясмину / Д.Т. Березовець // Слов'яно-руські старожитності / АН УРСР, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 68-69.
4. **Гавритухин И.О.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И.О. Гавритухин, А.М. Обломский, при участии И.Р. Ахмедова, А.В. Мاستыковой, В.Ю. Малашева, В.Е. Родинковой, О.А. Щегловой // Раннеславянский мир. – Вып. 3: Археология славян и их соседей / Ин-т археол. РАН, Курск. ОКМ; [ред. Г.Е. Афанасьев, И.П. Русанова]. – М., 1996. – 298 с. – Библиогр.: с. 163-173. – ISBN 5-7312-013-7.
5. **Гавритухин И.О.** Хронология «среднеаварского» периода / И.О. Гавритухин // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. н. тр. / Ин-т археол. НАН Украины; Дон. НУ; [гл. ред. А.В. Евглевский]. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2001. – Т. 2: Хазарское время. – С. 45-162.
6. **Головко І.В.** Старожитності Свічиного краю (матеріали розвідок 2008 р. біля с. Велика Круча на Пирятинщині) / Головко І.В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 94-108.

7. **Головко І.В.** Звіт про археологічні розвідки та нагляд на території Пирятинського району Полтавської області в 2009 році (Матеріали до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» Полтавської області) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 480. – 72 арк.
8. **Головко І.В.** Розвідки у Пирятинському районі на Полтавщині / І.В. Головко // АДУ – 2006-2007: зб. н. пр. / Ін-т археол. НАН України; [ред. кол.: Козак Д.Н. (гол. ред.), Зубар В.М., Мінаєва Н.І. та ін.]. – К.: Академперіодика, 2008. – С. 67-72.
9. **Лугова Л.** Звіт про археологічні розвідки в околицях сіл Березова Рудка та Вечірки Пирятинського району, 2002 р. / Л. Лугова, Р. Луговий, О. Ткаченко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. н. ст. 2005: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – С. 14-33.
10. **Приймак В.В.** Розвідки у межиріччі Сули та Удаю / В.В. Приймак // ПАЗ: зб. н. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О.Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 118-121.
11. **Приходнюк О.М.** Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища / О.М. Приходнюк // Археологія / НАН України, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1998. – № 3. – С. 4-24.
12. **Седов В.В.** Славяне в древности / В.В. Седов. – М.: Из-во НПБО «Фонд археології», 1994. – 344 с.
13. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О.Б. Супруненко; НАН України, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. П.П. Толочко]. – К.-Полтава: Археологія, 2000. – 376 с.
14. **Böhme H.W.** Der Awarenfriedhof von Alattyán, Kom Szolnok // Südostforschungen. – Bd. XXIV. – 1965. – S. 1-65.
15. **Kovrig I.** Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. – Budapest, 1963. – S. 110.
16. **Martin M.** Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarzeit // A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. – Szekszárd, 1990. – XV. – S. 65-90.
17. **Werner. J.** Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts // Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947 / Ed. G. Behrens. E. Schneider. – Mainz, 1950. – S. 150-172.
18. **Werner. J.** Bemerkungen zum nordwestlichen Seidlungsgebiet der Slawen sm. 4–6. Jahrhundert // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte. – Berlin, 1981. – Bd.1. – 700 s.

Ключові слова: авари, наконечник ремня, меровінгський час, металоластика, пеньківська культура, Пирятинський район, пряжка, Удай, фібули.

Головко І. В.

Находки VI–VII веков в среднем течении Удай

Резюме

Публикация посвящена находкам металлических предметов VI–VII веков в среднем течении реки Удай (бассейн р. Сула) на территории Пирятинского и юго-западной части Чернухинского районов Полтавской области.

Ключевые слова: авары, наконечник ремня, меровингское время, металоластика, пеньковская культура, Пирятинский район, пряжка, Удай, фибулы.

Golovko I. V.

The findings of VI–VII centuries in the middle reach of Uday

Summary

The publication reports about 67 centuries metallic things, which have found in the middle stream of the river Uday (Sula's basin) in the Piryatin district and southwestern part of the Chornukhy district of Poltava region.

Keywords: avars, buckle, endpiece of a belt, fibula, Merovingian time, metalworks, Penkovskaya Culture Piryatinsky area, Uday.

ЗНАХІДКИ І тис. н.е. З ОКОЛИЦЬ ЛУБЕН

*У публікації подаються відомості про нові знахідки епохи
раннього середньовіччя, виявлені в басейні Сули. Це – наконечник
поясу та поясну пряжку.*

Нещодавно одним із авторів на пункті прийому металобрухту в м. Лубнах Полтавської області було вилучено кілька речей доби раннього середньовіччя: наконечник поясу та поясну пряжку. За легендою, вони знайдені металознавцями в околицях с. Піски Лубенського району¹.

Наконечник пояса – вузький бронзовий виріб з одним прорізом та трьома наскрізними отворами (рис. 1: 1). Розміри – 3,66 x 1,04 см, товщина – 0,28 см. Два шпеньки для кріплення до ременю розміщені з внутрішнього боку виробу. Наконечник належить до відділу 1, підвідділу 1, типу 6, підтипу 1, варіанту 2, за класифікацією В.Б. Ковалевської [13, с. 119], що дозволяє датувати такі вироби у межах VI-VII ст.

Серед слов'янських старожитностей подібні наконечники виявлені у складі Гапонівського [11, с. 32, рис. 30: 2] та Козіївського [17, табл. 55: 18] скарбів, у східній частині Полтавської губернії² [17, с. 395, табл. 78: 2], на поселеннях Кагамлик [18, с. 26-28] і Красний Городок у Подонні [19, с. 56, рис. 3:2].

Найбільша кількість подібних знахідок походить з матеріалів поховань кочівників – Сивашівка (кург. 3, пох. 2)

1 Викликають занепокоєння масштаби пограбувань археологічних пам'яток мародерами, зокрема, в межах Полтавської області.
2 Точне місце знахідки не встановлене.

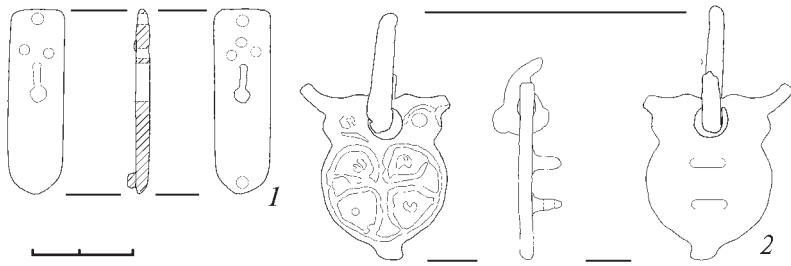

Рис. 1. Околиці Лубен, с. Піски. Знахідки деталей поясної гарнітури. Бронза.
1 – наконечник пояса, 2 – пряжка.

[16, с. 293, рис. 12], Богачівка (кург. 8, пох. 12) [9, рис. 6: 22-24], Ізобільне (кург. 1, пох. 4), «Царський курган», Зінов'ївка, Єпіфанівка [15, рис. 49].

Трапляються такі вироби і на Північному Кавказі (могильник Мокра Балка, катакомба 34, 2-А) [7, с. 78, 217-218, рис. 52, 143; 12, рис. 124], в Криму (склеп 406 могильника Скалістинський) [10, с. 95, рис. 66:7] та серед матеріалів некрополів рязано-окських фінів (Нікітинський могильник, комплекс 108 і 235) [8, рис. 6: 14, 7: 7].

Бронзова лита пряжка з відламанною рамкою, з профільованим язичком та округлим щитком. Розміри – 4,84 x 2,51 см, товщина – 0,25 см (рис. 1: 2). Належить до відділу 2 (овальнорамочних) типу 7 підтипу 5, за класифікацією В.Б. Ковалевської [12, с. 20, табл. VIII:14]. За типологією О.І. Айбабина, таку знахідку можна віднести до 4 варіанту [1, с. 43, рис. 42]. Датуються подібні пряжки кінцем VI–VIII ст. і знаходять аналогії серед старожитностей Криму, Кавказу та Європи. 3-поміж кавказьких старожитностей подібна пряжка виявлена на могильнику Чир-Юрт і в Мокрій Балці [14, рис. 87: 1]; у Криму – в Керчі [5, рис. 10: 61], Ески-Кермені [2, рис. 2: 3], на могильниках Суук-Су [5, рис. 10: 80], в Лучистому (випадкові знахідки, склеп 10; склеп 36, поховання 1, 4 та 13; склеп 38, поховання 2, 3 і 10) [3, рис. 4: 13, 6: 2, 4-5; 4, табл. 4: 8, 34: 6, 36: 10, 112: 3, 115: 2, 122: 4, 129: 6, 130: 1, 147: 11], Скалістинському

могильнику (склепи 258, 278, 284, 320, 471) [10, с. 46, 50-51, 54-55, 70-71, 117, рис. 28: 8, 31: 5, 35: 7, 47: 12, 85: 4].

Необхідно відзначити, що обидві знахідки аналогії серед місцевих слов'янських старожитностей не мають і для території Середнього Подніпров'я є унікальними. Вони можуть свідчити як на користь епізодичного перебування кочового населення на цих теренах, так і про існування торгових зв'язків мешканців басейну Сули з іншими, значно південнішими територіями.

Література

1. **Айбабин А.И.** Хронология могильников Крыма позднекримского и раннесредневекового времени / А.И. Айбабин // МАИЭТ: сб. н. тр. / Крым. отд-е Ин-та востоковедения НАН Украины; [ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева]. – Симферополь: Таврия, 1990. – Вып. I. – С. 3-86, 175-241.
2. **Айбабин А.И.** Основные этапы истории городища Эски-Кермен / А.И. Айбабин // МАИЭТ: сб. н. тр. / Крым. отд-е Ин-та востоковедения НАН Украины; [ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева]. – Симферополь: Таврия, 1991. – Вып. II. – С. 132-172.
3. **Айбабин А.И.** Комплексы с большими двупластинчатыми фибулами из Лучистого / А.И. Айбабин // МАИЭТ: сб. н. тр. / Крым. отд-е Ин-та востоковедения НАН Украины; [ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева]. – Симферополь: Таврия, 1994. – Вып. IV. – С. 132-172.
4. **Айбабин А.И.** Этническая история ранневизантийского Крыма / А.И. Айбабин / НАН Украины, Ин-т востоковедения, Крым. отд-е. – Симферополь: ДАР, 1999. – 352 с. – Библиогр.: с. 321-349. – ISBN 5-7707-3165-6.
5. **Амброз А.К.** Юго-Западный Крым: Могильники IV-VII вв. / А.К. Амброз // МАИЭТ: сб. н. тр. / Крым. отд-е Ин-та востоковедения НАН Украины; [ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева]. – Симферополь: Таврия, 1994. – Вып. IV. – С. 31-88.
6. **Атавин А.Г.** Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья / А.Г. Атавин // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. – Самара, 1996. – С. 208-264.
7. **Афанасьев Г.Е.** Мокрая Балка. Вып. 1: Дневник раскопок / Г.Е. Афанасьев, А.П. Рунич / РАН, Ин-т археол. – М.: Научный мир, 2001. – 252 с.: ил. – Библиогр.: с. 244-247. – ISBN 5-89176-145-9.

8. **Ахметов И.Р.** Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса) / И.Р. Ахметов // Раннеславянский мир. — Вып. 13: Археология Восточной Европы в I тысячелетии н.э. Проблемы и материалы: сб. н. тр. / Ин-т археол. РАН. — М., 2010. — С. 7-34. — ISBN 978-5-94375-098-4.
9. **Баранов И.А.** Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. О.М. Приходнюк]. — К.: Наукова думка, 1990. — 168 с. — ISBN 5-12-001511-5.
10. **Веймарн Е.В.** Скалистинский могильник / Е.В. Веймарн, А.И. Айбабин / НАН Украины, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1993. — 202 с.
11. **Гавритухин И.О.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И.О. Гавритухин, А.М. Обломский, при участии И.Р. Ахмедова, А.В. Мастыковой, В.Ю. Малашева, В.Е. Родинковой, О.А. Щегловой // Раннеславянский мир. — Выпуск 3: Археология славян и их соседей / Ин-т археол. РАН, Курский обл. археол. музей; [ред. Г.Е. Афанасьев, И.П. Русанова]. — М., 1996. — 298 с. — Библиогр.: с. 163-173. — ISBN 5-7312-013-7.
12. **Ковалевская В.Б.** Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки / В.Б. Ковалевская // САИ. — М.: Наука, 1979. — 112 с.
13. **Ковалевская В.Б.** Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии / В.Б. Ковалевская, при участии Р.А. Бахтадзе, В.А. Галибина, З.А. Львовой; ОНТИ ПНЦ РАН. — Пушкино, 2000. — 364 с.
14. **Ковалевская В.Б.** Кавказ — скифы, сарматы, аланы I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. / В.Б. Ковалевская; ОНТИ ПНЦ РАН. — Пушкино, 2005. — 398 с. — ISBN 5-201-14532-9.
15. **Комар А.В.** Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. н. работ / Ин-т археол. НАН Украины; Дон. нац. ун-т; [гл. ред. А.В. Евглевский]. — Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. — Т. 5: Хазарское время. — С. 7-244.
16. **Комар А.В.** Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья / А.В. Комар, А.И. Кубышев, Р.С. Орлов // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. н. работ / Ин-т археол. НАН Украины; Дон. нац. ун-т; [гл. ред. А.В. Евглевский]. — Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2006. — Т. 5: Хазарское время. — С. 245-374.
17. **Корзухина Г.Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье / Г.Ф. Корзухина // МАИЭТ: сб. н. тр. / Крым. отд-е Ин-та востоковедения НАН

- Украины; [ред.-сост. А.И. Айбабин, С.А. Плетнева]. – Симферополь: Таврия, 1996. – Вып. V. – С. 352-435, 586-705.
18. **Левченко Д.І.** Знахідки VI-VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею / Д.І. Левченко // АЛЛУ / Ін-т археол.НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1 (9). – С. 26-28.
19. **Обломский А.М.** О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона / Обломский А.М. // Stratum plus / Высш. антропол. школа. – СПб. – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2011. – № 5. – С. 51-60.

Ключові слова: Кавказ, Крим, Писки, Посулля, поясні наконечники, пряжка, ранне середньовіччя.

Сидоренко А.В., Володарець-Урбанович Я.В.

Находки I тыс. н.э. из окрестностей Засулья под Лубнами
Резюме

В публикации анализируются детали поясной гарнитуры эпохи раннего средневековья, выявленные в окрестностях Лубен – у с. Писки. Это наконечник пояса и пряжка. Находки датируются VI–IX вв. Наконечник пояса находит аналогии среди славянских древностей Поднепровья, хотя известны такие изделия и в других регионах.

Ключевые слова: Засулье, Кавказ, Крим, Писки, Посулье, поясные наконечники, пряжка, раннее средневековье.

A.V. Sidorenko, Ya.V. Volodarets-Urbanovich

New records of the early Middle Ages from the vicinity of Luben
Summary

The paper describes three details of belt of early Middle Ages, identified in the vicinity of Luben. The finds date from the VII–X centuries.

Keywords: belt buckle, the Caucasus, the Crimea, the early Middle Ages.

ЗНАХІДКИ РЕЧЕЙ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Розглядаються маловідомі пам'ятки матеріальної культури доби раннього середньовіччя Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я, окремі знахідки, що належать до періоду VII–XIV ст.

У середині VII – першій половині X ст. Нижнє Подніпров'я та Північне Приазов'я входили до сфери впливу Хозарського каганату. В кордонах цього державного утворення, за панівного положення хозар, склалася салтово-маяцька культура, носіями якої були алани і болгари.

Історико-культурний розвиток регіону в означений період залишається дискусійним, а з-поміж головних питань виступає визначення кордонів Великої Болгарії і Хазарського каганату. Включення С.О. Плетнєвою цієї території до складу II степового Донського варіанту салтово-маяцької культури [17, с. 12-13, рис. 1] викликало критику з боку дослідників. Зокрема, В.О. Комар, розглянувши нижньодніпровські салтівські поховальні комплекси, дійшов висновку про їх етнічну неоднорідність і відірваність від «основного салтівського ареалу». Виступаючи проти ідеї постійного проживання салтівців у Подніпров'ї, автор пов'язує їх з різними групами протоболгар та алан, датуючи ці пам'ятки IX ст. – періодом перебування у Північному Причорномор'ї угорського населення. Основна маса кочових племен мігрує на схід після 722 р. (арабо-хазарські війни), салтівське населення з'являється в регіоні у 837-889 рр. з міграцією маляр

[10, с. 88-91]. Тому нові відкриття пам'яток і знахідок окремих речей цього періоду дозволяють більш ґрунтовно корегувати уявлення щодо подій раннього середньовіччя у Нижньому Подніпров'ї і Північному Приазов'ї, котрі пов'язані з міграціями алан, протоболгар, хозар і мадяр.

Серед знахідок викликає інтерес сердолікова гема, виявлена у похованні 61 на золотоординському некрополі Мамай-Сурка. За головою небіжчиці 40-45 років трапився дуже корозований металевий предмет, а під нижньою щелепою похованої знаходилася гема-намистина. Біля правого плеча лежав бронзовий наперсток, що має чимало аналогій в шарах золотоординських міст [15, с. 27; 22, с. 186, рис. 39: 5]. На лівій ключиці знаходилися два бронзові кулькоподібні гудзики, без чіткого датування. Неповдалік лівої ноги виявлений кістяний гудзик з отвором по центру, аналогії якому відомі у половецький час, золотоординських шарах Болгара, Біляра і на давньоруських пам'ятках [7, с. 232, рис. 102: 8]. Обряд поховання не відрізнявся від інших комплексів золотоординського періоду некрополя – в ямі овальної форми 1,85 x 0,65 м, головою на південний захід. Руки зігнуті під гострим кутом, кисть правої покладена на груди, ліва – на ключицю. Простежена глибина залягання поховання – 0,9 м. На золотоординських пам'ятках геми-інталії, одна з яких знайдена серед поховань могильника Мамай-Сурка, автору не відомі.

Сердолікова гема-намистина має округлу форму, висоту 1,8 см, діаметр 2,0-2,1 см. По центру – отвір (свердління одностороннє) діаметром 0,5 см, що виключає використання цього предмету в якості персня. Нижня частина геми прикрашена рельєфним циліндричним орнаментом на шерехатому тлі. Верхню частину намистини спляно й оформлено у вигляді овального щитка 1,8 x 1,5 см, на якому вирізано зображення стоячого бородатого чоловіка. Зображений, звернений вправо, у високому головному уборі і довгому, розширеному донизу, одязі. У зігнутих руках – меч або жмуток прутиків-?, з якими він стоїть поряд з триніжником, швидше за все, розпаленим жертво-

ником (рис. 1: 1). Намистина виготовлена із сердоліку піщаго кольору, із червоними прожилками, що має іранське походження. У технології механічної обробки використана поліровка піском, тушерівка, зображення нанесені «коліщатком» (визначення геолога С.Е. Бородіна).

Близькі аналогії гемі-намистині, за формою і зображеннями, зустрічаються на ранньосередньовічному могильнику другої половини VI – початку VII ст. біля селища Єдис (Південна Осетія), залишеному аланами. На щитку однієї з сасанідських гем-печаток з поховання 1 вирізано жертovníк – «аташдан» із полум'ям [5, с. 198, рис. 1: 4]. На інших сасанідських сердолікових гемах з могильника розміщені зображення качки й оленя, перші з яких датуються V–VI ст., другі – V–VII ст. [5, с. 198]. На сасанідській монеті царя Шапура II (309-379 pp.), карбованій в Мерві, зображено двоє бородатих чоловіків, які стоять перед вітварем. У зігнутих руках кожний з них тримає якийсь предмет (меч, жмуток прутиків-?) [11, с. 28, табл. 1а: 20].

Отже, гема-намистина з могильника Мамай-Сурка має схожу композицію, відноситься до кола сасанідських виробів і датується у межах V-VII ст. Можемо припускати, що в пониззі Дніпра гема з'явилася разом із аланським населенням, яке переселилося до регіону в VII ст. Однак на жодній пам'ятці, особливо у Надпоріжжі, де в цей період з'являється канцерський гончарний центр, такі вироби невідомі. Гема-намистина могла потрапити до Нижнього Подніпров'я і в середині IX ст., у період розселення тут салтівського населення за міграції маляр. З огляду на відкрите поховання цього часу на некрополі Мамай-Сурки [6, с. 166-170], останнє виглядає більш імовірним. Але хронологічний розрив у майже двісті років не дає можливості впевнено стверджувати, що прикраса потрапила до регіону у IX ст.

Більш переконливішими виступають свідчення про пересування до Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я салтівського населення під час міграції угрів. Аналіз керамічних матеріалів IX–X ст. з пам'яток Степового Подніпров'я засвідчив, що це явище увібрало в себе як

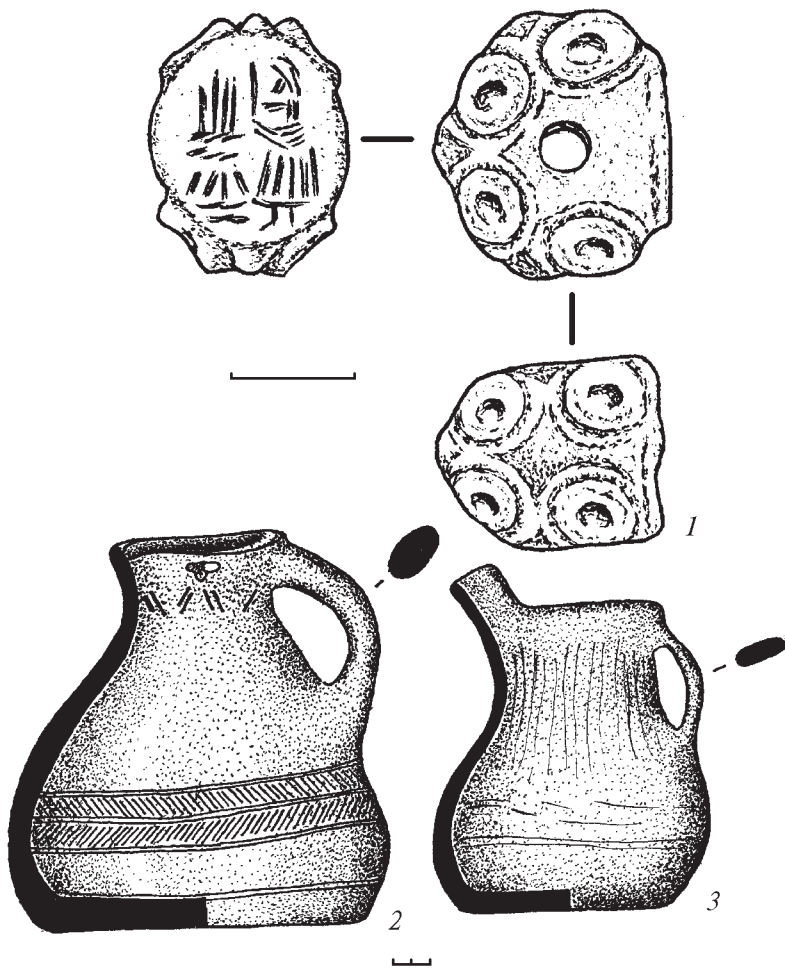

Рис. 1. Знахідки предметів VI–IX ст. із Надпоріжжя:

1 – Мамай-Сурка, пох. 61; 2 – балка Тернувата; 3 – Надпоріжжя.

1 – сердолік; 2, 3 – кераміка.

«салтоїдні» ознаки, так і слов'янські елементи. Це відображає, на думку А.Т. Сміленко і А.О. Козловського, неоднорідний склад населення на цих територіях і вказує на те, що частина алано-болгарського населення взяла участь у

формуванні давньоруської культури в регіоні [8, с. 153-156; 20, с. 169-175]. Аналізуючи салтівський столовий посуд, дослідники не врахували чимало випадкових знахідок, три з яких знайдені в Надпоріжжі. Зокрема, глечик конусоподібної, трохи приземкуватої форми з петлеподібною ручкою (рис. 1: 2), що походить з балки Тернуватої, поблизу с. Жовтневого Вільнянського району Запорізької області. Поверхня цієї посудини незначно лискована, має рівномірний випал, черепок жовто-оранжевого кольору, тісто добре відмучене, без домішок. Вінця трохи відігнуті назовні, під ними з одного боку – штамп у вигляді петельки або трилисника. Невисока шийка прикрашена подвійними косими лініями, у нижній частині тулуба – поглиблений лінійно-ялинковий орнамент.

Два глечика з Надпоріжжя (точне місцезнаходження не встановлене) зберігаються у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. Перший з них має округлу форму з петельчастою ручкою, піднятою над вінцями (рис. 1: 3). Посеред тулуба посудина прикрашена глибоким зональним лінійним орнаментом з навскісними насічками. Поверхня має сліди загладжування, випал рівномірний, черепок сіро-коричневого кольору, в тісті є незначні домішки жорстви. Другий глечик конусоподібної форми, з прямою широкою горловиною, зливом і невеликою ручкою (рис. 2: 1). Поверхня добре заліскована, у вимученому тісті наявні незначні домішки жорстви, випал чорного кольору.

Маловідомим широкому загалу є напівзруйноване поховання, досліджене у 1929 р. Д.Я. Сердюковим на правому березі «Широкої Балки» у с. Малій Лепетисі Херсонської області. Серед речей археологом виявлено мідну площку та глечик. Глечик приплюснutoї округлої форми, зі зливом та петлеподібною невеличкою ручкою. Невисока шийка прикрашена зональним лінійним орнаментом і вертикальними лініями. В центрі тулуба вкритий зональним сітчастим орнаментом (рис. 2: 2). З опису дослідника, останній доброї якості, чорного випалу, поверхня лискована. На думку Д.Я. Сердюкова, глечик мав відповідники у

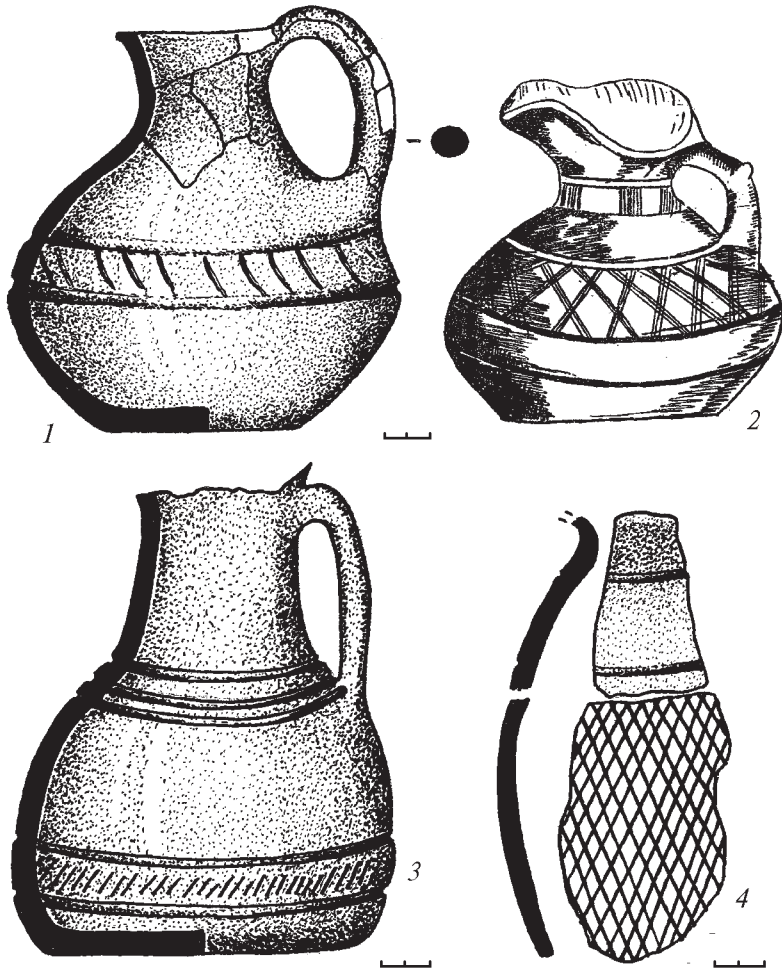

Рис. 2. Нижнє Подніпров'я і Приазов'я. Салтівські глечики:
 1 – Надпоріжжя; 2 – Мала Лепетиха; 3-4 – Семенівка.

матеріалах Верхнього Салтова. Рештки інших зруйнованих кистяків у «Широкій Балці», за публікацією науковця, засвідчують існування тут могильника, зруйнованого яром [19, с. 125, рис. 1-3, 2а, 2б].

З північно-західного Приазов'я походить ще один цілий глечик і фрагмент посуду, виявлені у зруйнованому похованні у с. Семенівці під Мелітополем (розкопки Б.Д. Михайлова, 1993 р.). Це – глечик округлої видовженої форми, з високою горловиною. Вінця обламані. Під шийкою посудина прикрашена трьома заглибленими горизонтальними лініями, у нижній частині – зональним лінійним візерунком із косими смужками (рис. 2: 3). Поверхня лискована, з лінійним і сітчастим орнаментами (рис. 2: 4).

Наведені описи зразків керамічного комплексу ілюструють різноманітність форм і орнаментациї, особливо, для Надпоріжжя та басейну Нижнього Дніпра. У північно-західному Приазов'ї зустрічається кераміка, прикрашена косим і сітчастим орнаментом, нанесеним лискуванням. Все це вказує на строкатий етнічний склад населення регіону, де округлі форми посуду більш характерні для степової людності, яку традиційно пов'язують з протоболгарами.

Стосовно останнього етнічного компоненту, то він безпосередньо пов'язаний з визначенням питання з «широким» і «вузьким» варіантами території протоболгарського державного утворення хана Кубрата – Великої Болгарії. Як уважають дослідники, болгари періоду «хана Кубрата» знаходилися на другій стадії кочового господарства, що зумовлювало певну циклічність перекочувань, наявність постійних зимово-літніх пасовищ. В цих кордонах існували так звані «обжиті смуги» (за С.О. Плетньовою) – сліди життєдіяльності на сучасній денній поверхні, які лише умовно можна назвати пам'ятками, – а саме, залишки сезонних кочовищ. Виявлені у цих «смугах» керамічні матеріали дали б можливість археологічно виділити маршрути перекочівок болгар.

Дослідниками висувалися ідеї існування в болгар у цей період «великого кочового кільця» або кількох «малих кочових кілець». За теорією «великого кочового кільця», яка висунута І.А. Барановим 1984 р., маршрут всіх орд розпочинався від зимівників Північного Приазов'я через Тамань, Ільїчівський брід Керченської протоки до Криму,

далі через Перекоп і степи Північної Таврії. Пізньою осінню вони повертали на зимівники вздовж північного узбережжя у Приазов'ї [1, с. 61-64; 2, с. 15-16]. Проти такої теорії виступили О.М. Приходнюк і О.О. Тортіка, вказуючи, що друга стадія кочування зумовлює пресування степом невеликими колективами крупносімейних общин – кошами та за чітко визначеним маршрутом. О.О. Тортіка виділяє чотири «малих кільця», два з яких проходили у Нижньому Подніпров'ї і Північному Приазов'ї: між річками Молочною і Доном – зимівник, на північ по правому берегу Дону і Сіверському Донцю – літник; Крим – зимівник, пониззя Дніпра – як по лівому, так і по правому берегах – літник. Східний кордон Великої Болгарії проходив по Дніпру [18, с. 19; 21, с. 60, 67-68].

У Північному Приазов'ї найбільш масштабні розвідки від річок Малий та Великий Утлюг і до передмість Маріуполя, вздовж північного берега Азовського моря, були проведені під керівництвом Б.М. Гракова у 1949 – 1950 рр. Під час розвідок виявлені ранньосередньовічні «селища» неподалік річок Лозова, Обіточна, Берда (поблизу останньої три пункти – Покосна балка, Куликова балка, балка Куца Бердинка), Камишеватка [3, арк. 2-12; 4, с. 135]. На пам'ятках знайдені жолобчасті амфори, ліпна кераміка «невизначеного періоду», пряслиця зі стінок амфор. Місцезнаходження («обжиті полоси») із незначною кількістю амфорної кераміки і пряслиць зі стінок тарних посудин виявлені автором 2011 р. на ділянці між лівим берегом Молочного лиману і балкою Шатли-кулак.

Найбільш ранні знахідки пряслиць із стінок амфор відомі на могильниках «новінківського» типу кінця VII – початку VIII ст. у Самарській Луці. За Г.І. Матвеевою, «майже обов'язковою приналежністю жіночих поховань новінківців були пряслиця» [14, с. 68]. За способом виготовлення вони розподілені дослідницею на два розділи: перший – виготовлені з глини, другий – з фрагментів товстостінних посудин, головним чином, амфор червоного і сірого кольорів. Г.І. Матвеева вбачала у населенні, яке

залишило могильники «новінківського» типу, болгар, котрі переселилися з Північного Причорномор'я одночасно з міграцією болгарської орди хана Аспаруха за Дунай у 680–681 рр. [14, с. 69, 98]. Проти такої версії виступив О.В. Комар, вважаючи, що хоча «спорідненість «новінківців» приазовському населенню перещепинської культури великих сумнівів не викликає, однак можливість прямої міграції цього населення до району Самарської Луки ще треба довести». На його думку, пам'ятки «новінківського» типу залишила група хозарського населення [9, с. 34–40].

У Східному Приазов'ї, на салтівських пам'ятках VIII–X ст. дельти Дону, за інформацією А.М. Масловського, найбільш масовими матеріалами серед знахідок були «дископодібні «грузики», діаметром 2,5–6,0 см, виточені зі стінок амфори» [13, с. 75]. На думку А.О. Козловського, пряслиця зі стінок амфор на пам'ятках Південного Подніпров'я використовувалися з IX ст., а їх поява пов'язується з алано-болгарськими традиціями. Значно менше розповсюдження мали пряслиця зі свинцю і шиферу [8, с. 99–100, рис. 58: 4–7]. Відзначимо, що на пам'ятках Нижнього Подніпров'я пряслиця зі стінок амфор побутували й за золотоординського періоду. За даними Л.В. Литвинової, населення пониззя Дніпра у цей час складалося зі значної кількості нащадків салтово-маяцької культури – алан і болгар [12, с. 101–102].

С.О. Плетньова зазначала, що подібні пряслиця використовувалися алано-болгарами Сіверського Донця у VIII–IX ст. Аналізуючи Крапивенське поселення XII – середини XIII ст. на Білгородщині, дослідниця, на підставі знахідок пряслиць зі стінок амфор, припускала, що його населення складалося не тільки з руських, а й з алан і, можливо, болгар [16, с. 26–28].

Таким чином, описані знахідки речового комплексу вказують на складні етнокультурні процеси у Нижньому Подніпров'ї і Північному Приазов'ї за доби раннього середньовіччя. Виділити достеменно серед них ті, що належали конкретному етносу, в умовах існування єдиної

салтово-маяцької культури, неможливо. Однак, накопичення інформації про регіональні особливості матеріальної культури, чітке датування керамічного комплексу, картографування «обжитих смуг», сподіваємося, дадуть у наступному можливість коригувати східні кордони ранньосередньовічних державних утворень.

Література

1. **Баранов И.А.** Некоторые закономерности процесса седентаризации кочевых тюрко-болгар в Крыму в середине V – X вв. / И.А. Баранов // Душетская научная конференция, посвященная проблеме взаимоотношений между горными и равнинными регионами. – Тбилиси, 1984. – С. 61-64.
2. **Баранов И.А.** Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И.А. Баранов / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. О.М. Приходнюк]. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.
3. **Граков Б.Н.** Отчет скифской Степной экспедиции Института истории материальной культуры Академии наук СССР за 1950 г. / Б.Н. Граков / НА ІА НАН України. – Ф.е. – 1950. – Р-1/529. – 64 арк.
4. **Граков Б.Н.** О работе Степной скифской экспедиции / Б.Н. Граков // КСИИМК / АН СССР, Ин-т археол. – М., 1951. – Вып. XXXVII. – С. 131-136.
5. **Дзаттиаты Р.Г.** Раннесредневековый могильник в селении Едыс (Южная Осетия) / Р.Г. Дзаттиаты // СА / АН СССР. Ин-т археол. – М.: Наука, 1986. – № 2. – С. 198-209.
6. **Єльников М.В.** Поліваріантність поховального обряду населення Нижнього Подніпров'я IX ст. (за матеріалами комплексу з некрополя Мамай-Сурка) / М.В. Єльников // Археологія і давня історія України / Ін-т археології НАН України; ЦОДПА; [відп. ред. О.П. Моця]. – К., 2011. – Вип. 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – С. 166-170.
7. **Закирова И.А.** Косторезное дело Болгара / И.А. Закирова // Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности. – М.: Наука, 1988. – С. 220-243.
8. **Козловський А.О.** Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А.О. Козловський. – К.: Наукова думка, 1992. – 184 с.
9. **Комар А.В.** К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов / А.В. Комар // Степи Европы в эпоху сред-

- невековья: сб. н. тр. / Дон. НУ; [гл. ред. А.В. Евглевский]. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2001. – Т. 2: Хазарское время. – С. 11-44.
10. **Комар А.В.** Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье / А.В. Комар // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Мат-лы II Судакской междунар. науч. конф. – К.–Судак: Академперіодика, 2004. – Часть III-IV. – С. 87-91.
 11. **Кошеленко Г.А.** Северный Хорасан / Г.А. Кошеленко, В.А. Гаи-бов, А. Губаев // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье: сб. н. тр. – М.: Наука, 1999. – С. 16-29.
 12. **Литвинова Л.В.** Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. / Л.В. Литвинова; Ін-т археол. НАН України. – К., 2012. – 208 с.
 13. **Масловский А.Н.** Керамический комплекс памятников салто-во-маяцкой культуры левобережья Низовьев Дона / А.Н. Мас-ловский // Междунар. научн. семинар «Керамика Хазарского Каганата (VII–X вв.) и проблема идентификации болгарской керамики в странах Причерноморья и Поволжья»: ТД. – Ялта, 2011. – С. 74-79.
 14. **Матвеева Г.И.** Могильники ранних болгар на Самарской Луке / Г.И. Матвеева. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1997. – 226 с.
 15. **Перевозчиков В.И.** Итоги раскопок 1-й Азовской археологической экспедиции / В.И. Перевозчиков // Историко-археоло-гические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г.: сб. н. тр. / Азов. ИКМ. – Азов, 1990. – Вып. 9. – С. 22-29.
 16. **Плетнёва С.А.** О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время / С.А. Плетнёва // КСИА. – М.: Наука, 1964. – Вып. 99. – С. 24-33.
 17. **Плетнёва С.А.** Очерки хазарской археологии / С.А. Плетнёва. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. – 366 с.
 18. **Приходнюк О.М.** Степове населення України та східні слов'яни (друга I половина тис. н.е.) / О.М. Приходнюк; Ін-т археол. НАН України. – К.–Чернівці: Прут, 2001. – 284 с., іл.
 19. **Сердюков Д.** Про археологічні розкопи на Мелітопільщині 1929 року / Д. Сердюков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. Ч. 4-5: Секція археологічна / Одеська комісія краєзнавства при УАН. – Одеса, 1930. – С. 125-128.
 20. **Сміленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.) / А.Т. Сміленко. – К.: Наукова думка, 1975. – 212 с.
 21. **Тортика А.А.** Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)

/ А.А. Тортика; Харьк. гос. акад. культуры. – Х.: ХГАК, 2006. – 553 с.

22. **Федоров-Давыдов Г.А.** Золотоордынские города Поволжья / Г.А. Федоров-Давыдов. – М., 1994. – 232 с.

Ключові слова: алани, болгари, глеки, Нижне Подніпров'я, салтівська культура, пряслиця, міграції.

Ельников М.В.

**Находки предметов раннего средневековья
из Нижнего Поднепровья и Северного Приазовья**

Резюме

В статье рассматриваются малоизвестные памятники материальной культуры раннего средневековья на Нижнем Днепре и в Северном Приазовье, отдельные предметы которой были характерны для периода VII–XIV вв.

Ключевые слова: аланы, болгары, Нижнее Поднепровье, салтовская культура, кувшины, пряслица, миграции.

M.V. Elnikov

**Finds items from Early Middle and Lower Dnieper area
and Northern Priazov**

Summary

The volume examines little-known artifacts of early Middle Ages in the lower Dnieper and in the Northern Priazov, the individual items of which were characteristic of the period VII–XIV centuries.

Key words: Alans, Bulgars, migration, pitchers, Saltov cultura, whorls.

ВИТОКИ ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ КАНЦЕРСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розглядаються витoki канцерської гончарної традиції, що з'явилася в Дніпровському Лісостепу, за ініціативи кочівників, у другій половині VII – на початку VIII ст. Верхівка цього кочового об'єднання залишила по собі комплекси типу Мала Перещепина. Гончарні осередки виявлені в регіоні перебування кочівників (Поворскля – Мачухи (вироб. центр), Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари (тюркські комплекси); Надпоріжжя – балка Канцерка (вироб. центр), Вознесенка (тюркські комплекси).

Поява канцерської гончарної традиції у Надпоріжжі та Дніпровському Лівобережжі ознаменувала собою спробу кочового об'єднання закріпитися в регіоні. Іншими свідченнями цього процесу є наявність кочових комплексів в оточенні слов'янських пам'яток, інгумацій з речами «кола старожитностей антів», юртоподібні житла на слов'янських пам'ятках [див.: 22, с. 3-12]. Важливим залишається питання: звідки саме походить гончарна традиція?

Типологічне визначення. Гончарна кераміка є показником рівня соціально-економічного розвитку групи населення, напрямків її культурно-технологічних зв'язків [16, с. 44-45].

Гончарну кераміку канцерської традиції можна поділити за функціональним призначенням на три групи.

№ п/п	Функціональне призначення	За типологією А.Т. Сміленко	Термінологія
1.	Тарний	Група I. Тип 1, варіант 1а	Триручні глеки великих розмірів
2.	Столовий	Група I. Тип 1, варіант 1б та 1в. Група II	Одноручні глеки середніх розмірів, кружки
3.	Посуд для зберігання	Група I. Тип 2	Корчаги

Канцерська традиція була спрямована в основному на виготовлення тарного посуду. Виробництво глеків задовольняло потреби мобільного населення, яке перебувало у віддаленні від водних ресурсів. Таким населенням, безсумнівно, були кочівники.

Великі триручні глеки. На Кавказі у західній локальній групі аланів [2, с. 120-121; 12, с. 83-90, рис. 63; 14, рис. 24] триручні великі глеки виявлені на могильниках Мокра Балка (катакомба № 82, 11-к, 117, 118, 8) [19, рис. 7: 1, 11: 1, 21: 1, 28: 1, 30: 8] та Клинь Яр III (катакомба № 8) [18, рис. 7: 2; 32, рис. 47: 5]. Детальний аналіз посуду з Мокрої Балки проведений Г.Є. Афанасьєвим [5, с. 57-78] і В.Ю. Малашевим [17, с. 149-154, рис. 83-85]. Одну групу посудин складають глеки висотою 40-55 см з високим горлом, ручками, розташованими на горловині та плічках. Найбільше розширення тулуба припадає на верхню частину чи середину його висоти. Деякі глеки на горловині прикрашені канелюрами, поясками нахилених ліній, сітчастим орнаментом [2, с. 120]. За класифікацією Г.Є. Афанасьєва, канцерські глеки знаходять відповідність у першій групі посуду, відносячись до типу 2, підтипу 5 [5, с. 58, рис. 1: 6]. За класифікацією В.Ю. Малашева, — належать до 6 типу [17, с. 152]. Крім того, схожі посудини виявлені в Галіатському склепі VIII ст. [14, рис. 35] (рис. 1).

Варто зазначити, що в аланській керамічній традиції поширеними є саме великі одноручні глеки. Зокрема, таку посудину з лискованими лініями було виявлено у шарах гунського часу Танаїса й зараховано А.М. Обломським до другого набору посуду, що репрезентував кавказький компонент населення [23, с. 64, рис. 4]. Представлені такі вироби й у Верхньому Прикубанні та околицях Кисловодська (Лермонтовська скеля-2), де також відомі великі аналогічні глеки з валиками на тулубі й орнаментальним поясом. Вони поширені і на пам'ятках Кабардино-Балкарії, де посудини великих розмірів орнаментовані вертикальними валиками, розташованими на тулубі [2, с. 121].

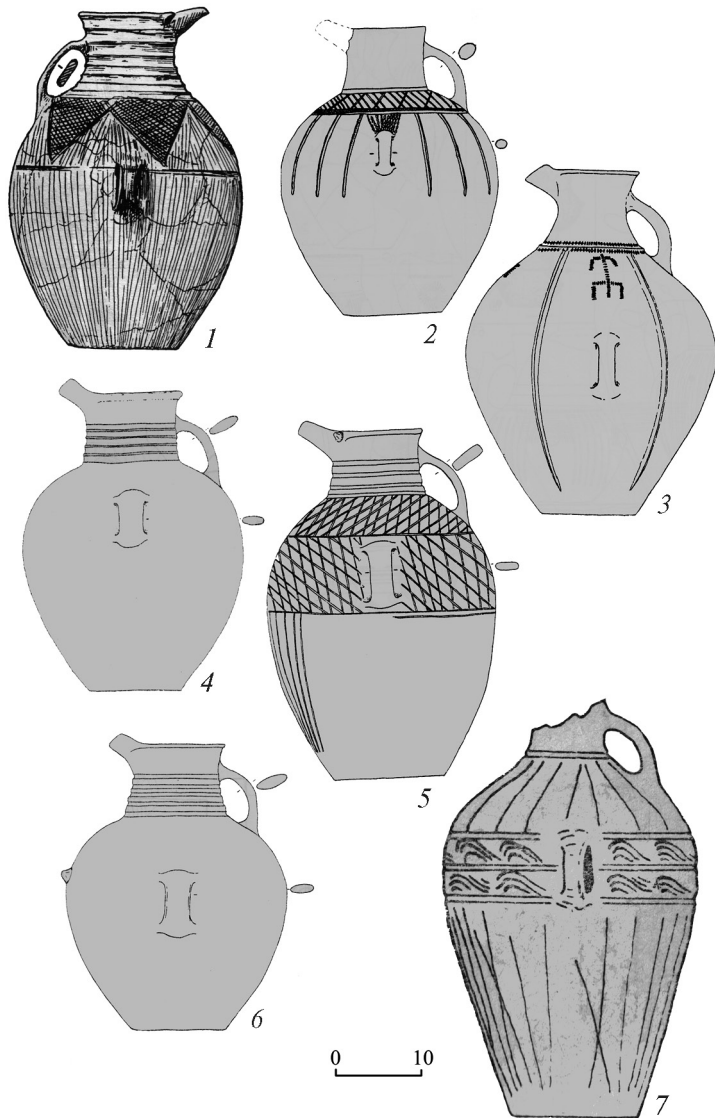

Рис. 1. Великі триручні глеки.

1 – Клин-Яр III: катакомба № 8; 2 – катакомба № 82; 3 – Мокра Балка: катакомба № 11-К; 4 – катакомба № 117; 5 – катакомба № 118; 6 – катакомба № 21; 7 – Маяцьке поселення.

Подібні вироби відомі серед матеріалів салтівської культури [24, с. 131-133; 30, с. 177-178], зокрема, на Маяцькому поселенні [21, рис. 15: 19].

Одноручні глеки. Одноручні глеки середніх розмірів знаходять аналогії серед кавказького посуду V–VII ст., особливо Кисловодської улоговини [2, рис. 71-72; 5], поширені на пам'ятках салтівської культури, зокрема, у Дмитрівському могильнику [26, рис. 69: 45]. Хоча, слід відзначити, що цій категорії посуду знайти морфологічні аналогії виявилось найважче.

Кружки. Невеличкі посудини (кружки), що знайдені у Балці Канцерці, Ясиновому, Шилівці та на Пастирському городищі, мають аналогії серед керамічного комплексу аланів і сарматів впродовж усього їх існування, зокрема, у східній (район Затеречья) та західній групі аланів (Кисловодська улоговина, басейн Верхньої Кубані) [2, с. 112]. В період VIII–IX ст. на Кавказі подібні посудини набувають поширення у східній локальній групі [14, рис. 3]. Відомі вони також і серед салтівських старожитностей [24, с. 116-118; 30, с. 173].

Зокрема, зразки з Балки Канцерки та Ясинового мають аналогії серед посуду могильника Брути 2 [10, с. 117-120, рис. 129: 12-14]. Екземпляр з Шилівки [8, с. 47] більш витягнутих пропорцій, хоча все ж подібний до двох попередніх. Схожий виріб походить, наприклад, з катакомби № 2 меотського могильника Старокорсунського городища [15, рис. 1: 4]. А посудина з Пастирського городища (з різким перегином тулуба) [27, с. 62, рис. 93: 2] має аналогії серед матеріалів могильників Кумбулта [2, рис. 56: 8] і Сопинського [4, с. 100] (рис. 2).

Крім того, серед фотографій зі щоденника В.А. Грінченка є зображення фрагмента посудини із зооморфною ручкою. Подібні ручки характерні для сарматських старожитностей [1, с. 69-84], зокрема, з могильника Брути [10, с. 118, рис. 128: 8, 9] та для посуду салтово-маяцької культури [21, рис. 6; 25].

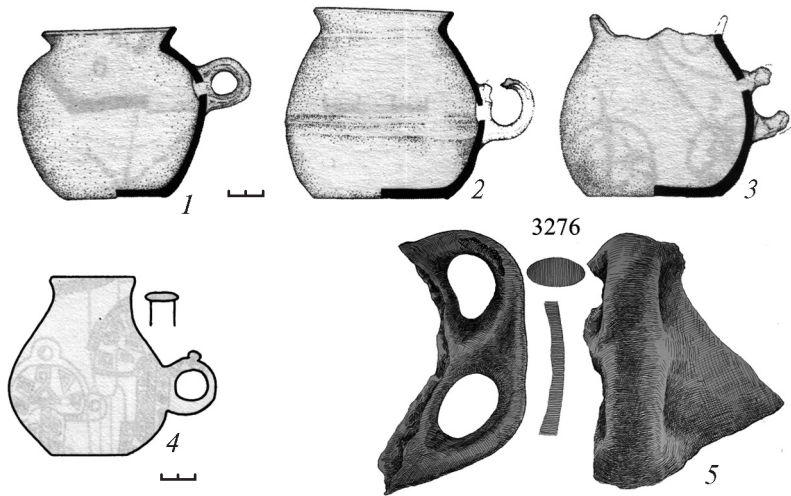

Рис. 2. Глечички.

1-3 – Брути 2; 4 – Кумбулта, 5 – балка Канцерка.

Корчаги. Цікавим є питання щодо походження корчаг. Схожі за загальним виглядом посудини відомі у могильнику Брути 2 та на городищі Зилги [10, с. 121, рис. 131: 3-4]. Зазначимо, що такі посудини мали ритуальне призначення, за Т.А. Габуєвим і В.Ю. Малашевим, адже частіше траплялися в похованнях. Саме цим можна пояснити їх невелику кількість. Пізніше такі вироби відомі серед старожитностей салтівської культури [24, с. 118-121, рис. 30: 5; 30, с. 170-181], зокрема, в Саркелі [24, рис. 30: 5], на Дмитрівському [26, рис. 74, 79], Нижньолубянському [6, с. 178] та Верхнь-Салтівському IV катакомбному могильниках [3, с. 97, рис. 2: 3]¹ (рис. 3).

Канцерські глеки не мають аналогій серед виробів з Кавказу за орнаментальними мотивами. Особливо слід звернути увагу на те, що майже для всіх типів канцерського посуду характерним є орнамент у вигляді наліпних

1 Ряд дослідників вважає останню посудину такою, що вказує на зв'язок салтівського і волинцевського гончарства.

Рис. 3. Корчаги.

1-2 – Брути 2; 3 – Саркел; 4 – Дмитрівський могильник;
 5 – Верхньо-Салтівський IV катакомбний могильник;
 6 – Нижньолубянський могильник.

шишечок, тоді як для кавказького посуду подібна орнаментация притаманна лише для глечиків і кружок. Крім того, керамічний комплекс аланських пам'яток Північного Кавказу включає в себе миски, кружки та горщики. Однак, на балці Канцерка не виявлене виробництво цих категорій посуду.

Деякі хронологічні спостереження. Найближчі аналогії триручним канцерським глекам походять з комплексів могильників Кисловодської улоговини, що належать у переважній більшості до періоду VII–VIII ст. [18, рис. 13]. Хоча відомі подібні вироби і в похованнях попереднього часу.

Варто відмітити, що для канцерського гончарства характерні клейма у вигляді «сонцеподібного» зображення. Такі тавра на посуді з Кисловодської улоговини з'являються у VII ст.¹ Це може вказувати і на час появи канцерської традиції у Подніпров'ї.

Висновки. Для кочівників різних епох кераміка не може виступати етнічним показником [див.: 28, с. 39]. Їм було властиве запозичення гончарної продукції, адже гончарство вимагало певної осілості. Тому, ймовірно, кочове об'єднання переселило общину (чи кілька общин) аланів-гончарів – вихідців з Північного Кавказу з території, яка перебувала під їх впливом або знаходилася неподалік контрольованих ордою земель. Виникнення гончарних центрів канцерського типу, на нашу думку, було пов'язане з політичним та економічним впливом Великої Булгарії чи Хозарського каганату.

Ряд дослідників, які займалися питанням міграцій, зокрема Л.С. Клейн, зазначають, що майже ніколи не відбувалося повного переносу комплексу культури на нову територію [11]. Не вдалося знайти точних аналогій для канцерських горнів серед північно-кавказьких і салтовомаяцьких старожитностей [9, с. 40].

Надалі ця традиція не мала свого продовження на теренах Подніпров'я. Аланська гончарна традиція мала розвиток у салтівському гончарстві [див.: 31, с. 103-109]. Однак, канцерські гончарі, у разі переселення їх до ареалу салтівської культури, просто розчинилися серед інших аланів. Тому стверджувати, що канцерське гончарство вплинуло

¹ Доповідь автора на конференції, присвяченій дням науки в НаУКМА 25.01.2012 р. Матеріали доповіді готуються до публікації.

на формування салтівського, конкретних підстав немає. Великої кількості прямих аналогій у салтівському гончарстві виявити не вдалося. Це може вказувати на те, що все ж канцерська традиція свого прямого продовження не мала. Хоча чимало дослідників розглядали регіон Кисловодської улоговини як важливий у висвітленні питання походження посуду салтово-маяцької культури [7, с. 20].

Отже, поселення ремісників у балці Канцерка та Мачухах залишені вихідцями із західних регіонів Північного Кавказу – аланами. Це, судячи з наявних матеріалів, була невелика група (община чи общини) аланів, які мешкали в етнічно чужому середовищі й зберігали свої споконвічні прийоми гончарного ремесла [20, с. 125]. Враховуючи те, що з VI ст. починається демографічний вибух у середовищі північнокавказьких аланів, який супроводжувався культурним розквітом [13, с. 131-132], факт переселення общини (чи кількох общин) до Подніпров'я видається цілком реальним.

Література

1. **Абрамова М.П.** О керамике с зооморфными ручками / М.П. Абрамова // СА. – М.: Наука, 1969. – № 2. – С. 69-84.
2. **Абрамова М.П.** Ранние аланы Северного Кавказа III–V вв. н. э. / М.П. Абрамова. – М.: Наука, 1997. – 165 с. – ISBN 5-201-14349-0.
3. **Аксьонов В.С.** Сидяче поховання з аланського могильника біля с. Верхній Салтів / Аксьонов В.С. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2. – С. 95-102.
4. **Анфимов Н.В.** Зихские памятники Черноморского побережья Кавказа / Н.В. Анфимов // Северный Кавказ в древности и в средние века: сб. н. тр. – М.: Наука, 1980. – С. 92-113.
5. **Афанасьев Г.Е.** Керамика Мокрой Балки / Г.Е. Афанасьев // Средневековые древности Евразийских степей: сб. н. ст. – М.: Наука, 1980. – С. 57-78.
6. **Афанасьев Г.Е.** Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (Аланский вариант салтово-маяцкой культуры). / Г.Е. Афанасьев. – М.: Наука, 1987. – 198 с. – (Археологические открытия на новостройках: вып. 2).

7. **Афанасьев Г.Е.** Мокрая Балка. Вып. 1: Дневник раскопок. / Г.Е. Афанасьев, А.П. Рунич / РАН, Ин-т археол. — М.: Научный мир, 2001. — 252 с.: ил. — Библиогр.: с. 244-247. — ISBN 5-89176-145-9.
8. **Багаутдинов Р.С.** Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья) / Р.С. Багаутдинов, А.В. Богачев, С.Э. Зубов. — Самара: ОАО ПО «СамВен», 1998. — 287 с.
9. **Володарец-Урбанович Я.В.** Гончарні горни балки Канцерка / Я.В. Володарец-Урбанович // Археологія. — К.: Академперіодика, 2011. — № 4. — С. 32-45.
10. **Габуев Т.А.** Памятники ранних алан центральных районов Северного Кавказа / Т.А. Габуев, В.Ю. Малашев; Ин-т археол. РАН; Гос. музей искусства народов Востока. — М.: ТАУС, 2009. — 468 с. — (Материалы и исследования по археологии России: вып. 11). — ISBN 978-5-903011-48-3.
11. **Клейн Л.С.** Археологические признаки миграций / Л.С. Клейн // IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук, Чикаго, 1973: Доклады советской делегации / АН СССР. — М., 1973. — 17 с.
12. **Ковалевская В.Б.** Центральное Предкавказье / В.Б. Ковалевская // Степи Евразии в эпоху средневековья; АН СССР, Ин-т археол. — М.: Наука, 1981. — С. 83-90.
13. **Ковалевская В.Б.** Кавказ и аланы: Века и народы / В.Б. Ковалевская; послеслов. Д.С. Раевского. — М.: Главн. ред. вост. лит.-ры изд-ва «Наука», 1984. — 192 с.: ил.
14. **Кузнецов В.А.** Аланские племена Северного Кавказа / В.А. Кузнецов // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — № 106. — 163 с., 37 табл.
15. **Лимберис Н.Ю.** Подбойно-катакомбные погребения из меотских могильников Правобережья Кубани / Н.Ю. Лимберис, И.И. Марченко // Материалы и исследования по археологии Юга России: сб. н. ст. — Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. — Вып. III: Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. — С. 191-214.
16. **Магомедов Б.В.** Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б.В. Магомедов; АН Украины, Ин-т археол. — К.: Наукова думка, 1987. — 110 с.
17. **Малашев В.Ю.** Керамика как основа периодизации могильника Мокрая Балка / В.Ю. Малашев // Раннеславянский мир; Ин-т археол. РАН, Курск. обл. гос. археол. музей; [ред. Г.Е. Афанасьев, И.П. Русанова]. — М., 1996. — Вып. 3: Археология славян и их соседей. — С. 149-154. — Рис. 83-85.
18. **Малашев В.Ю.** Раннесредневековая керамика могильника Клинь-Яр III: Вопросы хронологии / В.Ю. Малашев // Труды

- Клин-Ярской экспедиции. — М.: Полимедия, 2000. — Вып. I. — 52 с.: ил. — ISBN 5-89180-020-9.
19. **Малашев В.Ю.** Керамика средневекового могильника Мокрая Балка / В.Ю. Малашев. — М.: Оргсервис-2000, 2001. — 149 с.
 20. **Мінаєва Т.В.** Кераміка Балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі / Т.В. Мінаєва // Археологія / АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т. XIII. — С. 119-128.
 21. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата / В.К. Михеев. — Харьков: Изд-во при ХГУ издат. объедин. «Виша Школа», 1985. — 148 с.
 22. **Обломский А.М.** Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н.э. / А.М. Обломский // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 2007. — № 1-2 (21-22). — С. 3-12.
 23. **Обломский А.М.** Этнокультурные компоненты населения поселка гуннского времени в Танаисе / А.М. Обломский // Черняхівська культура: Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М.П. Драгоманова) 15-17 жовтня 2010 р.: зб. ТД на конф. — К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2010. — С. 61-66.
 24. **Плетнева С.А.** От кочевий к городам / С.А. Плетнева // МИА. — М.: Наука, 1967. — № 142. — 198 с.
 25. **Плетнева С.А.** Сосуды с зооморфными чертами в салтово-маяцких древностях / С.А. Плетнева // Кавказ и Восточная Европа в древности: сб. н. тр. — М.: Наука, 1973. — С. 205-212.
 26. **Плетнева С.А.** На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнева. — М.: Наука, 1989. — 288 с.: ил.
 27. **Приходнюк О.М.** Пастирське городище / О.М. Приходнюк / Ін-т археол. НАН України; Буковин. центр археол. дослідж. Чернівецьк. НУ ім. Ю. Федьковича. — К.—Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 244 с.
 28. **Скорий С.А.** Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя / С.А. Скорий // Археологія. — К.: Наукова думка, 1987. — № 60. — С. 36-49.
 29. **Сміленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.) / А.Т. Сміленко; АН УРСР, Ін-т археології. — К.: Наукова думка, 1975. — 211 с.
 30. **Флеров В.С.** Распространение лошенной керамики на территории салтовской культуры / В.С. Флеров // Плиска-Преслав. — 1981. — Т. 2. — С. 170-181.

31. **Флеров В.С.** О хронологии салтово-маяцкой культуры / В.С. Флеров // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа: сб. н. тр. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. — С. 103-109.
32. **Флеров В.С.** Аланы Центрального Предкавказья V–VIII веков: обряд обезвреживания погребенных / В.С. Флеров // Труды Клин-Ярской экспедиции. — М.: Полимедиа, 2000. — Вып. II. — 164 с. — ISBN 5-89180-017-9.

Ключові слова: канцерська традиція, походження, подальша доля, глек, корчага, кружки.

Володарець-Урбанович Я.В.

Истоки та дальнейшая судьба канцерської традиції

Резюме

Статья посвящена феномену канцерской гончарной традиции, которая получила распространение в Надпорожье и Днепровском Левобережье во второй половине VII — начале VIII в. Целью исследования является определения вопроса происхождения и дальнейшей судьбы данной традиции. Высказывается предположение, что традиция появилась в Лесостепи по инициативе кочевников.

Для анализа канцерской посуды используется типологический метод и метод аналогий. Вся посуда по функциональному назначению поделена на три группы: тарная, столовая и сосуды-хранилища. В этих группах выделено несколько категорий: большие трехручные кувшины, одноручные кувшины, кружки и корчаги.

Предполагается, что производство кувшинов было ориентировано на мобильное население, которое пребывало в отдалении от водных ресурсов. Таким населением были кочевники. Для них характерно заимствование гончарных традиций.

В исследовании приводится предположение, что кочевое объединение переселило общину (или несколько общин) гончаров — выходцев из западных регионов Северного Кавказа. Это были аланы, ремесленные поселения которых известны в балке Канцерка и Мачехах.

Видимо, в последующее время канцерская традиция не получила своего продолжения. В целом аланская гончарная традиция продолжила свое развитие в салтовской культуре. Хотя нет конкретных фактов, убеждающих в том, что канцерская традиция непосредственно повлияла на формирование последней.

Ключевые слова: дальнейшая судьба, канцерская традиция, корчага, кружки, кувшин.

Ya.V. Volodarets'-Urbanovich

The origins and the future of the Kantserka pottery tradition

Summary

The present paper deals with the phenomenon of the Kantserka pottery tradition which had a wide distribution in the Dnieper above-rapids region (Nadporizhzhya) and the Left bank of the Dnieper region (Livoberezhzhya) during the second half of the 7th – the beginning of the 8th centuries AD.

The author gives a brief overview of the papers concerning present question, in an ethnicity belonging of the potters, which were made this vessels. Here give author's view on this tradition appears in the Dnieper left forest-steppe region on initiative of the Nomads.

Nomadic assemblages in this region (inhumations with items known as «antiquities of the Antae», yurt shaped dwellings) are evidences of reinforced process around the Slavic sites.

The Kantserka potteries was investigated by typological method, also analogue review. All the potteries were divided on three groups by the functional purposes: transport, dinnerware, storage. In this groups some ware categories are mark out: three-handled jugs, one-handled jugs, mugs, large pots. The major finds were represented by transport wares.

The author's particular emphasis is given to the jugs production most likely direct to the driving peoples, who were at the distance from water resources. Certainly, this peoples were Nomads. The adoption of the pottery tradition was that's their way as required certain sedentary life.

In the study, the author reached a conclusion that some Nomadic formation were resettled a potters community (communities), perhaps originate from the western regions of the North Caucasus. It were Alans which crafts settlements were revealed in the Kantserka ravine and Machukhy. The author noted that considered tradition did not get continuation in the future. In general, Alanic pottery tradition keep on evolution at the Saltov culture pottery tradition. But the author doesn't see any grounds to insist that the Kantserka pottery tradition was affected immediately to the Saltov culture pottery tradition.

Key Words: fate, jug, large earthenware pot, mug, pottery tradition of Canzerka, provenance, pitcher.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВИХ СПОРУД РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються питання інтерпретації господарсько-побутових споруд роменської культури. Звертається увага на варіантність трактування деяких об'єктів, на прикладі господарської споруди № 3 Опішнянського городища, планова схема якої знаходить аналогії у старожитностях салтово-маяцької культури.

Увага дослідників до господарського-побутових об'єктів роменської культури, на відміну від фортифікаційних і житлових, була значно меншою. У зв'язку з цим і питання інтерпретації виявлених при розкопках господарських об'єктів розглядалися лише в загальних рисах [8, с. 71].

Імовірно, найбільш дискусійним в історіографії виявилося виокремлення із загалу господарських ям зернових, до яких традиційно зараховували ями з горлом, вужчим за діаметр дна. Спираючись на матеріали з розкопок городища Новотроїцького, І.І. Ляпушкін висунув припущення про більш широке використання ям такої конструкції, в заповненні яких виявлялися різні побутові відходи, в меншій мірі зерно [6, с. 205-207]. Крім цього, дослідник припускав, що до зернових належали також і ями з вертикальними стінками, які втратили з часом свою початкову форму [7, с. 233]. Винятково зернову спеціалізацію таких ям обстоює О.В. Григор'єв. Спираючись на стратиграфічні спостереження під час розкопок поселення поблизу с. Горбового, він встановив, що зернові ями не функціонували одночасно і до припинення життя на тому чи іншому поселенні значна їх частина використовувалася в якості смітте-

вих [5, с. 102-103]. Висновок, до якого приходять дослідники, полягає в тому, що всі дзвоноподібні ями першочергово призначалися для зберігання зерна. Лише їх можна зі впевненістю вважати житніми [5, с. 104]. В той же час, значна кількість господарських ям не піддається чіткій інтерпретації [5, 2000, с. 106].

Господарські споруди роменської культури відомі у незначній кількості, на відміну від аналогічних об'єктів давньоруського часу [3, с. 59-71; 4, с. 103-106], а, отже, і вивчені недостатньо [5, 2000, с. 107]. Дослідники виділяють заглиблені та наземні споруди, зі стінами, зведеними у каркасно-стовповій техніці [6, с. 209].

Серед відомих на сьогодні господарсько-побутових об'єктів привертає увагу досліджене експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова 1975 р. приміщення № 3 Опішнянського городища, що має ознаки наявності каркасно-стовпової конструкції стін та тамбуру-входу [9, арк. 7]. Особливістю цієї споруди є те, що в підлозі, на відстані 0,15-0,20 м від стін, вміщено квадратну заглибину розмірами 2,30 x 2,30 м. По центру цієї заглибини виявлена яма дзвоноподібної форми, розміри якої наступні: верхній діаметр – 0,90 м, нижній – 1,10 м глибина від рівня впуску – 0,20 м (0,75 м від рівня стародавнього горизонту). Як видно з параметрових характеристик ями, попри всю її схожість зі звичними господарськими, все ж вона має одну досить суттєву відмінність – глибину, що є малою для використання в господарських цілях, саме як зерносховище. В межах цієї квадратної в плані заглибини (в південному кутку) досліджені рештки відкритого вогнища, розміром 0,45 x 0,30 м (рис. 1: 1). Автор розкопок, О.В. Сухобоков, припускав її господарське призначення (клуня, стодола). Така її характеристика була зумовлена насамперед нечисленністю знахідок у приміщенні, наявністю значної кількості керамічного і металевго шлаку, а також конструктивними особливостями.

Звісно, подібна інтерпретація має свій сенс, проте можна висунути й альтернативну точку зору стосовно при-

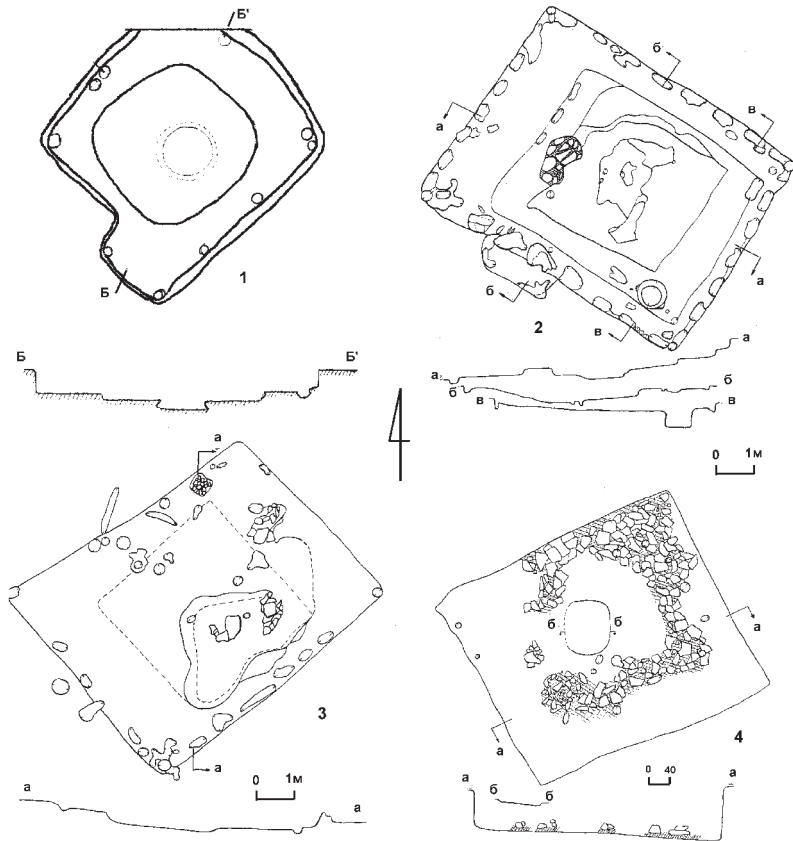

Рис. 1. Споруди за схемою «квадрат у квадраті».
 1 – Опішня (за *О.В. Сухобоковим*); 2-4 – Маяцьке поселення (за *А.З. Вінніковим*).

значення цього об'єкту. В першу чергу, привертають увагу доволі нетипові для роменських господарських споруд елементи, такі, як вхід-тамбур, а також наявність у центрі приміщення квадратної заглибини. Дещо незвичним є і розміщення в середині цього об'єкту господарської ями, а також відкритого вогнища. Отже, таке не типове планування господарської споруди для роменської культури

змушує припускати дещо інше призначення цього об'єкту та шукати аналогії в середовищі синхронних археологічних культур. З огляду на наявність серед знахідок значної кількості матеріалів, що знаходять паралелі серед салтівських старожитностей, доцільно звернутися саме до них.

Споруди із подібною плановою схемою – «квадрат у квадраті» виявлені на Маяцькому поселенні (рис. 1: 2-4). Досліджено низку споруд, зарахування яких до житлових чи господарських викликало певні труднощі. Проте, в результаті комплексного аналізу виявлених об'єктів, учені дійшли висновку про їх культовий характер [1, с. 118]. З п'яти розкопаних об'єктів, привертають увагу споруди 14, 21 та 45. В цілому вони подібні до приміщення № 3 з Опішні. Це прямокутні, незначно заглиблені в материк об'єкти, зорієнтовані кутами за сторонами світу. Проте, їх головною спільною рисою є наявність «квадрату у квадраті». Не дивлячись на неоднакову кількість таких квадратів (у споруді 21 їх два, в спорудах 14 та 45 – по одному) та неоднаковий будівельний матеріал (у споруді 14 використовувалося необроблене каміння), головна ідея їх спорудження була спільною. Також необхідно зауважити, що споруда 21 мала вхід-тамбур та яму округлої форми. Стосовно ж вогнищ, то вони зафіксовані у спорудах 14 та 21 [1, с. 118-121; 128-129]. В якості аналогій для маяцьких споруд А.З. Вінніков і Г.Є. Афансьєв залучають матеріали з Північного Кавказу та Дунайської Болгарії.

Стосовно етнічної належності населення, яке залишило по собі ці споруди, дослідники не надають перевагу якомусь одному етносу, а вбачають певний синкретизм – поєднання аланської і тюркської (болгарської) будівельних традицій [1, с. 131]. Ця гіпотеза була підтримана і пізніше [2, с. 170].

Звісно, стверджувати про повну ідентичність приміщення № 3 з Опішні та споруд з Маяцького поселення не можна, проте наявність спільних рис є безсумнівною. По-перше, це схоже планування, коли в більший квадрат вписано менший. По-друге – досить стала орієнтація за

сторонами світу. По-третє, наявність вогнищ у межах внутрішнього квадрату. Подібні споруди на селищах салтовомаяцької культури дослідники розглядають як святилища, що належали великій сім'ї [2, с. 206].

Отже, сучасний стан розробки питань, пов'язаних з господарсько-побутовим будівництвом сіверян, вимагає поглибленішого дослідження цього аспекту будівельної справи, в тому числі із залученням широкого кола аналогічних сусідніх територій.

Джерела та література

1. **Винников А.З.** Культурные комплексы Маяцкого селища. Материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции / А.З. Винников, Г.Е. Афанасьев. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 192 с.
2. **Винников А.З.** На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. / А.З. Винников, С.А. Плетнёва. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. – 216 с.
3. **Готун І.А.** Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі / І.А. Готун // Археологія . – К.: Наукова думка, 1993. – № 4. – С. 59-71.
4. **Готун І.А.** Некоторые данные о системе застройки древнерусского поселения Автуничи (по материалам 1989 г.) / И.А. Готун // Деснинские древности: сб. мат-лов межгосуд. научн. конф., посвящ. памяти Ф.М. Заверняева; [ред. кол.: В.П. Алексеев, Г.П. Поляков, В.Н. Гурьянов]. – Брянск, 1995. – С. 103-106.
5. **Григорьев А.В.** Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с.: ил. – (Труды Тульской археологической экспедиции, вып. 2).
6. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И.И. Ляпушкин // МИА. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – № 76. – 328 с.
7. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И.И. Ляпушкин // МИА. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
8. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О.В. Сухобоков – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.

9. **Сухобоков О.В.** Отчет о работе Левобережного отряда Раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 году / О.В. Сухобоков // НА ІА НАН України. – Ф. е. – 1975/26. – Спр. 7579. – 31 арк.

Ключові слова: господарсько-побутові споруди, Опішнянське городище, роменська культура, салтово-маяцька культура.

Ю.А. Пуголовок

Некоторые вопросы интерпретации хозяйственно-бытовых сооружений роменской культуры

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы интерпретации хозяйственно-бытовых сооружений роменской культуры. Обращается внимание на вариантность трактовки отдельных объектов, на примере хозяйственного сооружения № 3 с Опішнянского городища, плановая схема которого находит аналогии в древностях салтово-маяцкой культуры.

Ключевые слова: Опішнянское городище, роменская культура, салтово-маяцкая культурае, хозяйственно-бытовые сооружения.

Yu.A. Pugolovok

Some questions about Romenska culture household buildings interpretations

Summary

The article examines some issues of Romenska culture household's interpretations. On the example of the building 3 from Oposhnya settlement, draws attention of the interpretation variability of some household buildings. Its layout finds analogies in antiquities of Saltovo-mayatskoy culture.

Keywords: household buildings, Oposhnya hillfort, Romenska culture, Saltovo-mayatska culture.

ПРОБЛЕМА МАЛОПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО «СКАРБУ» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН (1917-1930 рр.)

Стаття висвітлює особливості переговорного процесу у роботі міжвідомчої комісії (наради) з питань повернення культурно-історичних цінностей в Україну та Паритетної комісії з обміну музейними цінностями між музеями Росії й України у 1918-1930 рр., розкриваючи прецедент прийняття компромісу щодо долі Перещепинського скарбу.

Малоперещепинський скарб черговий раз став предметом особливої уваги українських та російських учених після повалення в 1917 р. російського самодержавства. Тоді Українська Центральна Рада виступила з ініціативою повернення українських культурних цінностей, вивезених за царату до Росії. Відповідна робота велася українськими діячами за часів Тимчасового уряду. Проте особливо вона активізувалася в травні-вересні 1918 р. у процесі переговорів Української Держави П.Скоропадського з Радянською Росією про умови мирного договору між двома суверенними державами [1, с. 24-39].

На засіданні міжвідомчої комісії з вироблення умов мирного договору про повернення культурних цінностей з Росії, яка відбулася 27 травня 1918 р. у Києві, В. Антонович запропонував додати до списку намічених до повернення в Україну археологічних пам'яток та скарбів також і Малоперещепинський. Інші члени міжвідомчої комісії підтримали цю пропозицію [2, арк. 19-23]. Відтак, 29 травня 1918 р. міжвідомча комісія включила до списку пам'яток,

які Україна хотіла б отримати з музеїв Росії «золоті, срібні та інші» речі з Перещепинського кладу на Полтавщині» [3, арк. 6-7].

5 червня 1918 р. міжвідомча комісія (нарада) з питань повернення культурно-історичних цінностей в Україну була реорганізована в Культурну комісію при Українській Мирній Делегації на переговорах з Росією. Комісія мала підготувати проект статей мирного договору про умови передачі пам'яток з російських музеїв Україні та відповідні списки. Вже 12 червня 1918 р. Комісія ухвалила загальний пункт проекту однієї зі статей мирного договору, в якому вимагалось повернення всіх випадкових знахідок, вивезених з території України на підставі «Положення про Імператорську Археологічну Комісію». Серед інших зазначався й Малоперещепинський скарб [4, арк. 7-8].

Загострення військово-політичного протистояння між Росією й Україною восени 1918 р. призвело до зриву мирних переговорів між ними. Згодом в Україні була встановлена радянська влада. Стосунки України з Росією набули союзницького характеру, а згодом вони опинилися в рамках однієї союзної держави — СРСР.

Незважаючи на це, науковці України не втрачали надії на повернення вивезених з її території пам'яток. У жовтні 1922 р. їх підтримав український уряд, який доручив Наркомату освіти республіки скласти відповідні списки пам'яток і вивчити можливість їх повернення з Росії на умовах обміну культурно-історичними цінностями [5, с. 59]. Цілком закономірно, що відповідаючи в листопаді 1923 р. на запит Наркомату освіти про факти вивозу пам'яток культури з теренів Полтавщини за межі України, Центральний пролетарський музей Полтавщини до найбільш значних відніс «знаменитий скарб срібних і золотих предметів VI–VIII століть до Р.Х., випадково відкритий в 1912 році пастушками в піщаних пагорбах біля м. Мала Перещепина» [6, арк. 183-184]. Проте й цього разу до переговорів про долю Малоперещепинського скарбу справа не дійшла.

Діалог про обмін культурними цінностями між Україною й Росією, в процесі якого українська сторона планувала повернути вивезені з України пам'ятки, восени 1926 р. ініціював Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет. Списки пам'яток в музеях Росії, на які могла претендувати Україна, мав укласти Всеукраїнський Археологічний комітет за допомогою місцевих музеїв [7, с. 15-18]. Відтак, Полтавський державний музей 5 травня 1927 р. в листі до Наркомату освіти України, знову-таки, пропонував включити до них «спіс речей Перещепинського кладу, що їх було вивезено у р. 1912 до Ермітажу» [8, арк. 54-57]. Вже незабаром він повністю увійшов до «Попереднього реєстру культурних цінностей, намічених до повернення в Україну з Росії» [8, арк. 230-251].

Після тривалого узгодження умов переговорів про долю переміщених культурних цінностей з центральними органами влади України, Росії й СРСР, у 1930 р. розпочала роботу Паритетна комісія з обміну музейними цінностями між музеями Росії й України у складі: К. Коник, М. Болтенка, Ф. Ернста (від України) та М. Марра, М. Машковцева, В. Вольтера (від Росії) [9, с. 21-29].

У рамках другої сесії Паритетної комісії, яка відбулася в середині травня 1930 р. в Ленінграді і Москві, розглядалося питання про повернення в Україну Перещепинського скарбу. Саме на цьому наполягав відомий український археолог М. Болтенко. Натомість представник Ермітажу — академік І. Орбелі пропонував передати його до Всесоюзного музею Східної культури, який планувалося тоді утворити на основі Ермітажного відділу Сходу. Попри те, що М. Болтенка підтримав М. Марр, після тривалої дискусії І. Орбелі вдалося переконати членів комісії відкласти голосування про долю скарбу і повернутися до нього після його огляду в експозиції Ермітажу [10, арк. 106-114зв.].

Наступне засідання Паритетної комісії, проте, не зняло напруги навколо питання про Перещепинський скарб. Не відмовляючись від своєї позиції, М. Марр попросив не вважати її офіційною точкою зору російської делегації.

Найбільше, на що погоджувалися інші члени російської делегації й експерти Ермітажу – обговорити принципи розподілу пам'яток скарбу. Проте і їх пошук виявився край складним. Щоб «загасити» емоції, які вирували у зв'язку з цим на засіданні, довелося кілька разів переривати його й робити перерви. Лише на останньому засіданні комісії в Ленінграді (17 травня 1930 р.) вдалося прийняти компромісне рішення, у відповідності до якого частину пам'яток скарбу мали лишити в Ермітажі, а частину – передати Україні [10, с. 61-71]. В червні 1930 р. про це повідомила київська газета «Пролетарська правда»: «Багатий золотом світового значення Перещепинський скарб з Полтавщини із візантійським та сасанідським золотим посудом VI–VII ст., з унікальною срібною таріллю, що зображає перського царя Шатура II на ловах, передається на Україну» [11].

Час вніс корективи у це рішення, яке так ніколи й не було виконане. Проте створений у процесі роботи Паритетної комісії прецедент прийняття компромісу щодо долі Перещепинського скарбу вселяє надію, що українські поціновувачі старовини зможуть познайомитися з його пам'ятками бодай на тимчасовій виставці з колекції Ермітажу в Україні.

Джерела та література

1. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917-1918 / Упорядн.: С. Кот, О. Нестуля. – К.: Видавн. дім «Соборна Україна», 1996. – 300 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України. – Ф. 2607. – Оп. 1. – Спр. 56.
3. Там само. – Спр. 61.
4. Там само. – Спр. 58.
5. **Акуленко В.І.** Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1920). – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 118.
7. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926-1930 / Упорядн.: О. Нестуля, С. Нестуля – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. – 333 с.

- 8 НА Ін-ту археол. НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 95.
9. Українські культурні цінності в Росії: Спроба діалогу про повернення. 1930 р. / Упорядн.: О. Нестуля, С. Нестуля — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2006. — 331 с.
10. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 23-7. — Оп.1. — Спр. 34.
11. Пролетарська правда. — м. Київ. — 1930. — 15 червня.

Ключові слова: Болтенко М., Всеукраїнський Археологічний комітет, Ермітаж, Культурна комісія при Українській Мирній Делегації на переговорах з Росією, Ленінград, Малоперещепинський (Перещепинський) скарб, Марр М., Міжвідомча комісія (нарада) з питань повернення культурно-історичних цінностей в Україну, Паритетна комісія з обміну музейними цінностями між музеями Росії й України, СРСР, Україна.

А.А. Нестуля, С.И. Нестуля

Проблема Малоперещепинского «клада» в контексте украинско-российских культурных отношений (1917-1930 гг.)

Резюме

Статья освещает особенности переговорного процесса в работе межведомственной комиссии (совещания) по вопросам возвращения культурно-исторических ценностей в Украину и Паритетной комиссии по обмену музейными ценностями между музеями России и Украины в 1918-1930 гг., раскрывая прецедент компромисса относительно судьбы Перещепинского «клада».

Ключевые слова: Болтенко М., Всеукраинский Археологический комитет, Культурная комиссия в составе Украинской Мирной Делегации на переговорах с Россией, Ленинград, Малоперещепинский (Перещепинский) клад, Марр М., Межведомственная комиссия (совещание) по вопросам возвращения культурно-исторических ценностей в Украину, Паритетная комиссия по обмену музейными ценностями между музеями России и Украины, СССР, Украина, Эрмитаж.

A.A. Nestoulia, S.I. Nestoulia
**Problem of Malopereschepinskiy «treasure» in the context
of Ukrainian-Russian cultural relations (1917-1930)**

Summary

The article highlights the features of the negotiation process in the interdepartmental committee (meeting) on the return of historical and cultures values in Ukraine, and the Joint Commission for the exchange of museum treasures of Russia and Ukraine in the years 1918-1930, revealing compromise precedent on the Pereshchepina «treasure» fate.

Keywords: Boltenko Moscow, the Cultural Commission of the Ukrainian peace delegation at the negotiations with Russia, the Hermitage, the Interdepartmental Commission (meeting) on the return historical and cultures values in Ukraine, Joint Commission exchange of museum treasures of Russia and Ukraine, Leningrad, Malopereschepinsky (Pereshchepina) treasure, M. Marr, Ukrainian Archaeological Committee, the Soviet Union, Ukraine.

З ІСТОРІЇ ВІДКРИТТЯ ВОЗНЕСЕНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Висвітлюється історія відкриття унікальної пам'ятки доби раннього середньовіччя – Вознесенського комплексу у Запоріжжі та факти наукової біографії його першовікривача – полтавця В.А. Грінченка (1900-1948).

Однією з числа найбільш відомих і, в той же час, загадкових пам'яток доби середньовіччя, є Вознесенський комплекс або Вознесенський чи Кічкаський «скарб».

Об'єкт унікальний не тільки за складом та кількістю золотих і срібних речей, а й тим, що ця пам'ятка не є випадковою знахідкою. На відміну від Перещепинського, Глodosького або Зачепилівського (Новосанжарського) [7; 11, с. 158-166] «скарбів», що були знайдені випадково, Вознесенський досліджувався як закритий комплекс, тобто являв собою результат цілеспрямованих археологічних досліджень Дніпрогесівської експедиції 1927-1932 рр. під керівництвом академіка Д.І. Яворницького.

Місце знахідки, так званий «Майдан А», за архівними картографічними даними і свідченнями учасників тих подій, визначається як висота на вододілі. Зокрема, Д.І. Яворницький у своєму звіті за 1930 р. так описував цю територію: «Містина, де розташовано майдан «А», уявляє собою високу площу, яку оточує Дніпро своїм коліном з 3-х боків. Площа має характер вододілу, що утворюється схилами до Дніпра. З четвертого боку відокремлюється від загального степу балками Кічкаською та Капустяною, що падають наріжно в Дніпро, а верховинами своїми мало не зходяться до гривки вододілу. З найвищих шпилів вододілу розглядається надзвичайний кругогляд по Дніпрові вгору до пор.

Вільного, а вниз за остр. Велика Хортиця та за не один десяток кілометрів в степи по обох берегах Дніпра.

Беручи на увагу геофізичні умови цієї містини, та її історичне минуле (кінець порогів, Крарійська переправа, острів Хортиця та інш.) можна було зарані сподіватися на виявлення тут пам'яток надзвичайної ваги. Через це робота на «Майдані А» вимагала особливої пильності і, як виявилось пізніше, та надія цілком справдилася» [4, с. 38].

На всій території «Майдану А» було виявлено 36 насипів курганів (Могила Довга та Могила Грибова), більшість з яких на момент розкопок вже були пошкоджені в результаті сільськогосподарської діяльності та грабарями, які почали роботи раніше за археологів. Серед цих курганів виділявся прямокутний вал, розміром 35 x 18 м і висотою близько 0,6 м, вкритий камінням.

Відкриття та дослідження Вознесенського комплексу належить Володимиру Автономовичу Грінченку (1900-1948), уродженцю села Мохурівка неподалік Диканьки Полтавської губернії. Як відзначають учасники тих подій, молодий В. Грінченко зарекомендував себе як «хороший розвідник». Про нього неодноразово схвально відгукувалися в своїх листах до Д.І. Яворницького співробітники експедиції – Михайло Олександрович Міллер і Василь Степанович Соляник [5, с. 344, 504-505]. Через брак людей і часу, дослідникам доводилося вести роботи практично одночасно на кількох об'єктах. Так, у квітні – на початку травня 1930 р. В.А. Грінченко проводив розкопки на правому березі Дніпра в балці Канцирці, на місці гончарних майстерень, і розвідки на місці «майдану А». Про свої досягнення він повідомляв Д.І. Яворницькому. У листі від 7 травня 1930 р. дослідник пише: «Я ото тут, тобто на Кічкасі живу й працюю вже четвертий день, як ми бачилися ... Зразу я розкопую отой вал, про який я Вам говорив. Він досить здоровий і всередині викладено камінням, – правда, безсистемно» [5, с. 141]. Через два тижні, в листі від 23 травня 1930 р. В.А. Грінченко повідомляє: «...розкопую кам'яне спорудження, доволі солідних розмірів і одноразово копаю могилу. Може

трохи дивно, але це робиться зовсім не з метою зажирання, а так диктують умови. У могилі відкрито поки лише кам'яне коло, у якому каміння положене на всякі лади й переважно середніх розмірів. У кам'яному ж спорудженні, приблизно на середині, на глибині 0,45 м відкрито скарб, що закопаний у ямку глибиною 0,8 м, приблизно. Напевне, ще трудно сказати із чого складається цей скарб, бо я його вирізав і так купую, гадаю, й привезти ... Чиє все це? Поки побоююсь сказати, вперед хочу Вашу думку почути, хоч є, поганенька й своя. Так ото я цю купу гадаю привезти з першого червня, приблизно». Тобто, трохи більше двох тижнів В.А. Грінченко проводив розкопки такого складного об'єкта, і на початку червня 1930 р. знахідки вже були у Дніпропетровську в музеї [5, с. 143, 509]. У планах дослідника була підготовка та видання як матеріалів експедиції, так і комплексу Вознесенського «скарбу». У вересні 1932 р. В.А. Грінченко писав Яворницькому: «Я підготую таки до друку «скарб». Звичайне, спершу чим подавати до друку, я покажу його Вам...» [5, с. 148]. Однак, потрапивши у маховик репресій 30-х рр., молодий вчений не зміг це реалізувати.

Лише 1950 р., через 20 років після відкриття пам'ятки і через 2 роки після смерті В.А. Грінченка, за ініціативою М.Я. Рудинського, публікація матеріалів Вознесенського комплексу побачила світ у третьому томі столичного збірника наукових праць «Археологія» під назвою «Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі» [3, с. 37-63].

Від самого початку і до сьогодення дослідники висловлюють різні точки зору про місце Вознесенського комплексу. По-перше, точно не визначене саме місце знахідки в умовах сучасної забудови міста, що має важливе значення для врахування даних як для краєзнавчих досліджень, так і у пам'яткоохоронних заходах. Висувалися думки, що «скарб» було знайдено в районі сучасної вулиці Матросова, біля телецентру або площі Профспілок, на самій верхівці так званої Вознесенської гірки у м. Запоріжжі. Використовуючи сучасні технології, сьогодні існує можливість здійснити уточнення місця відкриття комплексу. При

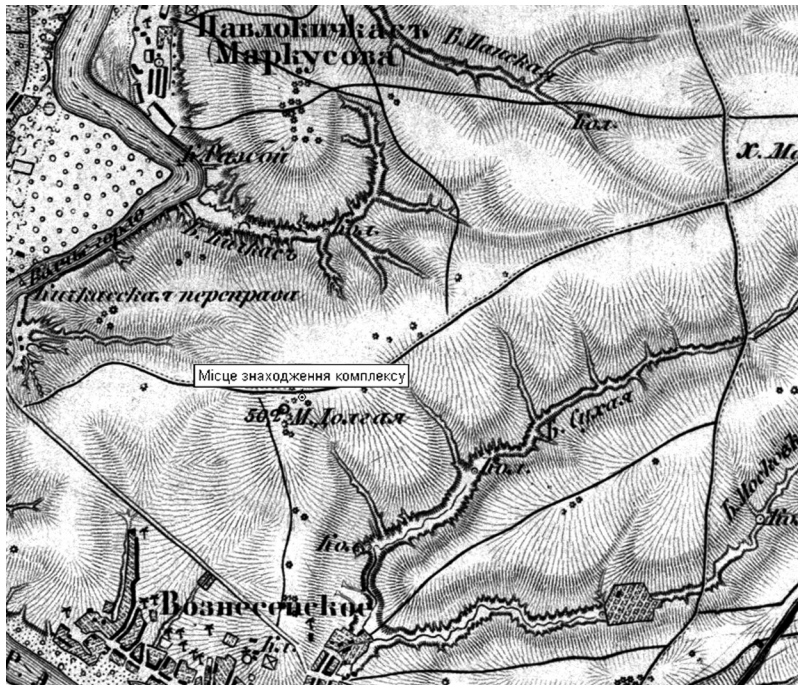

Рис. 1. Місце знахідки Вознесенського комплексу (за картою 1861 р.).

співставленні космічних знімків з картографічними матеріалами місце розташування пам'ятки на сучасній карті міста припадає на промислову зону, а саме на ділянку комбінату «Запоріжсталь».

Різноманітною була й інтерпретація пам'ятки. Автор розкопок «Вознесенського скарбу» вважав його залишками колективного поховання вояків та полководців, а саму споруду – військовим табором. Відома дослідниця слов'янських старожитностей А.Т. Сміленко віднесла це поховання до алано-болгарських, академік Б.А. Рибаків – до слов'янських (антських). М.І. Артамонов, розглядаючи «скарб» в якості колективного поховання воїнів та полководців, характеризував його як частину загальнокочівницької культури, що мала розповсюдження у VII ст., а відтак пов'язував комплекс

з хозарами [2, с. 174-175]. Про належність Вознесенської знахідки до комплексів, схожих з тюркськими поминальними огорожами, у 60-ті рр. ХХ ст. зауважувала С.О. Плетньова, однак її точка зору тоді ще не отримала підтримки. Тільки після того, як А.К. Амброз аргументовано довів, що Вознесенська знахідка є не військовим табором, а грандіозним поминальним кочівницьким храмом на честь померлих ханів чи царів, науковці зміни погляди [1, с. 10-28; 10, с. 101-102]. У сучасному науковому світі Вознесенський комплекс співвідноситься з похованнями правителів та вищої знаті, порівнюється з тюркськими поминальними храмами, датується початком – першою чвертю VIII ст. і атрибутується як хозарський [6, с. 111-136].

Деякі сучасні болгарські історики намагаються довести, що Вознесенський комплекс – це могила першого хана слов'яно-болгарської держави Аспаруха (681-701), який загинув під час військового походу проти хозар. Так, у 2010 р., за ініціативи обласної спілки болгарської культури та руху «За збереження історичної пам'яті болгар» у Запоріжжі була відкрита меморіальна дошка Аспаруху (на житловому будинку за адресою: площа Профспілок, 2, або так звана «Вознесенська гірка»).

А 21 вересня 2012 р. на території ВАТ «Запоріжжкокс» відкрита меморіальна дошка на честь В.А. Грінченка і пам'ятний знак на місці, де було досліджене «Вознесенське поховання», як вважають болгарські активісти.

Неможливо не приділяти увагу науковому доробку неоднозначної постаті М.О. Міллера (1883-1968) – археолога, історика, юриста, музейного працівника, педагога, добре відомого українського науковця 1920-1930-х рр. та діяча української діаспори, учасника Дніпрогесівської експедиції, який у період окупації брав участь у спеціально створеній гітлерівцями експедиції «Ahnenerbe» з досліджень Подніпров'я [12, с. 70-91]. Він висунув припущення, що Вознесенський комплекс є могилою київського князя Святослава, який загинув на дніпрових порогах 972 р. [8, с. 3-15]. Слід взяти до уваги, що М.О. Міллер на момент

розкопок комплексу був відсутній. У 1930 р. археологічні роботи на «Майдані А» розпочалися 1 квітня, і у перших числах травня В.А. Грінченко вже розкопував «скарб», а 1 червня він планував привезти знахідки до Дніпропетровська. М.О. Міллер же приїхав до експедиції тільки у середині червня 1930 р., а 19 серпня в особистих справах змушений був повернутися до Таганрогу [5, с. 333, 337].

Науковий доробок професора Міллера до недавнього часу був майже невідомий українським дослідникам. Завдяки часопису «Старожитності», який передрукував на своїх шпальтах 1992 р. цю брошуру, та сучасним дослідникам, що розвивають ідею М.О. Міллера, праця українського емігранта отримала друге життя [13, с. 4-7].

М.О. Міллер під час роботи у Дніпрогесівській експедиції добре відзивався про співробітників, листувався з ними, коли змушений був від'їжджати до Таганрогу в особистих справах. У листах до Д.І. Яворницького він писав: «З вашими хлопцями досі листуюся, особливо з Павлом Антоновичем (Козар – *О.Д.*) та й з Грінченком». Самого В.А. Грінченка вважав гарним розвідувачем: «...Він робітник, особливо на розвідку, дуже гарний і не панської породи, то ніяк не вередує» [5, с. 322-323, 344, 347]. Однак пізніше з'являється очевидне жалкування, що не йому, а молодому археологу доручено було проведення розкопок такої унікальної знахідки. У своїй роботі «Могила князя Святослава» Міллер зазначав: «...Дослідження городища, що було розташоване на найвищій крапці гори, – було доручено молодому археологові Володимирові Грінченко... Він узявся до дорученої йому роботи ретельно та пильно... В. Грінченко знайшов на площі городища «Кічкаський скарб», але не зрозумів його, через що, можливо, й не дослідив до кінця. Через те може було б краще, як би цю роботу було доручено хоч не такому молодому робітникові, проте з більшим знанням та досвідом» [8, с. 9]. В одній зі статей, наводячи перелік українських археологів, які були репресовані радянською владою, М.О. Міллер писав: «Грінченко Володимир, археолог, співробітник ДАЕНКУ,

відомий знахідкою т. зв. Кічкаського скарбу (курсив авт. — О.Д.). Засланий в 1937 р., звільнений по війні» [9, с. 120].

Отже, якою б не була критика В. Грінченка з боку його сучасників та археологів нашого часу, Вознесенський комплекс, незважаючи на труднощі під час роботи Дніпрогесівської археологічної експедиції (нестача робочих рук, коштів і часу), виявився досліджений, а не зруйнований грабярями чи «шукачами скарбів».

Література

1. **Амброз А.К.** Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V-VIII вв. / А.К. Амброз // Степи Евразии в эпоху средневековья / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. С.А. Плетнева]. — М.: Наука, 1981. — С. 10 -28. — (Археология СССР).
2. **Артамонов М.И.** История Хазар / М.И. Артамонов; ГЭ. — Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 521 с.
3. **Грінченко В.А.** Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі / В.А. Грінченко // Археологія; АН УРСР, Ін-т археол. — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. — Т. III. — С. 37 — 63.
4. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927-1932 рр. (Звіти Д.І. Яворницького). / Упорядн. Т. Коростильов, М. Єльніков // Старожитності Південної України; Зап. НУ. — Запоріжжя, 2010. — Вип. 24. — 56 с.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Випуск 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Укл.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник; [під заг. ред. А.Н. Стежара]. — Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. — 888 с.
6. **Комар А.В.** Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А. В. Комар // *Vita antique* / Киев. НУ им. Т. Шевченка. — К., 1999. — № 2. — С. 111-136.
7. **Маршак Б.И.** Перещепинский клад (к выставке «Сокровища искусства Древнего Ирана, Кавказа, Средней Азии») / Б.И. Маршак, К.М. Скалон; ГЭ. — Ленинград: Изд-во ГЭ, 1972. — 20 с.
8. **Міллер М.О.** Могила князя Святослава / М.О. Міллер. — Вінніпег, 1951. — 15 с.
9. **Міллер М.** Доля українських археологів під советами / М.Міллер // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою: Записки НТШ. — Париж-Чікаго, 1962. — Т. CLXXXIII. — С. 112-126.

10. **Плетнева С.А.** От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура / С.А. Плетнева // МИА. – М.: Наука, 1967. – № 146. – 197 с.
11. **Смиленко А.Т.** Находка 1928 г. у г. Новые Санжары (По материалам обследования А.К. Тахтая) / Смиленко А.Т. // Славяне и Русь: сб. н. тр. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б.А. Рыбаков]. – М.: Наука, 1968. – С. 158-166.
12. **Тесленко Д.Л.** Михайло Олександрович Міллер – людина і учений в епоху гуманітарних катастроф / Д.Л. Тесленко, Ю.Ю. Фанигін // Вопросы германской истории: сб. н. тр. / Дн. НУ; [отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск: Изд-во Дн. НУ, 2008. – Вып. 8. – С. 70-102.
13. **Шаповалов Г.І.** До питання про місце загибелі та поховання князя Святослава Ігоровича / Г.І. Шаповалов // Культурологічний вісник: наук.-теор. щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 10. – с. 3-7.

Ключові слова: Вознесенський комплекс, В.А. Гринченко, М.О. Міллер, поминальний храм, хозари, Д.І. Яворницький.

О.В. Дровосекова

Из истории открытия Вознесенского комплекса

Резюме

Статья посвящена одному из малоизвестных эпизодов открытия и исследования выдающегося памятника эпохи раннего средневековья – Вознесенского поминального комплекса. Рассматриваются роль и участие в исследованиях памятника двух ученых – В.А. Гринченко и М.А. Миллера.

Ключевые слова: Вознесенский комплекс, В.А. Гринченко, М.А. Миллер, поминальный храм, хазары, Д.И. Яворницкий.

O.V. Drovosekova

From the History of Voznesensky Complex Discoveries

Summary

The article is devoted to one of the little-known episodes of discovery and exploration of the outstanding monument of the early Middle Ages - Voznesenka memorial complex. The role and participations in the researches of the monument of two scientists V.A. Grinchenko and M.A. Miller were considered.

Keywords: V.A. Grinchenko, Khazars, the memorial, M.A. Miller, D. Yavornytsky, Voznesensky complex.

МІСТО СИНЕЦЬ-СЕНЧА ДАВНЬОРУСЬКОГО І КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ ТА ЙОГО ОКРУГА

Стаття присвячена історії давньорусько-козацького комплексу укріплень у с. Сенча Лохвицького району на Полтавщині, історіографії його вивчення та сучасному стану пам'ятки у світлі останніх досліджень.

Історія досліджень. Вперше залишки укріплень у Сенчі описав О.Ф. Шафонський. Він зазначав, що у містечку зберігся старий розвалений земляний вал з чотирма зруйнованими воротами, а при ньому – особлива земляна фортеця [41, с. 583].

За результатами анкетування 1873 р., що здійснювалося, переважно, місцевими силами, і знайшло своє відображення у зведенні М.О. Макаренка, про городище маємо такі дані. Замок («або курган») у центрі Сенчі розміщувався за 40 сажнів [85 м] від Сули, площа його приблизно 10 десятин [бл. 11 га], він – колоподібний, на високому місці, вхід зі сходу, зруйнований добуванням глини [18, с. 28]. Ці ж дані анкетування частково використовував для своїх досліджень і Л.В. Падалка [25, с. 175; 26, с. 189, 205].

Єдиний існуючий план літописного міста і козацького містечка був укладений В.Г. Ляскоронським [17, рис. на с. 438] за результатами обстежень у середині та наприкінці 1890-х рр. [36, с. 239]. За дослідником, городище складалося з двох укріплень, менше з яких розташовувалося на північний схід від більшого. Мала цитадель стояла на крутому пагорбі, що був відділений від масиву великої, розташовуваної на підвищенні корінного берега р. Сули. Воно

мало кілька ліній валів [чи бургтів? – *В.Ш.*], із заходу було оточене ярмом, з півдня ділянку валів та рову частково зруйнував старий узвіз [17, с. 437-438] (рис. 1: 1). В.Г. Ляско-ронський зазначав, що вже на той час територія городища виявилася дуже пошкодженою прокладанням доріг, різними насипами, та, особливо, селітроварінням. Можливо, це були сліди діяльності згадуваного О.Ф. Шафонським селітроварного заводу військового товариша Тимофія Пашенка, що працював ще у 1780-х рр. [41, с. 584].

У 1945 р. залишки городища обстежив Ф.Б. Копилов [33, с. 66]. Вірогідно, саме ці роботи лягли в основу облікової картки на пам'ятку, складеної наприкінці 1940-х рр. У ній значиться, що діаметр решток городища складав 50 м, воно було пошкоджене окопами, противотанковим ровом і селітроварінням [Архів ЦОДПА]. Яка саме це частина укріплення, – залишається незрозумілим.

У 1971 р. городище в ур. Замок, побіжно, під час більш ретельнішого огляду укріплень на Сампсонієвому острові, обстежувалося О.В. Сухобоковим і М.П. Кучерою. Результати цих робіт були невтішними, а характеристика – доволі лаконічною. Констатовано, що залишки городища I в ур. Замок склалися з двох укріплень, мали площу 1,8 га, нашарування XI–XIII ст., і були знищені будівництвом шосе [13, № 610, с. 221]. Наведений окомірний план [13, рис. 12: 6] (рис. 1: 2), можливо, був схемою останця біля старої школи [37, с. 41].

У 1981 р. залишки городища обстежив Ю.Ю. Моргунов. Услід за попередниками він зазначав, що укріплення було знищене при прокладанні в 1969-1971 рр. шосе до нового містка через Сулу. За його свідченням, рештки культурних нашарувань наприкінці 1980-х рр. виявилися вивезеними для потреб газоконденсатного родовища. Ю.Ю. Моргунов писав, що до повного знищення пам'ятки [городища] культурний шар потужністю 1,5-4,5 м тут вже був повністю перемішаний, містив матеріали черняхівської культури та кераміку рубежу X–XI – сер. XIII ст., з перевалюванням знахідок з кінця XI ст. (рис. 1: 3). Матеріали на селищі тра-

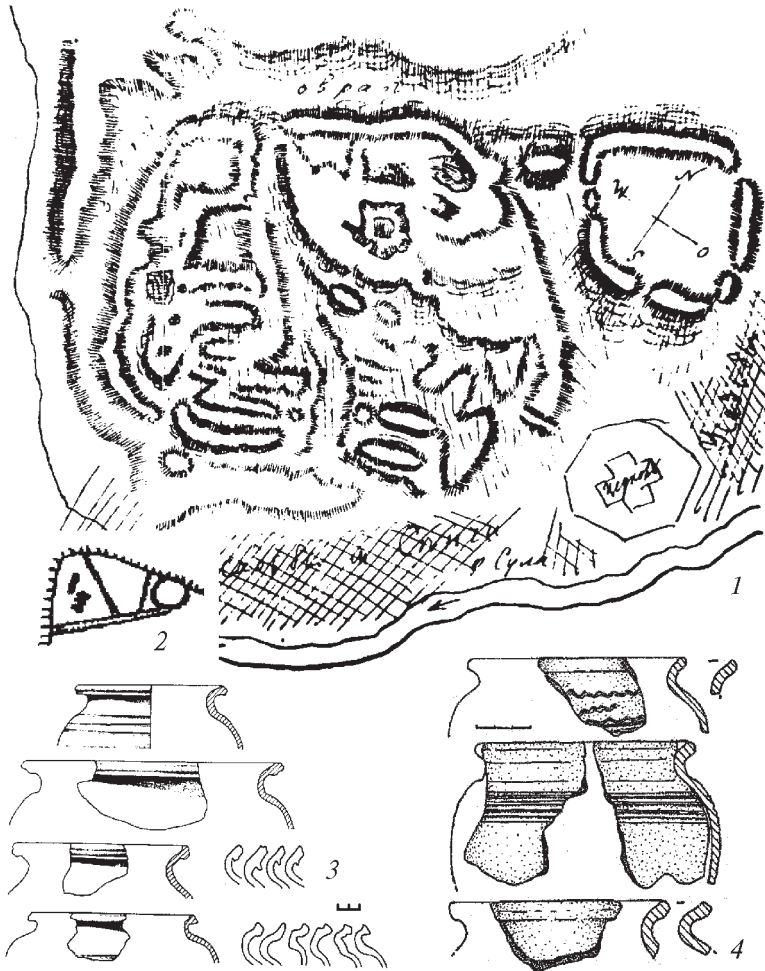

Рис. 1. Сенча, с. Городище в ур. Замок.

1 – план В.Г. Ляскоронського (1901); 2 – план М.П. Кучери (1999); 3 – кераміка XI–XIII ст. (збори Ю.Ю. Моргунова, 1981), 4 – давньоруська кераміка з ям (дослідження О.Б. Супруненко, 2001 р.).

плялися здебільшого по огородах суцільною смугою, протяжністю близько 1 км на північ та 2 км – на південь від центру села [21, с. 70-71, № 25, рис. 19: 5, 7-11].

Селище і рештки городища літописного «міста» Синець (городище I) в ур. Замок були включені до переліку пам'яток місцевого значення Полтавської обл. (рішення Полтавського облвиконкому № 247 від 23.04.1982 р.). До охоронюваного об'єкту ввійшли залишки «укріпленого посаду» площею 1 га (130 x 80 м), з матеріалами скіфського, слов'янського, давньоруського та козацького часів [35].

У 1985 р. рештки городища оглядалися Ю.О. Шиловим. Він констатував знищення валу малого укріплення по автотрасі з боку Лохвиці, здійсненого з метою розчистки будівельного майданчика. Зібрана кераміка належала XI–XVII ст., з переважанням матеріалів козацької доби. Дослідником була відзначена наявність окремих ліпних слов'янських черепків та уламків полив'яного посуду XVII ст. [42, арк. 15].

У 2001 р. загоном ЦОДПА був здійснений огляд залишків пам'ятки. Основна увага зосереджена на ділянці, де на поч. 1900-х рр., за проектом В.Г. Кричевського, збудовано приміщення земської школи. Тут же, в оголеннях корінного берега, де наявність нашарувань та об'єктів давньоруського часу зафіксував у 1990 р. ще Ю.Ю. Моргунов, у відслоненнях досліджено залишки двох господарських ям XI–XII ст. [37, с. 41] (рис. 1: 4).

Останні обстеження здійснені автором 2012 р., під час розробки проекту землеустрою щодо розмежування земель комунальної та державної власності в межах с. Сенчі.

«Синець-Сенча» у давньоруських джерелах. «Синець» згадується у Воскресенському списку та Першому Новгородському літописі серед Київських «градів» Посулля [28, с. 240; 23, с. 475]. У тому ж контексті та в тій же послідовності «Синець» («Синечь») вміщений до переліку Київських міст (київсько-чернігівських) у «Списку руських міст дальніх і ближніх», що зафіксував історичну ситуацію кін. XIV ст. [39, с. 224, 231, 234]. Ще раз «Синеч» (на Сулі) згадується під 1506 р. серед інших міст в ярлику кримського хана Менглі-Гірея [16, с. 247].

Крім найменування «Синець», у літописах зустрічається ще одна подібна назва давньоруського «граду» – «Синелиць». «Синелиць» (в історіографії час від часу трапляється і «Синелець», «Синелиця») як місто Київської землі. Воно згадується двічі, й обидва рази в Ніконовському літописі. Вперше фігурує під 1097 (6605) р.: «... а митрополиту тогда сушу [перебував] въ Синелиць градъ...» [29, с. 130]. Другий раз – під 1123 (6631) р.: «Того же лѣта [1123 р.] пресвященный Никита митрополить Киевский и всеа Руси въ своемъ градъ въ Синелиць затвори въ темницѣ злаго еретика Дмитра» [29, с. 152]. Останній, безсумнівно, був «єретиком»-богомілом [19, с. 255; 8, т. 1, с. 289]. Цікаво, що ні в першому, ні в другому випадках немає чіткої вказівки на місце розташування «Синельця» в Посуллі.

Вперше подібність назв «Синелиць» і «Синець» помітив М.П. Барсов, хоча й називав він його чомусь «Синелищ» і «Синельськ» [1, с. 185]. Він же, з посиланням на В.М. Татищева, зазначає, що князь київський «Святослав Всеволодович дав Святославу (Ольговичу) гради «Синелець, Корачів і Воротинь», бо той йому іншим поступився, і поїхав Святослав Ольгович в Синельськ», хоча в самого Татищева переказуються лише відомі події про ув'язнення Дмитра, а цитованих М.П. Барсовим – немає [38, с. 228]. Пізніше цю ж думку (про тотожність Синця і Синельця) висловив і М.С. Грушевський [4, т. II, с. 356-357, 607, мапа на с. 602], і надалі його місцерозташування більшістю дослідників переноситься саме на Посулля [напр.: 21, с. 71; 40, с. 39].

Локалізація стародавнього Синельця здійснювалася і в іншому місці. Так, Л.І. Похилевич вважав, що останній приурочений своїм місцезнаходженням до с. Синяви, сучасного йому Васильківського пов. Київської губ. (Рокирянський район на Київщині). На користь такого припущення свідчили як залишки давніх укріплень у селі, так і сліди місцерозташування поряд якогось монастиря (ур. Монастирище), де нібито й був ув'язнений згадуваний Дмитро [30, с. 522]. Ця гіпотеза потрапила на сторінки кількох дореволюційних публікацій та енциклопедій

[напр.: 34], але пізніше підтримки не знайшла. Наразі вона продукується переважно лише у краєзнавчих дослідженнях.

У даному випадку, безсумнівно, «місто» виступає не як резиденція високого духовенства, а як надане «в кормление» церкві володіння. О. Доброклонський писав про надання Синельця духовенству «с уезды, с волости и с селы» [5], але таке формулювання було використане для іншого митрополичого міста – Мілітіна [Малотина-?] у 1091 р. [29, с. 116]. Із документів випливає, що церковне землеволодіння того часу представлене лише у формі присадибного господарства у вигляді фермерства, де роботу виконували холопи або наймити [8, т. 1, с. 114]. Також є думка, що подібні «митрополичі» міста існували переважно там, де масово жили кочівники-конфедерати, для насадження християнської віри серед «своїх-поганих». Останні тут займалися скотарством, особливо вівчарством, що, згодом, знайшло своє відображення у власній назві Чобанівського (Чабанівського) уходу між течіями Сули і Сулиці [27, с. 73], в районі Княжих гір біля Кснятина [26, с. 51].

«Синець-Сенча» у джерелах кін. XVI – першої пол. XVII ст.

Місцевість навколо старого Синця у козацький час була заселеною однією з перших у Посуллі, на рубежі XVI–XVII ст. До Деулінського перемир'я 1618 р. вона де-юре належала до складу земель Путивльського повіту Московської держави. Г.М. Анпілогов, проаналізувавши переписну книгу 1594 р., зазначає існування наприкінці XVI ст. поряд з іншими Синецької волості Путивльського повіту [31, с. 31]. «Синецька» волость фігурує у писцевих книгах Московської держави ще в 1628-1629 рр. [24, № 2073, с. 212], хоча сама Сенча в цей час і де-юре, і де-факто вже була під владою Вишневецьких.

Ще 1590 р. Варшавський сейм затвердив право О. Вишневецького на «пустинне Посулля» [15, с. 116-117]. Є дані, що боротьба між Вишневецькими і Московою за прикор-

донні Путивльські землі тривала й раніше 1618 р. Так, 1602 р. Московська держава повернула собі назад Сенчу, а 1609 р. Вишневецькі знову звертають її та навколишні землі під своє володіння [20, с. 36]. За даними Л.В. Падалки, М.М. Вишневецький ще 1611 р. захоплює пустиню Горошин і Сліпорід, а до 1614 р. ним були приєднані до своїх володінь Сенча і Лохвиця, «за рубезем Литовським», які були на той час у складі Путивльського воєводства Московської держави, про що свідчить грамота С. Баторія на «данину» Байбузину 1578 р. [26, с. 69]. Отже, осадження Синецького городища, за різними історичними даними, відбулося на поч. XVII ст., але не пізніше 1614 р.

Про те, що постійне населення на чи поблизу колишнього Синця вже було до 1614 р., свідчить датована цим часом грамота Сигізмунда III про звільнення Сенчі від податків і повинностей через її нещодавнє спустошення татарами [20 с. 37]. Якись «пани Петровичі» у 1617 р. скаржилися на кн. Вишневецьких за усунення їх з власних ґрунтів у Посуллі, у т.ч. – з Сенчі. А так як це була «апеляція», Д.С. Вирський резонно припустив, що вона виявилася не першою такою скаргою [2, с. 79]. Надумку О.В. Пясецького, на цей рік припадає відновлення Сенчанського форпосту [6], що заснована, певно, на часі переходу цієї території під Польську корону.

«Сінча» згадується у «Книге Большому Чертежу» 1627 р. [9, с. 108]. На думку П. Кулаковського, згадуваний у зв'язку з розселенням полонених по містах Вишневецьких під 1634 р. «Сильчів», є трансформованою назвою Синця-Сенчі [12, с. 135]. Зустрічаємо згадку Сенчі 1638 р. у московських документах, у зв'язку з переходом сюди біженців з польських міст, у т.ч. – Філонки Кузнеца, Івашки Степанова та Івашки Яковлева з «Синця» [3, т. I, № 114, с. 190]. Бл. 1648 р. в Сенчі було 1403 господарств та 31 колесо млинів, володіння входило до десятка найбільших серед маєтностей Вишневецьких [11, с. 62]. А, за підрахунками О.С. Компан, на сер. XVII ст. подібні Сенчі населені пункти мали близько 5 тис. мешканців [10, с. 77].

Цікаво й те, що упродовж усього XVII ст., особливо – в сер. – другій пол. XVII ст., назва Сенча зустрічається поряд, часом взагалі паралельно, в одному реченні, з назвою «Синець» («Сенець») чи похідними від нього. Наприклад, з документу 1688 р.: «... З Сенчі. Пан Леонтій Василієвич, сотник Сенецький...» [14, с. 61].

Таким чином, Синець-Сенча була у першій пол. XVII ст. значним населеним пунктом, одним із найбільших, услід за Лубнами, центрів освоєння Посулля магнатами Вишневецькими.

Результати обстежень на території городища в ур. Замок.

Метою щогорічних досліджень був огляд стану залишків фортечних укріплень, а також встановлення меж поширення культурних нашарувань на території сучасного села. Крім того, невеликі розвідкові роботи проведені на відомому городищі-убіжищі в ур. Микільська Гірка, а також на нововідкритому курганному могильнику давньоруського часу.

Ці дослідження засвідчили той факт, що оборонним спорудам давньоруського та козацького часів на сьогодні нанесено непоправної шкоди. Більшою мірою знівельовані не лише вали, а й засипані рови та навіть яри. Безперечно, частково ці руйнування розпочалися ще з другої пол. XVIII ст., коли останні перестали виконувати свої прямі функції. В нашому випадку укріплення ще й інтенсивно використовуватися у селітроварній справі. Довершило це нищення шляхове будівництво другої пол. XX ст. Не останню роль у антропогенній зміні сучасного вигляду історичного ландшафту території колишнього «граду» та козацького містечка зіграв спосіб влаштування територій садиб: ділянки розміщення кожної з них та прилеглі до неї присадибні території просто вирівнювалися. Внаслідок цього вся центральна частина села, місцями навіть околиці, мають вигляд ряду уступчастих невеликих терас, зорієнтованих переважно вздовж річки, тобто, з півночі на південь, зрідка – зі сходу на захід. Подібна ситуація про-

стежується як на схилах берега, на місці колишнього городища, так і поза його межами, у т.ч. — на краях корінного берега. Вцілілими від таких дій залишилися лише невеликі клаптики території.

Після проведених обстежень вдалося співвіднести сучасну територію з єдиним існуючим планом стародавнього укріплення, укладеним В.Г. Ляскоронським (рис. 2). За допомогою GPS-зйомки, з використанням аерофотопланів, на основі проведених досліджень, було визначено кілька опорних маркерів плану В.Г. Ляскоронського. Зокрема, це — кілька збережених на сьогодні ярів, у т.ч. — в межах великого укріплення, а також давній узвіз, названий на плані «дорога в м. Сенчу» (рис. 2: 5). Як показала картографічна основа сер. ХІХ ст., головний тракт пролягав по тій вулиці, що й наразі є центральною у населеному пункті [32]. Між ними залишилася збережена ділянка городища в такому ж вигляді, як вона зображена на плані й описана В.Г. Ляскоронським («замкнута валами поверхня у західній частині південного відділу великого укріплення») [17, с. 437, рис. на с. 438] (рис. 2: 4). Таким чином, були встановлені розміри укріплень: малого — 140 x 90 м, що майже чітко співпадає з розмірами охоронюваної території пам'ятки (130 x 80 м), та великого — 260 x 265 м, тобто, бл. 7 га. Разом (до 8,5 га) ця площа наближається до даних анкетування 1873 р. [18, с. 28].

Були також обстежені відроги корінного берега на захід та південний захід від решток городища. Ця частина розділена глибоким ярмом, де проходив старий сенчанський узвіз. Північніше від нього, біля краю схилу, знаходиться стара сільська школа, а в оголеннях виявлені збережені культурні нашарування та рештки об'єктів [37, с. 41] (рис. 1: 6). Якщо зі східного та південного боків цей мис має сліди ерозійного та антропогенного руйнувань, то з північного і північно-східного тут помітні сліди ескарпування. Тут, як ніде, простежуються сліди терасованого вирівнювання схилу, унаслідок чого утворилося мінімум три сходинкоподібні уступи. На одному з них влаштована

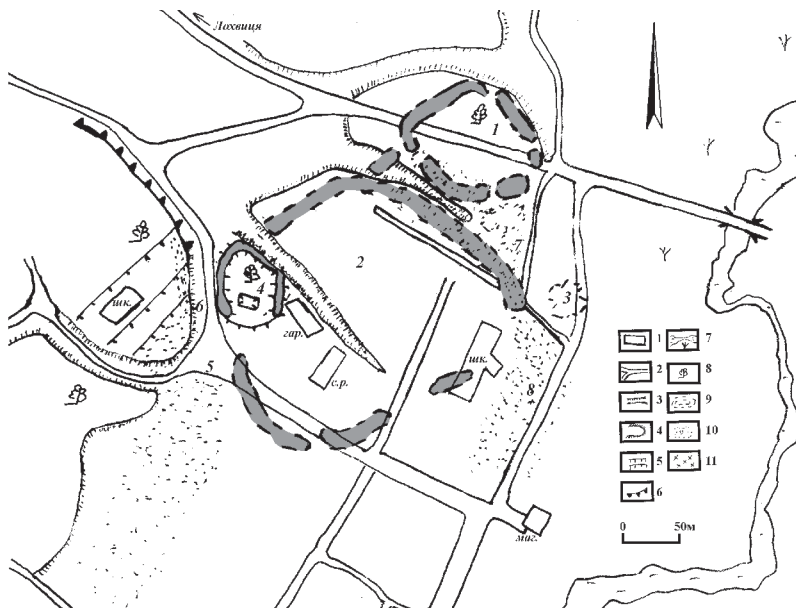

Рис. 2. Сенча, с. Ситуаційний план місця розташування городища в ур. Замок, з нанесеними контурами укріплень, реконструйованими за даними В.Г. Ляскоронського (1901).

Умовні позначення: 1 – будівлі; 2 – дороги; 3 – гіпсометричні лінії ярів та 4 – пагорбів; 5 – терасовані уступи; 6 – сліди ескарпування; 7 – долина ріки; 8 – лісові насадження; 9 – реконструйовані межі укріплень городищ; 10 – ділянки посаду з матеріалами давньоруського і козацького часів;

11 – ділянки з матеріалами винятково козацької доби.

Цифрами позначені: 1 – мале укріплення; 2 – велике укріплення; 3 – місце розміщення церкви, з плану 1901 р.; 4 – збережена ділянка фортеці; 5 – давній узвіз і місце південного посаду; 6 – ями, досліджені 2001 р.; 7 – східний посад; 8 – ділянка з матеріалами черняхівської культури.

стара школа, кілька погребів. Культурні рештки як давньоруського, так і козацького часу, тяжіють до східного та північного країв схилів, тоді як з південного вони майже відсутні. Ця частина селища не заходить далеко углиб відрогу корінного берега (на захід), а лише на відстань до 80-100 м, тобто, на ширину уступів-терас. На східному краю, поряд із місцем дослідження ям (2001 р.), з'явилося ланцюжком кілька провалів, що можуть бути залишками підземного ходу. В їх оголеннях простежені культурні

нашарування (0,70-0,80 м). Вузька ділянка відрогу корінного берега на південь від узвозу на сьогодні зайнята старими зруйнованими будівлями. Тут матеріалів археологічного характеру не відзначено.

На південь та південний захід від решток городища простягнулося одне з селищ (рис. 2: 5). Численніші матеріали давньоруського часу трапляються неширокою смугою на місці переходу схилу надзаплати у крутосхил корінного берега. Нижче по схилу, ближче до ріки, наявні лише знахідки козацького часу.

Східна частина колишнього посаду, ділянка між великим укріпленням і долиною Сули частково забудовані (школа, магазини), зайняті асфальтованою дорогою, засмічені. Але й тут у перевідкладеному стані знайдено чимало знахідок давньоруського та козацького часів (рис. 2: 7-8). З-поміж них наявні окремі фрагменти гончарного посуду черняхівської культури (рис. 2: 8). Останній факт засвідчував і Ю.Ю. Моргунов [21, с. 70]. Певно, край схилу берега ріки знаходилося поселення другої чверті I тис. н.е.

Найбільше матеріалів археологічного характеру трапилося на розорюваних присадибних ділянках, котрі розміщуються між виконкомом сільської ради, школою та сучасною автотрасою Лохвиця – Миргород. За планом В.Г. Ляскоронського, це ділянка східного та північно-східного кутка великого укріплення. Тут ачсто трапляється кераміка першої пол. XVII ст. Крім того, за розповідями власника однієї з садиб, на цьому місці постійно трапляються провали підземель, а одного разу – виявлений комплекс з трьох гончарних печей. Це й не дивно, адже Сенча була одним із найбільших гончарних осередків козацького Посулля [напр.: 7, с. 534]. Як показали обстеження, кераміка XVII ст. з території городища і посаду відрізняється не лише кількістю, а й різноманітністю форм, насиченістю зразками XVII ст., у тому числі – його першої половини.

На північ від колишнього малого укріплення решток селища з нашаруваннями давньоруського часу не виявлено (рис. 2: 1).

Найкраще збереженою ділянкою великого городища виявився його західний куток (рис. 2: 4). Як на рубежі ХІХ–ХХ ст., так і сьогодні він є підвищенням, оточеним зі всіх боків невеликими урвищами, а подекуди – залишками валів. Ця територія залісна, що й врятувало її від значних руйнувань. Хоча краї цього масиву частково підрізані, яр, який огинав цю частину городища із заходу, засипаний. По ньому прокладено сучасну дорогу, а в центрі пагорба вирито сміттєву яму. Зачистка її стінок показала наявність доволі потужних (понад 1 м) нашарувань ХІ–ХІІІ та ХVІІ–ХІХ ст. Наразі це найбільш перспективна для розкопок ділянка великого укріплення.

Збір підйомних матеріалів не був головною метою розвідок. Серед знахідок наявна невелика кількість кружалної кераміки черняхівської культури (вся вона походить з краю схилу берега, між школою та долиною ріки) та ліпної, найвірогідніше, роменської культури. Остання малочислена, бо нашарування цього часу перекриті потужнішими відкладеннями пізнішої доби. Її присутність в основі культурного шару, зокрема, зафіксована у зачистці збереженого останця західної частини великого укріплення (рис. 2: 4).

Кераміка давньоруського часу переважає. Вся вона належить домонгольській добі (рис. 3: 1-8). Уламки посуду зі зборів попередніх років репрезентують ту ж саму картину. Чи тривало тут життя після монгольського нашествия – поки що стверджувати важко. Зазначимо той факт, що й на сусідньому, археологічно дослідженому городищі ІІІ в ур. Сампсоніїв Острів, уламки посуду другої пол. ХІІІ – ХІV ст. складають незначну кількість [22, с. 110-111].

У східній і північно-східній частинах великого укріплення зібрана кераміка першої пол. ХVІІ ст., що вказує на відродження життя на давньому городищі у козацький час. Окрім горщиків, які мають характерний орнамент у

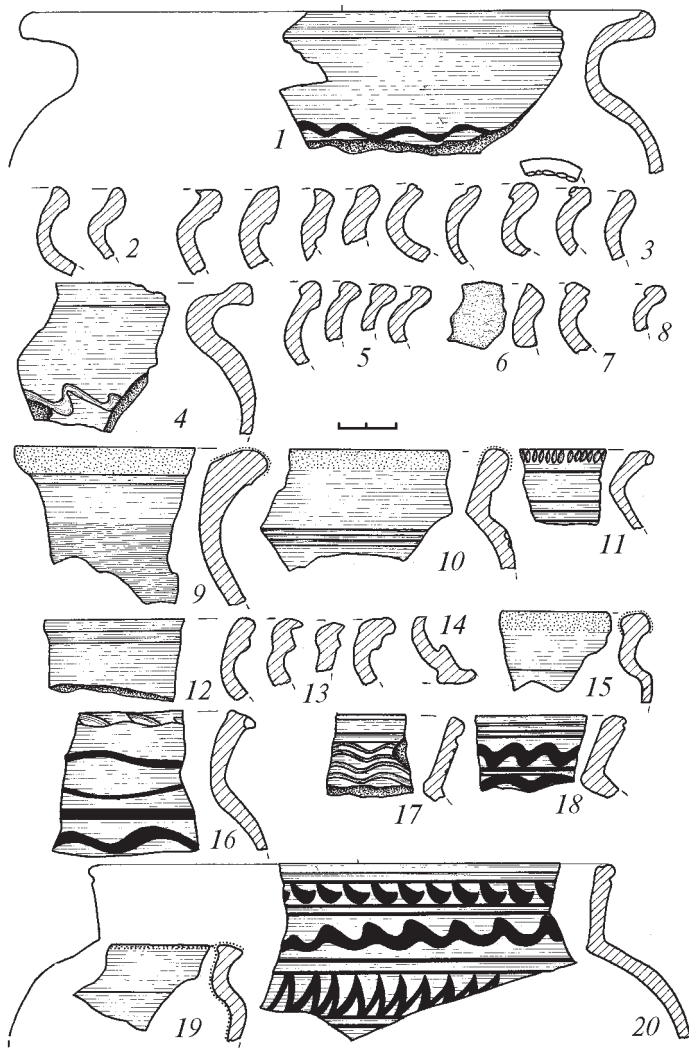

Рис. 3. Сенча, с. Городище в ур. Замок. Липна (6) та гончарна (1-5, 7-20) кераміка давньоруського часу (1-8) і XVII ст. (9-20). 1-2, 9-14 – східна частина; 3-4, 17-18 – північно-східний і північний край; 5, 16 – ділянка біля старої школи; 6-7, 19 – збережені залишки укріплень західної частини фортеці; 8 – східна частина посаду біля школи; 19-20 – південна периферія посаду козацького часу.

вигляді комірців, валиків, зашипів-вдавлень, знайдені білоглиняні миски з крайкуванням зеленою поливою, вінця великих посудин типу корчажок, також крайкованих поливою і з горизонтальним лискуванням у вигляді прогладжених ліній (рис. 3: 9-10, 12-16, 19). Саме вони вирізняють керамічний комплекс Сенчі серед інших, репрезентуючи місцеву гончарську традицію XVII ст. Матеріали пізнішого часу численніші, але аналізуватися детально тут не будуть.

Могильник. У ході робіт виявлено частково збережений давньоруський курганий некрополь. Його відкрив науковий співробітник Центру А.І. Тимошук.

Могильник розташований на корінному правому березі р. Сули, вздовж описаного вище узвозу, що, згодом, таж виник ще за давньоруського часу. Майже вся територія некрополя зайнята старим, вже давно не функціонуючим кладовищем. Лише один з виявлених 40 збережених помітних на сьогодні насипів знаходиться на присадибній ділянці і розорюється. Між насипами №№ 1-2 знаходяться єдині збережені на старому кладовищі надгробні хрести над трьома могилами. На двох з них вказані роки здійснення поховань – 1933 та 1970 рр. (рис. 4). Функціонування цього кладовища розпочалося ще до сер. XIX ст. (воно позначене на карті того часу) [32]. У своїх «старих» межах, згодом, припинило своє повноцінне функціонування ще в довоєнний час.

По центру кладовища і могильника давньоруського часу, зі сходу на захід, проходить помітна заглибина, що може бути давньою дорогою. Тут ще простежуються кілька коротших і менш глибоких канав. По їх краях насипи могил кладовища та давні кургани помітні дуже погано. Менше половини з них вкриті лісом, у т. ч. – найбільший, з розмірами: 25 x 27 м і висотою до 2,5 м, з пласкою верхівкою та слідами окремих надгробних пагорбів у південній полі. Він, не виключено, належить до більш раннього часу.

Більшість збережених насипів мають висоту 0,40-1,00 м при діаметрі 5-10 м. Кілька – досягають висоти 2,0 м. Без-

Рис. 4. Сенча, с. Курганний могильник. План.

перечно, значна частина курганів, особливо — дрібних, знищена функціонуванням пізнього кладовища.

Таким чином, розвідками 2012 р. були охоплені залишки укріплень і селищ літописного давньоруського «міста» Синця та козацького містечка Сенча, розмішених у межах однойменного села Лохвицького району на Полтавщині. За результатами цих робіт вдалося реконструктивно співвіднести і картографувати помітні на рубежі ХІХ–ХХ ст. рештки укріплень із сучасною забудовою населеного пункту. Констатуючи невтішні факти значних руйнувань, все ж позитивним виглядає момент виявлення кількох невеликих ділянок зі збереженими укріпленнями і культурними нашаруваннями. Цікавим результатом стало відкриття поблизу городища решток давньоруського курганного некрополю, що належав літописному «місту».

Джерела та література

1. **Барсов Н.** Географический словарь Русской земли (IX–XIV ст.) / Составил и издал Н. Барсов. – Вильна : в тип. А. Сыркина, 1865. – 220 с.
2. **Вирський Д.** «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – Вид. 2-ге / Дмитро Вирський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. [ред. кол.: П.П. Гудзенко, А.К. Касименко, А.А. Новосельский и др.]. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – Т. I: 1620-1647 годы. – 586 с.
4. **Грушевський М.** Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – Том II: XI–XIII вік. – 640 с.
5. **Доброклонський А.П.** Руководство по истории русской церкви / Александр Доброклонский // http://krotov.info/history/11/smo/dobrok_1.htm.
6. **Иванюк С.А.** Города-крепости Левобережной и Слободской Украины. – 2011 // http://ukrainianfortress.blogspot.com/2011/05/blog-post_27.html.
7. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Полтавська область [ред. кол. т.: Буланій І.Т. (гол. редкол.), Бевзо О.А., Білий П.Х. та ін.]. – К. : Гол. ред. «УРЕ», 1967. – 1028 с.
8. **Карташев А.В.** Очерки по истории русской церкви: в 2-х т. / Карташев А.В. – М. : Терра, 1997. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 568 с.
9. Книга Большому Чертежу / [подг. к печати и ред. К.Н. Сербиной]. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 229 с.
10. **Компан О.С.** Міста України в другій половині XVII ст. / АН УРСР, Ін-т історії / О.С. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
11. **Кривошея В.** Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е / Володимир Кривошея. – К. : Стило, 2004. – 391 с.
12. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Петро Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
13. **Кучера М.П.** Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера; Ін-т археол. НАН України. – К., 1999. – 252 с.
14. **Лазаревский А.** Отрывки из Летописи Мгарского монастыря (1682-1775) // Киевская старина. – К. : тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская улица, дом № 4, 1889. – Т. XXVI. – Май. – № 5. – Прилож. – С. 53-76 (продолж.)

15. **Лазаревский А.М.** Лубенщина и князя Вишневецкие (Матвию Терентьевичу Симонову) / Ал. Лазаревский // Киевская Старина. – К., 1896. – № 1. – С. 115-127; № 2. – С. 209-229; № 3. – С. 334-357.
16. **Любавский М.** Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута / Исторические очерки Матвия Любавского. – М. : Универс. тип., 1892. – 884, С, VI с.
17. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В.Г. Ляскоронского // Тр. XI АС в Киеве 1899 г.; [под. ред. граф. П. Уваровой и С.С. Слущкого]. – Т. I. – М. : тип. Г. Лазаря и А. Гегеля, 1901. – С. 405-457.
18. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава, 1917. – VII, 105, XIX с.
19. **Макарий.** История русской церкви / Макарий, епископ винницкий. – СПб. : в тип. Импер. Академии наук, 1857-1883. – Т. II. – СПб., 1857. – 368, IV с.
20. **Мокляк В.** Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради) / Володимир Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2008. – 264 с.
21. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Моргунов Ю.Ю.; Ин-т археол. РАН. – Курск, 1996. – 159 с.
22. **Моргунов Ю.Ю.** Сампсониев Остров: Пограничная крепость на посылской окраине Южной Руси в XI-XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов; Ин-т археол. РАН. – М. : Наука, 2003. – 187 с.
23. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [отв. ред. М.Н. Тихомиров, под ред. и с предисл. А.Н. Насонова]. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 580 с.
24. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – СПб. : печатано в тип. Правительствующего сената, 1869. – Кн. первая. – 556 с. – Часть 2: Описание книг писцовых, переписных, дозорных, перечневых, платежных и межевых. – XXVI, 429 с.
25. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ.: (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 153-214.
26. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы с картами [репринт. изд.] / Л.В. Падалка. – Х. : Сага, 2009. – 330 с.
27. **Плетнева С.А.** Половцы / С.А. Плетнева. – М. : Наука, 1990. – 208 с.

28. Полное собрание Руских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссиею. – Т. 7. VII: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб. : в тип. Эдуарда Праца, 1856. – 346 с.
29. Полное собрание Руских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссиею. – Т. 9. VIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб. : в тип. Эдуарда Праца, 1862. – 256 с.
30. **Похилевич Л.** Сказание о населенных местностях Киевской губернии: статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – К. : в тип. Киевопечерской Лавры, 1864. – 763 с.
31. **Приймак В.В.** Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (Історико-археологічні нариси) / Приймак В.В., Осадчий Є.М. – Полтава, 2006. – 72 с.
32. Ряд XXIII. Лист 11. Губ. Полтавской. В 1 дюйме 3 версты / Исправл. по рекогносцировке 1869 г. Железные дороги нанесены по съемке 1881, 1893, 1899 и 1902 г. – Петроград : Литография Картографич. Завед. Военно-топограф. отдела, печатано в III-1918 г.
33. **Сидоренко Г.О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с.
34. Синява // Энциклопедический словарь: в 86 т. / Под ред. проф. И.Е. Андреевского, К.К.Арсеньева и заслуж. проф. Ф.Ф. Петрушевского; [издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С.-Петербург)]. – СПб., 1890-1907. – Т. XXX: Сим – Слюзка. – СПб. : тип. Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 57.
35. Список нерухомих пам'яток археології місцевого значення Полтавської області. Лохвицький район // <http://www.spadshina.pl.ua/2010-01-09-10-25-01/2010-01-09-19-59-27/115-2010-02-04-21-43-27>.
36. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О.Б.; Ін-т археол. НАН України; Полтав. обл. рада; ЦОДПА. – К.-Полтава : Археологія, 2000. – 392 с.
37. **Супруненко О.Б.** Рештки городища літописного міста Синень та знахідки в Посуллі / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Тітков О.В. // АВУ: зб. н. пр.; [ред. кол.: Н.О. Гаврилюк (гол. ред.), С.Д. Крижицький, Д.Н. Козак та ін.] /

Ин-т археол. НАН України. – К. : Шлях, 2003. – Вип. 5: 2001-2002 рр. – С. 40-42.

38. **Татищев В.Н.** История российская с самих древнейших времен: в 5-ти т. / Василий Никитич Татищев. – М. : напечатана при Императ. Москов. ун-те, 1768-1848. – Т. II. – 1773. – 536 с.
39. **Тихомиров М.П.** Список русских городов дальних и ближних / М.П. Тихомиров // Исторические записки / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 40. – С. 214-259.
40. **Фроянов И.Я.** Начало христианства на Руси / И.Я. Фроянов. – Ижевск : Удмуртский ун-т, 2003. – 73 с.
41. **Шафонский А.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судіенко. – К. : в Университ. тип., 1851. – 672, XXII с.
42. **Шилов Ю.А.** Отчет о работах Лесостепной Левобережной экспедиции ИА АН УССР за 1985 год / Шилов Ю.А., Луговая Л.Н., Шевченко Н. // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.12. – 51 арк.

Ключові слова: Синець, Синелиць, Сенча, давньоруська доба, козацький час, городище, курганний некрополь.

В.В. Шерстюк

Город Синец-Сенча древнерусского и казацкого времени и его округа Резюме

В работе рассматривается история древнерусского летописного «города» Синец и ранние этапы истории казацкого местечка Сенча, которые размещались на территории одноименного населенного пункта Лохвицкого района на Полтавщине. В научный оборот также вводятся результаты последних исследований, проведенных на памятнике. Следствием их стало определения ареала распространения культурных наслоений в пределах села, а также открытие древнерусского курганного могильника.

Ключевые слова: Синец, Синелиць, Сенча, древнерусское время, казацкое время, городище, курганний некрополь.

V.V. Sherstyuk

The city Sinets-Sencha and its district in Old Rus and Cossack time

Summary

This paper examines the history of chronicle «city» Sinets and early stages of the Cossack time village of Sencha, which were placed in the eponymous village in the Lohvitsky district of Poltava region. In the scientific use also introduced the results of recent studies on the monument. Was defined distribution range of cultural layers within the village and opened an Old Rus burial ground.

Keywords: burial ground, Cossack time, Old Rus, Sencha, settlement, Sinelits, Sinets.

«ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА»: Наукова конференція у Котельві та Більську

*Про наукову конференцію дослідників Більського городища у
Котельві та Більську Полтавської обл., яка відбулася
наприкінці червня 2012 р.*

У селищі Котельві і с. Більську Котелевського району Полтавської області 22-23 червня 2012 р. відбулася наукова конференція «Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку». Її провели управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури, Історико-культурний заповідник «Більськ», за сприяння Котелевської райдержадміністрації та Котелевської районної ради.

В роботі конференції взяли участь 30 археологів з Києва, Лубен, Полтави, Сум, Харкова, Черкас, музейники і пам'яткоохоронці Полтавської, Сумської і Харківської областей, представники владних структур та масмедіа, краєзнавці. Конференція мала на меті підвести підсумки проведених за останнє десятиліття наукових і науково-рятівних досліджень унікального археологічного комплексу, розглянути назрілі проблеми вивчення, збереження та охорони Більського городища і його округи, привернути увагу громадськості до цих питань, розбудови інфраструктури туристичних об'єктів Котелевського району, розробити перелік невідкладних заходів у ключі розвитку Історико-культурного заповідника «Більськ».

Проведені два пленарних та науково-практичне засідання, що проходили в залі Котелевського районного Палацу дозвілля «Скіфія» і приміщенні Історико-культурного заповідника «Більськ», презентації нових археологічних видань, а також

польовий семінар дослідників на базі розкопок і в таборі археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Роботу конференції із привітанням учасникам від Котелевської районної державної адміністрації та Котелевської районної ради відкрила голова Котелевської РДА, Герой України, заслужений працівник сільського господарства України *Т.М. Корост* (сmt. Котельва Полтавської обл.). З привітанням учасникам конференції від Полтавської обласної державної адміністрації звернувся до присутніх начальник управління культури *Г.І. Фасій* (м. Полтава).

Наукова частина конференції розпочалася доповіддю доцента Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидата історичних наук *І.Б. Шрамко* (м. Харків) «Більське городище – найбільший поселенський комплекс Лісостепової Скіфії». Завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор *С.А. Скорий* та науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук *Д.В. Каравайко* (м. Київ) доповіли про дослідження комплексу селітроварницьких печей у межах Західного укріплення Більського городища. Старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук *Д.С. Гречко* (м. Київ) виступив з доповіддю «Про час та причини припинення функціонування Більського городища», в якій проаналізував історико-політичну ситуацію у Лівобережному Лісостепу на пізньому етапі історії землеробського та кочового населення Скіфії.

Велика група доповідей та повідомлень була підготовлена дослідниками Більського археологічного комплексу. Вони стосувалися різних епох його існування і формування. Зокрема, провідний спеціаліст групи охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації *О.В. Коротя* (м. Суми) доповів про дослідження селітроварницького комплексу в ур. Скоробір та репрезентував розроблену ним просторову модель розміщення скупчення майданів і курганів округи. Результатом проведених досліджень стало

визначення з тим, що майданоподібні споруди Великого і Малого Скоробору є рештками двох величезних курганів царського рівня, до селітроварницьких буртів яких на початку XVII ст. звозився ґрунт насипів навколишніх і значно менших поховальних споруд скіфського часу. Старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *Ю.О. Пуголовок* (м. Полтава) повідомив про результати та перспективи досліджень Глинського археологічного комплексу слов'яно-руської і післямонгольської епох у південній окрузі Більського городища. В контексті вивчення Більського городища зольники раннього залізного віку стали предметом розгляду у доповіді наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *В.П. Білозора* (м. Київ). Ще один дослідник Більського городища – доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук *П.Я. Гавриш* (м. Полтава) ознайомив присутніх з результатами розкопок селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища кінця 1980-х рр., а провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України *О.Б. Супруненко* (м. Полтава) окреслив обсяги й охарактеризував результати науково-рятивних досліджень на території та в окрузі Більського городища останніх років.

Як еталонну пам'ятку доби раннього заліза Лівобережжя України розглядав Більське городище у своєму виступі завідуючий відділом палеогончарства Інституту керамології – філії Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук *А.Л. Шербань* (сmt Опішня). Вуздречні бляхи раннього залізного віку Східноєвропейського лісостепу та більські знахідки з них стали темою доповіді старшого наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту

археології НАН України, кандидата історичних наук *О.Д. Моголова* (м. Київ). Джерелознавчий напрямок досліджень представили: пошукач Інституту археології НАН України *К.Ю. Пеляшенко* (м. Харків) з повідомленням про вивчення ліпного посуду з курганних некрополів Більського городища, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна, пошукач Інституту археології НАН України *С.А. Задніков* (м. Харків) – «Торгові зв'язки Більського городища з античними центрами Північного Причорномор'я», завідувачий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *В.В. Шерстюк* (м. Полтава) – «Селища скіфського часу між Пслом та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища». Захворювання населення Більського городища скіфського часу аналізувалися у повідомленні старшого наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистента Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'єва* (м. Полтава).

Пам'ятки більш пізнього часу території та округи Більського археологічного комплексу також не залишилися обійденими увагою учасників конференції. Так, молодший науковий співробітник Інституту керамології – філії Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, кандидат історичних наук *А.В. Гейко* (сміт Опішні) звернувся до вивчення пам'яток черняхівської культури басейну р. Сухої Груні, а старший науковий редактор групи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» при управлінні культури Сумської облдержадміністрації, кандидат історичних наук *Є.М. Осадчий* (м. Суми) охарактеризував Преображенський Скельський монастир як історико-археологічну пам'ятку.

Науково-практичну частину конференції, присвячену проблемам збереження, охорони та вивчення Більського городища, розвитку туризму на його території, представляли допо-

віді та виступи, що стосувалися здебільшого діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ» та проблем його розвитку. Про деякі невідкладні завдання у діяльності заповідника йшлося в інформації виконуючого обов'язки директора закладу *І.І. Короста* (сmt. Котельва). Пам'яткоохоронні і музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища були окреслені у доповіді директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *І.М. Кулатової* (м. Полтава), яка розробила конкретні пропозиції до планів діяльності заповідника на наступні 3-5 років. Завдання майбутніх наукових досліджень на Більському городищі визначив завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник голови координаційної ради з питань археологічних досліджень на Більському городищі *С.А. Скорий* (м. Київ). Проект організації музейної і туристичної зони в Історико-культурному заповіднику «Більськ» представила на обговорення випускниця Харківського університету будівництва й архітектури *О.А. Новоченко* (м. Харків). У виступі члена Національної спілки краєзнавців України, кандидата історичних наук *О.В. Щербань* (сmt Опішня) розглядалися перспективи розвитку агротуризму в Котельві та Більську, участь у цьому напрямку діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ».

Про нові надходження до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» розповіли старший науковий співробітник закладу *А.І. Охріменко* (сmt Котельва), провідний науковий співробітник заповідника *В.В. Приймак* (м. Суми), співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О.В. Сидоренко* (м. Лубни) та молодший науковий співробітник заповідника *О.Д. Шапорда* (сmt Котельва). Склад наукових фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» (понад 11 тис. од. зб.) охарактеризувала головний зберігач закладу *Л.К. Філоненко* (м. Полтава). Про Більське городище в експозиції та колекції Полтавського краєзнавчого музею йшлося у виступі завідуючої відділом археології Полтавського краєзнавчого музею *Л.М. Лугової* та старшого наукового співробіт-

ника музею *І.С. Мельникової* (м. Полтава). Завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *К.М. Мироненко* (м. Полтава) виступив з обґрунтуванням проекту підготовки випуску мікрорегіонального тому «Зводу пам'яток історії та культури» по території та окрузі Більського городища.

Екскурсію по Котельві, до Музею С.А. Ковпака і по території Більського городища провели виконуючий обов'язки директора *І.І. Корост* та науковий співробітник заповідника *Л.А. Охріменко* (сmt Котельва). Доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук *І.Б. Шрамко* і науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна *С.А. Задніков* (м. Харків) ознайомили учасників конференції з результатами польових досліджень 2012 р.

На конференції проведені також презентації нових наукових видань, зокрема: збірника наукових праць до 90-річчя *Б.А. Шрамка* [2], дослідження *П.Я. Гавриша* «Більська давнина» [1], монографій *Д.В. Каравайка* «Пам'ятники юхновської культури Новгород-Северського Полесья» [3] та *О.Б. Супруненка* і *В.В. Шерстюка* «Кургани Нижнього Припсілля» [4].

До початку наукового заходу побачили світ: випуск збірника наукових праць та матеріалів конференції «Феномен Більського городища» [5] і новий буклет про Більський археологічний комплекс [6], добірка сувенірної продукції на більську тематику, новий фільм про пам'ятку.

На підсумковому засіданні конференції озвучений факт передачі ІКЗ «Більськ» від агрофірми «Маяк» у користування офісного приміщення, а учасники та гості ознайомилися з поновленим виглядом малих архітектурних форм біля Більського джерела та оглядової вежі поблизу валів Великого укріплення.

В рішенні конференції розроблена низка першочергових заходів щодо збереження Більського археологічного комплексу, розвитку Історико-культурного заповідника «Більськ» та проведення певного кола наукових і суто охоронних археоло-

гічних досліджень. Щодо періодичності проведення конференції у майбутньому, планується продовжувати її роботу через кожні два роки в якості наукового зібрання учасників археологічних досліджень на Більському городищі, керівництва району та співробітників музеїв і заповідників.

Література

1. **Гавриш П.** Більська давнина: Нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 року / Петро Гавриш. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 276 с.: іл., 24 кол. вкл.
2. Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б.А. Шрамко / ХНУ им. В.Н. Каразина; [отв. ред. С.И. Посохов]. – Харьков, 2011. – 340 с.: ил.
3. **Каравайко Д.В.** Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья / НАН Украины, ИА; [наук. ред. С.А. Скорый]. – К., 2012. – 276 с.: ил.
4. **Супруненко О.Б.** Кургани Нижнього Припсілля / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк / ІА НАН України; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; [наук. ред. С.А. Скорий]. – К., 2011. – 472 с.: іл., 24 кол. вкл.
5. Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та м-лів наук. конф. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В.М. Вадімов, Г.Ю. Івакін, І.М. Кулатова та ін.; відп. і наук. ред. О.Б. Супруненко]. – К., 2012. – 132 с.: іл.
6. Феномен Більського городища: буклет / УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; ЦОДПА УК ПОДА; [авт. тексту О.Б. Супруненко; фото М.О. Радченка, О.Б. Супруненка та І.Б. Шрамко]. – Полтава, 2012. – 6 с.: кол. іл.

Ключові слова: Більськ, Більське городище, доповіді, дослідження, збереження, Історико-культурний заповідник «Більськ», конференція, Котельва, повідомлення, скіфський час.

І.Н. Кулатова, С.А. Скорый, А.Б. Супруненко
«Феномен Бельского городища»:

Научная конференция в Котельве и Бельске

В пгт Котельве и с. Бельск Котелевского района Полтавской обл. 22-23 июня 2012 г. состоялась научная конференция «Феномен

Бельского городища: исследование, сохранение и популяризация крупнейшего в Европе памятника раннего железного века». Она проведена управлением культуры Полтавской облгосадминистрации, Центром охраны и исследований памятников археологии управления культуры, Историко-культурным заповедником «Бельск». В работе конференции приняли участие 30 археологов из Киева, Лубен, Полтавы, Сум, Харькова, Черкас, работники музеев Полтавской, Сумской и Харьковской обл. На конференции подведены итоги проведенных за последнее десятилетие исследований уникального археологического комплекса, рассмотрены проблемы изучения Бельского городища, его округи, создание инфраструктуры туристических объектов в Котелевском районе, проблемы развития Историко-культурного заповедника «Бельск». Издан сборник докладов и материалов конференции, новый буклет об уникальном памятнике.

Ключевые слова: Бельск, Бельское городище, доклады, исследования, Историко-культурный заповедник «Бельск», конференция, Котельва, скифское время, сообщения.

I.N. Kulatova, S.A. Skoriy, A.B. Suprunenko

«The phenomenon of Bielski hillfort»:

Scientific Conference in Kotelva and Belsk

June 22-23, 2012 in Kotelva and Belsk of Kotelevskiy district, Poltava region was held conference on «The Phenomenon of Bielski hillfort: research, preservation and promotion of Europe's largest monument to the early Iron Age». The Conference performed by Department of Culture Poltava's Regional State Administration, Centre of Protection and Research Archeological Monuments of the Department of Culture Poltava's Regional State Administration, Historical Cultural Preserve «Bilsk». The conference took a participation of 30 archaeologists from Kiev, Lubny, Poltava, Sumy, Kharkiv, Cherkasy, museum staff of Poltava, Sumy and Kharkiv region. At the conference summed up problems of that unique complex. The problems of study and conservation of Bilske hillfort and its surroundings were considering. Also consider issues of tourism infrastructure creation in Kotelevskiy district and problems of Historical Cultural Preserve «Bilsk» development.

Keywords: Bilsk, Bilske hillfort, conference, Historical Cultural Preserve «Bilsk», Kotelva, messages, reports, saving, Scythian time, studies.

БОРИС АНДРІЙОВИЧ ШРАМКО
(17.01.1921 – 08.07.2012)

8 липня 2012 р. на 92-му році життя залишив цей світ визначний радянський та український археолог, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, заслужений професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, почесний громадянин міста Харкова, професор Борис Андрійович Шрамко, з ім'ям якого пов'язане вивчення доби раннього залізного віку в Україні та на Полтавщині, зокрема, багаторічні дослідження широко відомого Більського городища. Борис Андрійович – приклад унікального вченого, який навіть у літах до останніх днів не припиняв працювати над своїми науковими працями, писав статті і публікації, консульгував колег. Останньою книгою, яку тримав він у руках, став невеликий збірник наукових праць конференції у Котельві та Більську «Феномен Більського городища», що побачив світ у липні цього року в Полтаві, репрезентуючи доробки учнів та колег з приводу вивчення грандіозного комплексу пам'яток скіфської епохи. Правда, взяти участь у роботі цієї конференції у Патріарха скіфської археології України вже не було сил...

Мабуть жоден з колег-археологів і сучасників не присвятив Полтавській землі стільки років плідних наукових досліджень, не підготував такої кількості наукових та публіцистичних праць, жоден не сходив – не зміряв пішки чи за кермом автомобіля стільки стежок, курних шляхів та торованих доріг Поворскля, Посулля і Припсілля. Ім'я Б.А. Шрамка ввійшло не тільки до анналів радянської, української, східноєвропейської, а й до світової археології, стало широко відомим історичному та краєзнавчому загалу колишнього СРСР, України і СНД. А на Полтавщині у часописах, на сторінках енциклопедій і путівників, з трибун конференцій майже завжди звучало його впевнене і виважене слово... Останні наукові праці вченого побачили світ у 12-му томі обласної енциклопедії «Полтавіка», присвяченому проблематиці релігії і церкви на Полтавщині, а також у науковому збірнику Полтавського краєзнавчого музею за 2011 р.

60 років тому Б.А. Шрамко вперше відвідав Більське городище на Полтавщині, пройнявся палким інтересом до цієї усивленої тисячоліттями землі, визначивши за провідну тему наукової творчості розкриття таємниць величезного протоміста доби раннього залізного віку в Поворсклі. Тому й не дивно, що полтавці 1995 року

відзначити ювіляра приємним, науково необхідним подарунком – бібліографічним покажчиком праць – повним реєстром наукової творчої спадщини вченого, педагога і пам'яткоохоронця, зібраним на той час.

Варто навести кілька штрихів до біографії вченого. Б.А. Шрамко народився у м. Гомелі 1921 р. Через кілька років батьки майбутнього археолога переїхали до Харкова, звідки почався нелегкий життєвий шлях старійшини лівобережної української археології. У Харкові Б.А. Шрамко закінчив середню школу, а 1939 р. став студентом історичного факультету Харківського державного університету, з перших місяців навчання визначивши свій фах і відданість археологічній проблематиці. Першим наставником археолога став відомий харківський дослідник і музейник І.М. Луцкевич, який прищепив колезі інтерес до вивчення пам'яток археології Слобожанщини.

Та на заваді навчанню постала війна. В 1942 р. Б.А. Шрамко у складі 58-го гвардійського полку взяв участь у боях на Західному фронті. Він закінчив Смоленське артилерійське училище і командиром гаубичної батареї 69-ї армії Воронезького фронту захищав Харків від фашистів. Далі – поранення, госпіталь. Потім – Карельський фронт. З вересня 1944 р. вже у складі 2-го та 3-го Українського фронтів визволяв він від загарбників Румунію, Угорщину, Австрію та Чехословаччину. В роки війни нагороджений двома орденами Червоного Прапора та медаллю «За бойові заслуги».

Після війни повернувся на історичний факультет Харківського університету, який закінчив із відзнакою 1949 року. Цей рік і став початком самостійних наукових пошуків молодого археолога – дослідника старожитностей скіфської доби та середньовіччя. Спочатку на його плечі лягло відродження знищеного воєнним лихоліттям Археологічного музею Харківського університету, пошуки експонатів, збір їх зі згарищ та схованок. Згодом були розгорнуті самостійні археологічні розвідки, розкопки, переважно на пам'ятках скіфської доби Харківської області. Як наслідок цих робіт постала кандидатська дисертація вченого – «Пам'ятки скіфського часу у басейні Сіверського Дінця», успішно захищена у Москві нелегкого 1953 р.

З цього часу наукова та педагогічна діяльність ученого безперервно була пов'язана з історичним факультетом Харківського державного університету. Вчений протягом трьох десятиріч керував Сіверсько-Донецькою і Скіфо-слов'янською експедиціями університету, польовими роботами яких були охоплені території Вінницької, Донецької, Київської, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей України, Белгородської і Курсь-

кої – в Росії. Широкомасштабні дослідження Б.А. Шрамка проводилися на пам'ятках бронзового віку, передскіфського та скіфського часу, раннього середньовіччя і Київської Русі.

Але найзначнішими і найвідомішими є його дослідження Великого Більського городища, котрі велися більше 40 років. В їх результаті було розкопано близько 50 тис. м² культурних нашарувань на території Східного і Західного укріплень Більського городища, досліджено чимало курганів у складі його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі пам'ятки тощо.

Головними наслідками польових досліджень та наукових пошуків археолога є:

- відкриття нової археологічної культури доби пізнього бронзового віку і передскіфського періоду, що отримала назву бондаринської;

- дослідження проблем давньої техніки і витоків найдавнішого орного землеробства, стародавніх дерев'яних рал;

- узагальнення відомостей про пам'ятки всіх епох – від палеоліту до часу пізнього середньовіччя басейну Сіверського Дінця у фундаментальній археолого-краєзнавчій монографії «Древности Северского Донца» (Харків, 1962);

- вивчення історії господарства племен Скіфії, насамперед, історії рільництва, тваринництва, ремесел, домашніх промислів, торгово-економічних зв'язків різноманітних племен і народів півдня Східної Європи скіфської доби;

- дослідження стародавньої металургії з використанням результатів металографічних, спектральних, хімічних і рентгеноструктурних аналізів, які вчений започаткував в Україні;

- вивчення металургії заліза і ковальської справи у Скіфії з відкриттям використання флюсів місцевими металургами, цементації залізних заготовок;

- відкриття перших у Східній Європі виробів з метеоритного і металургійного заліза, чавуну, найдавніших залізоплавильних горнів;

- дослідження питань технології бронзолivarного та ювелірного виробництв, хімічного складу виробів з кольорових металів Лісостепової Скіфії (в цьому він також був одним з перших в нашій країні);

- вивчення проблематики техніки плетіння, прядіння, ткацтва, шкіряного виробництва доби раннього заліза;

- створення класифікації кривоградних рал, переліку культурних рослин скіфської доби та ін.,

- дослідження проблеми походження скіфської культури, етногеографії Скіфії;

- вивчення питань ідеологічних уявлень лісостепових землеробських племен доби раннього залізного віку, їх соціальної історії;
- закладення основ мистецтвознавчого аналізу витворів керамічної пластики населення скіфського часу Поворскля;
- впровадження у життя охоронних і науково-рятивних археологічних досліджень на об'єктах різних епох під час господарського будівництва на Слобожанщині та Полтавщині за радянської доби.

Стосовно найдавнішої історії Полтавщини, то безперечним здобутком вченого, широко відомим у світі, є обстоювана Б.А. Шрамком більшу частину життя гіпотеза про те, що Більське городище у Котелевському і Зінківському районах Полтавської та Охтирському районі Сумської областей є містом Гелоном, згаданим у праці «батька історії» Геродота. На основі власних досліджень відомий археолог та історик вбачав у Більському археологічному комплексі залишки значного політичного, торгового, ремісничого і релігійного центру Лісостепової Скіфії. Ним же проведені дослідження процесу поступового переростання значних міжплемінних центрів доби раннього залізного віку в міста-держави, на зразок античних полісів, з широкою сільськогосподарською округою, питань ранньої державності скіфської епохи та ін.

Всі ці проблеми знайшли висвітлення у величезній кількості наукових праць Б.А. Шрамка, серед яких докторська дисертація «Господарство лісостепових племен Східної Європи скіфської доби» (К., 1966), широко znana монографія «Більське городище скіфської доби (місто Гелон)» (К., 1987), три підручники та посібники для історичних факультетів університетів, понад 400 наукових статей і публікацій, що побачили світ в Україні, Білорусі, Данії, Німеччині, Польщі, Росії, Словаччині, Угорщині, Чехії та ін. країнах.

Наукова діяльність ученого продовжувалася до кінця життя. Він здійснював наукове консультування програми досліджень Більського городища, за участю археологів Гамбурга, Києва, Полтави і Харкова, з метою не тільки вивчення грандіозної пам'ятки, а й її часткової музеєфікації, створення на території та в окрузі історико-культурного археологічного заповідника, рецензував праці молодших колег, надавав відзиви на численні дисертаційні дослідження.

Педагогічна діяльність Б.А. Шрамка безпосередньо була пов'язана з історичним факультетом Харківського університету. Викладач, старший викладач, доцент і професор, доктор історичних

наук Б.А. Шрамко більше 50 років читав лекційні й вів семінарські курси з археології, історії археології, історіографії та з інших дисциплін, 45 років керував археологічною практикою студентів факультету. Серед його учнів – тисячі не тільки фахівців-археологів, істориків, а й пересічних викладачів історії загальноосвітніх шкіл, керівників адміністративних та господарських органів й установ, краєзнавців. 11 років Б.А. Шрамко очолював кафедру історії стародавнього світу та археології, в останні роки життя працював професором на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Він – автор навчальних посібників, підручників з історії первісного суспільства, методичних рекомендацій для студентів університету.

Не менш плідною була й громадська діяльність ученого. Це не тільки становлення і розвиток у Харкові провідного в Україні центру вивчення найдавнішого минулого нашої країни, а й фундація власної наукової школи дослідників раннього залізного віку Східної Європи, до якої належить чимало відомих у країні та поза її межами фахівців: В.П. Андрієнко, Ю.В. Буйнов, С.І. Берестнєв, В.К. Міхеев, А.О. Моруженко, І.Б. Шрамко та ін. Б.А. Шрамко гідно представляв Україну в ЮНЕСКО, виступаючи членом міжнародних комітетів з вивчення стародавньої металургії заліза, активно співпрацював у Міжнародному комітеті з історії землеробства та землеробських знарядь (Данія).

Протягом двох десятиріч учений був членом Польового комітету Інституту археології НАН України, членом спеціалізованої Вченої Ради цього Інституту із захисту докторських та кандидатських дисертацій, членом редколегії республіканського міжвідомчого збірника наукових праць «Археологія» (1971-1985), а також ряду інших наукових видань, в тому числі полтавського наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» (1997-2009), більше десятка збірників наукових праць, виданих у Полтаві (1989-2012). Він стояв біля витоків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Харківської обласної організації цього Товариства, був членом його Головної Ради.

На цих теренах Б.А. Шрамко мав значні здобутки, перш за все як один з авторів посібника для громадських університетів охорони пам'яток та одного з перших у Україні регіонального довідника про пам'ятки археології Харківської області. Його виступи більш ніж на 200 наукових та пам'яткоохоронних конференціях, симпозіумах, семінарах і нарадах як в Україні, так і за кордоном, не стосувалися лише суто наукових археологічних проблем, а охоплювали значно ширші кола питань – екології культури, збереження

історико-культурної спадщини людства, музейництва, історії науки та культури України.

Б.А. Шрамко – незмінний учасник усіх наукових і громадських пам'яток охоронних та археологічних заходів на Полтавщині у 1970-1990-х рр. Він тривалий час консультував науковців Полтавського краєзнавчого музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, цікавиться результатами наукових експедицій полтавців, завжди уважно ставився до справ зі створенням історико-культурного заповідника у Більську.

До Полтавського краєзнавчого музею він передав кілька великих колекцій з розкопок Східного укріплення Більського городища, до складу яких входили відомі реліквії та витвори давнього пластичного мистецтва. Б.А. Шрамко – учасник чотирьох наукових конференцій, проведених у стінах музею, навіть – кількох дослідницьких акцій музейного гуртка юних археологів, двох конференцій, зініційованих Центром охорони та досліджень пам'яток археології. У виданнях музею та Полтавського Центру археології опубліковано півтора десятки наукових праць ученого.

У 2011 р. наукова громадськість України вшанувала 90-річчя від дня народження визначного вченого, що відзначалося на історичному факультеті Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна 17 січня. До цієї дати в Полтаві харків'янами був виданий солідний збірник наукових праць – «Древности Восточной Европы» (Харків, 2011), який видавці та автори присвятили ювілярові.

Тож Полтавська громада, близько тисячі його учнів, які працюють у містах та селах області, колишні студенти-археологи і вихованці вклоняються Патріарху археологічної науки України, визначному вченому з європейським ім'ям, вдячно пам'ятаючи про краще і незабутнє у стосунках, поради і настанови, консультації, просто – про людське спілкування. А історія нашого краю назавжди збереже ім'я вченого, який зробив реальним вбачати у Більському археологічному феномені залишки стародавнього Гелону, відкрив світові цю небуденну пам'ятку, допоміг у становленні в якості фахівців не одному десятку колег.

Вічна пам'ять Вам, професоре, наставнику і вчителю!

© Ірина Кулатова, Олександр Супруненко

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні,
Київ, Київ-Запоріжжя, Київ-Луцьк
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН СССР – Академия наук Украинской ССР, Киев
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АО – Археологические открытия, Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС – Археологический съезд
АС ГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа,
Ленинград
БАН – Болгарская академия наук, София
ВАТ – Відкрите акціонерне товариство
ВГУ – Воронежский государственный университет, Воронеж
ВПЦ – видавничо-поліграфічний центр
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГЗК – гірничозбагачувальний комбінат
ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
ГПИ – государственный педагогический институт
ГПУ – государственный педагогический университет
ГУ – государственный университет
ГЭ – Государственный Эрмитаж, Ленинград – Санкт-Петербург
Дн. ДУ – Дніпропетровський державний університет,
Дніпропетровськ,
Дн. НУ – Дніпропетровський національний університет
ім. О. Гончара, Дніпропетровськ
Дон. НУ – Донецький національний університет, Донецьк
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство НДЦ «Охоронна
археологічна служба України» Інституту археології НАН України,
Київ
ДПУ – державний педагогічний університет
ЗГУ – Запорожский государственный университет, Запорожье
ЗРАО – Записки Российского Археологического общества,
Санкт-Петербург
ИА РАН – Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИАК – Известия Императорской Археологической комиссии,
СанктПетербург – Петроград
ИД – издательский дом
ИИМК – Институт истории материальной культуры АН СССР,
Ленинград
ИКМ – историко-краеведческий музей
ІА НАНУ – Інститут археології НАН України, Київ
ІМК АН СРСР – Інститут історії матеріальної культури Академії наук
СРСР, Ленінград
ІКЗ – історико-культурний заповідник
ІКМ – історико-краєзнавчий музей

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Ленинград
 МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Тавриды, Симферополь
 МАО – Московское Археологическое общество, Москва
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
 НА – науковий архів
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
 НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 НАНУ – Національна Академія Наук України, Київ
 НаУКМА – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ
 НПУ – національний педагогічний університет
 НТШ – Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Львів–Париж–Чікаго
 ОКМ – обласний краєзнавчий музей
 ОНТИ ПНЦ РАН – Отдел научно-технической информации Петербургского научного центра РАН, Пушкино
 ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
 ПДМ – Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленка, Полтава
 ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
 ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
 ПУСКУ – Полтавський університет споживчої кооперації України
 РА – Российская археология, Москва
 РАН – Российская академия наук, Москва
 РВВ – редакційно-видавничий відділ
 СА – Советская археология, Москва
 САИ – Свод археологических источников, Москва
 ТД – тези доповідей, тези доповідей
 ТДС – тези доповідей і повідомлень
 УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
 УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія, Київ
 УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
 ХГАК – Харьковская государственная академия культуры, Харьков
 ХНУ – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків
 ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади України, Київ
 ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 ЦП НАНУ – Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
 ЮНЦ РАН – Южный научный центр РАН, Ростов-на-Дону

АВТОРИ

Аксьонов Віктор Степанович – завідуючий відділом археології Харківського історичного музею, кандидат історичних наук

Володарець-Урбанович Ярослав Володимирович – аспірант відділу археології раннях слов'ян і новобудівних досліджень Інституту археології НАН України

Головко Ігор Васильович – науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, викладач Пирятинського ліцею

Дровосєкова Оксана Володимирівна – директор ДП «Південгідроархеологія» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Єльніков Михайло Васильович – доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, кандидат історичних наук, доцент

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Ланго Петер – молодший науковий співробітник Інституту археології Угорської Академії наук

Макаренко Микола Омелянович (1877-1938) – відомий український археолог, історик мистецтва та мистецтвознавець, уродженець Полтавщини, на час підготовки статті – хранитель Імператорського Ермітажу

Менде Балаж Густав – завідуючий лабораторією археогенетики Інституту археології Угорської Академії наук

Нестуля Олексій Олексійович – ректор Полтавського університету споживчої кооперації України, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України

Нестуля Світлана Іванівна – доцент Полтавського університету споживчої кооперації України, кандидат історичних наук, доцент

Обломський Андрій Михайлович – керівник групи вивчення великого переселення народів Інституту археології Російської Академії наук, доктор історичних наук

Приймак Віктор Володимирович – провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради

Пуголовок Юрій Олександрович – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Семенов Олександр Ілліч (1949-2000) – російський археолог, науковий співробітник Державного Ермітажу, дослідник старожитностей перешепинської культури

Сидоренко Олександр Володимирович – співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Скорий Сергій Анатолійович – завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор

Супруненко Олександр Борисович – провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Чьоз Аранка – науковий співробітник лабораторії археогенетики Інституту археології Угорської Академії наук

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ЗМІСТ

Супруненко О.Б. (м. <i>Полтава</i>). «Перешепинський скарб та його епоха»: Міжнародна наукова конференція у Комсомольську	3
Макаренко Н.Е. (з. <i>Санкт-Петербург</i>). Перешепинский клад (Предварительное сообщение).....	15
Семёнов А.И. (з. <i>Санкт-Петербург</i>). Утраченные предметы памятников Перешепинского круга	26
Аксёнов В.С. (з. <i>Харьков</i>). Комплексы предсалтовского и ранне-салтовского времени с территории Харьковской обл.	32
Обломский А.М. (з. <i>Москва</i>). Материалы VI–VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Кривец-4)	51
Приймак В.В. (м. <i>Суми</i>). Етнокультурный сдвиг на территории Днепровского Левобережья VII–VIII вв. (Степь и южная полоса Лесостепи).....	60
Чёз А., Лангó П., Менде Б.Г. (з. <i>Будапешт</i>). Археогенетические исследования материалов салтовской и древневенгерской культур (предварительное сообщение)	94
Головко І.В. (м. <i>Пирятин</i>). Знахідки VI–VII ст. в середній течії Удаю.....	102
Сидоренко О.В., Володарець-Урбанович Я.В. (мм. <i>Лубни, Київ</i>). Знахідки I тис. н.е. з околиць Лубен.....	111
Ельників М.В. (м. <i>Запоріжжя</i>). Знахідки речей раннього середньовіччя з Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я	116
Володарець-Урбанович Я.В. (м. <i>Київ</i>). Витоки та подальша доля канцерської традиції.....	128
Пуголовок Ю.О. (м. <i>Полтава</i>). Деякі питання інтерпретації господарсько-побутових споруд роменської культури	140
Нестуля О.О., Нестуля С.І. (м. <i>Полтава</i>). Проблема Малоперешепинського «скарбу» в контексті українсько-російських культурних відносин (1917-1930 рр.)	146
Дровосєкова О.В. (м. <i>Запоріжжя</i>). З історії відкриття Вознесенського комплексу.....	152
Шерстюк В.В. (м. <i>Полтава</i>). Місто Синець–Сенча давньоруського і козацького часу та його округа.....	160
Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. (мм. <i>Полтава, Київ</i>). «Феномен Більського городища»: Наукова конференція у Котельві та Більську.....	180
Пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка (17.01.1921 – 08.07.2012).....	188
Список скорочень	195
Автори	197

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2012

Збірник наукових праць

На обкладинці: предмети з Малоперешепинського «скарбу».
На 1-й с.: чаша з космологічними сюжетами. Сасанідський Іран, V–VII ст.
Срібло, позолота. На 4-й с.: персні з монограмами. Візантія, VII ст. *Золото.*

Відповідальна за випуск – **І.М. Кулатова.**

Науковий та відповідальний редактор – **О.Б. Супруненко.**

Коректор – **О.Б. Супруненко.**

Художник – **Т.В. Менчинська.**

Комп'ютерний набір – авторський та **А.В. Коверко.**

Технічний редактор – **С.В. Хорев.**

Комп'ютерна верстка – **О.В. Тітков, С.В. Хорев.**

Переклад на англійську мову – **В.В. Котенко, Ю.О. Пуголов.**

Здано в набір 21.09.2012. Підписано до друку 20.12.2012.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 10,24. Ум.-друк. арк. 11,63.

Тираж 305 прим. Вид. № 164. Зам. 03/2012.

Відруковано: ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск»

Тел. (05322) 66-16-85

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції

Серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

Рис. 1. Відкриття конференції у Котельві. У президії (зліва направо):

Герой України
Т.М. Корост, Г.І. Фасій,
О.Б. Супруненко,
В.П. Тимошенко.

Рис. 2. На презентації нових видань (зліва направо): О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, П.Я. Гавриш та Д.В. Каравайко.

Рис. 3. Доповідає професор С.А. Скорий.

Рис. 4. Про збірник, присвячений 90-річчю Б.А. Шрамка, розповідає І.Б. Шрамко.

Рис. 5. Учасники конференції на розкопках зольника № 10 Західного укріплення Більського городища (доповідає І.Б. Шрамко).

Рис. 3. Фібула з Великої Кручі. Фото. Бронза.

Рис. 2. Місцезнаходження Вознесенського комплексу (космічний фотознімок).

Рис. 3. Пам'ятний знак на місці, де було досліджене Вознесенське поховання. 2012 р.

Рис. 4. Меморіальна дошка хану Аспаруху. м. Запоріжжя, пл. Профспілок, 2. 2010 р.

Рис. 5. Меморіальна дошка В.А. Грінченку (1900-1948). м. Запоріжжя, комбінат «Запоріжжкокс». 2012 р.

Сенча, с.

**Курганний могильник
давньоруського часу.**

Рис. 5. Насипи №№ 1-2,
південно-східний край
комплексу, *зі сходу.*

Рис. 6. Скупчення насипів
(№№ 13-25) у північній
частині некрополю,
з південного сходу.

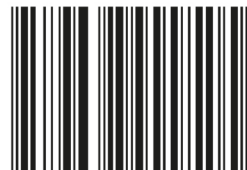
Рис. 7. Курган № 31 у пів-
денно-західному заліснен-
ому секторі, *зі сходу.*

**ANTIQUITIES
OF THE DNIEPER LEFT BANK REGIONS**

ISBN 966-8999-50-9

9 789668 999505